

Вісник

**Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

**Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія**

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 3 (50) 2021

Харків
«Право»
2021

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 12 від 25.06.2021)*

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян (голова) та ін. – Харків : Право, 2021. – № 3 (50). – 266 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (*голова редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (*відповідальний секретар*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **члени редколегії за спеціальністю «Філософія»:** **О. С. Александрова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Дієго Феліпе Арбелаз-Кампілло** – доктор філософії, професор (Університет Амазонія, Колумбія); **Магда Джулієса Рохас-Багамон** – доктор філософії, доцент (Університет Сурколумбіана, Колумбія); **Алекс Веліз Бурго** – доктор філософії (Університет Лос-Лагос, Чилі); **Б. Б. Буяк** – доктор філософських наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, Україна); **Міліта Венажидене** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **Йоліта Гряблікайте** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **В. І. Додонова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **І. І. Коваленко** – кандидат філософських наук, доцент (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. В. Куцупал** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Хуан Гільєрмо Мансілла-Сепульведа** – доктор філософії та літератури (Католицький університет Темуко, Чилі); **Бьярн Мелкевік** – доктор права, професор (Університет Лавалю, Канада); **О. С. Поліщук** – доктор філософських наук, професор (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна); **Едуардо Р. Сагіс** – доктор філософії (незалежний дослідник, Аргентина); **Вілма Тамулісене** – доктор філософії, доцент (Вільнюський технічний університет ім. Гедімінаса, Литва); **О. М. Юркович** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **члени редколегії за спеціальністю «Політологія»:** **Хорхе Ісус Вільямсміл Еспіноса** – доктор політичних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук у галузі політології, доцент (Університет Нортвестерн, США); **Аркадіш Жуківський** – габілітований доктор у галузі політології (Інститут політичних наук, Вармінсько-Мазурський університет, Польща); **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна); **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Україна); **Ягіл Леві** – доктор наук у галузі політології, професор (Відкритий університет, Ізраїль); **Джейсон Ройс Ліндсі** – доктор наук у галузі політології, професор (Державний університет Сант Клауда, США); **Люціан Люстін** – доктор наук у галузі політології (Астонський університет, Велика Британія); **І. В. Мащинська** – кандидат політичних наук, доцент (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Т. Л. Нагорняк** – доктор політичних наук, професор (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Рейбер Парра** – доктор суспільних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Ніколай Петро** – доктор наук у галузі політології, професор (Род-Айлендський університет, США); **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, Україна); **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор (Київський національний економічний університет ім. Вацлава Гетьмана, Україна); **Октай Ф. Тапрісівер** – доктор наук у галузі політології, професор (Близькосхідний технічний університет, Туреччина); **О. В. Шевчук** – доктор політичних наук, професор (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна); **Штефан де Шпігелєйс** – доктор наук у галузі політології, головний науковий співробітник (Гаазький центр стратегічних досліджень, Нідерланди); **члени редколегії за спеціальністю «Соціологія»:** **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Національна академія державного управління при Президентові України, Україна); **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ентоні Гарі Дворкін** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Х'юстона, США); **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Маріанна Ключко** – доктор наук у галузі соціології, професор (Державний університет Огайо, США); **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, Україна); **Мішель Маффесолі** – габілітований доктор у галузі соціології, професор (Університет Сорбонна, Франція); **В. В. Меньшиков** – доктор соціологічних наук, професор (Даугавпільський університет, Латвія); **К. Г. Михайльова** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна); **О. Ю. Панфілов** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. І. Подшивалкіна** – доктор соціологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна); **О. А. Філіппова** – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна); **Хабібул Хак Хондкер** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Заєда, ОАЕ).

Збірник наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого».

Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія зареєстрований як наукове фахове видання, категорія «Б» (наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 № 886).

Збірник наукових праць зареєстровано та проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних баз: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також баз даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Адреса редакції: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Пушкінська, 77, Харків, 61024, Україна. Тел.: 704-92-38, 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; сайт: http://fil.nlu.edu.ua

*Рекомендовано к печати и к распространению через сеть Интернет ученым советом
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого
(протокол № 12 от 25.06.2021)*

Вестник Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого. Серия: философия, философия права, политология, социология : сб. науч. тр. / редкол.: О. Г. Данильян (председатель) и др. – Харьков : Право, 2021. – № 3 (50). – 266 с.

Учредитель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого (НЮУ им. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

О. Г. Данильян – доктор философских наук, профессор (*председатель редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **М. П. Требин** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **А. П. Дзєбань** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Ю. Ю. Калиновский** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии*, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Е. Н. Мануйлов** – доктор философии, профессор (*ответственный секретарь*, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); *члены редколлегии по специальности «Философия»:* **Е. С. Александрова** – доктор философских наук, профессор (Киевский университет им. Бориса Гринченко, Украина); **Диего Фелипе Арбелас-Кампильо** – доктор философии, профессор (Университет Амазонии, Колумбия); **Магда Джулисса Рохас-Бахамон** – доктор философии, доцент (Университет Сурколмбиана, Колумбия); **Алекс Велиз Бургос** – доктор философии (Университет Лос-Лагос, Чили); **Б. Б. Буяк** – доктор философских наук, профессор (Тернопольский национальный педагогический университет им. Владимира Гнатюка, Украина); **Милита Венажиндене** – доктор философии, доцент (Университет Витовта Великого, Литва); **Йолита Грыбликайте** – доктор философии, доцент (Университет Витовта Великого, Литва); **В. И. Додонова** – доктор философских наук, профессор (Киевский университет им. Бориса Гринченко, Украина); **И. И. Коваленко** – кандидат философских наук, доцент (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **С. В. Куцепал** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Хуан Гильермо Мансилья-Сепульведа** – доктор философии и литературы (Католический университет Темуко, Чили); **Бьарн Мелкевик** – доктор права, профессор (Университет Лавалья, Канада); **А. С. Полищук** – доктор философских наук, профессор (Хмельницкая гуманитарно-педагогическая академия, Украина); **Эдуардо Р. Сагнер** – доктор философии (независимый исследователь, Аргентина); **Вилма Тамулинен** – доктор философии, доцент (Вильнюсский технический университет Гедиминаса, Литва); **Е. Н. Юркевич** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); *члены редколлегии по специальности «Политология»:* **Хорхе Иисус Вилласмил Эспиноса** – доктор политических наук, профессор (Университет Сулии, Венесуэла); **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук в области политологии, доцент (Университет Нортвестерн, США); **Аркадиуш Жукровский** – реабилитированный доктор в области политологии (Институт политических наук, Варминско-Мазурский университет, Польша); **В. В. Кривошеин** – доктор политических наук, профессор (Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара, Украина); **Г. М. Куц** – доктор политических наук, профессор (Харьковский национальный педагогический университет им. Г. С. Сковороды, Украина); **Ягил Леви** – доктор наук в области политологии, профессор (Открытый университет, Израиль); **Джейсон Ройс Линден** – доктор наук в области политологии, профессор (Государственный университет Сент-Клауда); **Льохван Люстин** – доктор наук в области политологии (Астонский университет, Великобритания); **И. В. Мацишина** – кандидат политических наук, доцент (Донецкий национальный университет им. Василя Стуса, Украина); **Т. Л. Нагорняк** – доктор политических наук, профессор (Донецкий национальный университет им. Василя Стуса, Украина); **Рейбер Парра** – доктор гуманитарных наук, профессор (Университет Сулии, Венесуэла); **Николай Петро** – доктор наук в области политологии, профессор (Род-Айлендский университет, США); **И. А. Полищук** – доктор политических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **С. Ю. Рымаренко** – доктор политических наук, профессор (Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины); **А. И. Романюк** – доктор политических наук, профессор (Харьковский национальный экономический университет им. Семена Кузнеца, Украина); **В. Ф. Смолянок** – доктор политических наук, профессор (Киевский национальный экономический университет им. Вади́ма Гетьмана, Украина); **Октай Ф. Танрисвер** – доктор наук в области политологии, профессор (Ближневосточный технический университет, Турция); **А. В. Шевчук** – доктор политических наук, профессор (Черноморский национальный университет им. Петра Могилы, Украина); **Штефан де Шнигелейре** – доктор наук в области политологии, главный научный сотрудник (Гаагский центр стратегических исследований, Нидерланды); *члены редколлегии по специальности «Социология»:* **Э. А. Афонин** – доктор социологических наук, профессор (Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Украина); **Л. Н. Герасина** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Энтони Гарри Дворкин** – доктор наук в области социологии, профессор социологии (Университет Хьюстона, США); **Г. П. Климова** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Марьянна Ключко** – доктор наук в области социологии, профессор (Государственный университет Огайо, США); **Н. М. Лисица** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский национальный экономический университет имени Семена Кузнеца, Украина); **Мишель Маффесоли** – реабилитированный доктор в области социологии, профессор (Университет Сорбонна, Франция); **В. В. Меньшиков** – доктор социологических наук, профессор (Даугавпилский университет, Латвия); **К. Г. Михайлева** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия», Украина); **А. Ю. Панфилов** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого); **В. Л. Погребняк** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **В. И. Подшивалкина** – доктор социологических наук, профессор (Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Украина); **А. А. Филиппова** – кандидат социологических наук, доцент (Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, Украина); **Хабибул Хак Хондкер** – доктор наук в области социологии, профессор (Университет Заеда, ОАЭ).

Сборник научных трудов «“Вестник Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого”. Серия: философия, философия права, политология, социология» зарегистрирован как научное специализированное издание, категория «Б» (приказ Министерства образования и науки Украины от 02.07.2020 № 886).

Сборник научных трудов зарегистрирован и проиндексирован в Google Scholar и таких международных наукометрических базах: Index Copernicus International (Польша), Academic Research Index (Япония), Information Matrix for the Analysis of Journals (Испания), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралия), International Innovative Journal Impact Factor (Индия), Cosmos Impact Factor (Германия), Bielefeld Academic Search Engine (Германия), а также баз данных «Научная периодика Украины» и «Библиометрика украинской науки» Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Адрес редакции: Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, ул. Пушкинская, 77, Харьков, 61024, Украина. Тел.: 704-92-38, 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; сайт: <http://fil.nlu.edu.ua>

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No. 12 of 25.06.2021)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology : The collection of scientific papers / Editorial board: O. Danilyan (Ed.-in-Ch.), et al. – Kharkiv : Pravo, 2021. – Issue No. 3 (50). – 266 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU), Ukraine

EDITORIAL BOARD:

Oleg Danilyan – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Mykhailo Trebin** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Olexander Dzoban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Yuriy Kalinovsky** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Eugen Manuylov** – Doctor of Philosophy, Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Editorial Board members majoring in philosophy: Olena Aleksandrova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Doctor of Philosophy, Prof. (University of the Amazon, Colombia); **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Surcolombian University, Colombia); **Alex Véliz Burgos** – Doctor of Philosophy (University of Los Lagos, Chile); **Bogdan Buyak** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ukraine); **Milita Vienazindienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Jolita Greblikaite** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Vira Dodonova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Inna Kovalenko** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (YMNLU); **Svitlana Kutsepal** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Juan Guillermo Mansilla-Sepulveda** – Doctor of Philosophy and Literature (Temuco Catholic University, Chile); **Bjarne Melkevik** – Doctor of Law, Prof. (Laval University, Canada); **Olexander Polishchuk** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Khmelnitsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine); **Eduardo R. Saguier** – Doctor of Philosophy (CONICET, Argentina); **Vilma Tamulienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Gediminas Vilnius Technical University, Lithuania); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Editorial Board members majoring in political science: Jorge Jesus Villasmil Espinoza** – Doctor of Political Science, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Jordan Gans-Morse** – Ph.D. in Political Science, Associate Prof. (Northwestern University, USA); **Arkadiusz Żukowski** – Dr. Habil. (Political Science), Full Professor (University of Warmia and Mazury, Poland); **Vitalii Kryvoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine); **Halyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine); **Yagil Levy** – Ph.D. in Political Science, Full Prof. (Open University of Israel, Israel); **Jason Royce Lindsey** – Ph.D. in Political Science, Prof. (St. Cloud State University, USA); **Lucian Leustean** – Ph.D. in Political Science (Aston University, United Kingdom); **Iryna Matsyshyna** – Ph.D. in Political Sciences, Associate Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Tetiana Nahorniak** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Reyber Parra** – Doctor of Humanities, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Nicolai Petro** – Ph.D. in Political Science, Prof. (University of Rhode Island, USA); **Ihor Polishchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Serhii Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I. F. Kurat Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine); **Oleksandr Romaniuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Simon Kuznets Kharkiv National University of Economic, Ukraine); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vadym Hetman Kyiv National Economic University, Ukraine); **Oktay F. Tanrisever** – Ph.D. in Political Science, Prof. (Middle East Technical University, Turkey); **Oleksandr Shevchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Petro Mohyla Black Sea State University, Ukraine); **Stephan De Spiegeleire** – Ph.D. in Political Science, principal scientist (The Hague Centre for Strategic Studies, Netherlands); **Editorial Board members majoring in sociology: Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (National academy for public administration under the president of Ukraine); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Anthony Gary Dworckin** – Ph.D. in Sociology, Prof. (University of Houston, USA); **Halyna Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Marianna Klochko** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Ohio State University, USA); **Nadiia Lysytsia** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Michel Maffesoli** – Dr. Habil. (Sociological Sciences), Prof. (Sorbonne, France); **Vladimirs Mensikovs** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Daugavpils University, Latvia); **Kateryna Mykhailova** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy», Ukraine); **Oleksandr Panfilov** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Viktoriia Pohribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Valentyna Podshyvalkina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine); **Olha Filippova** – Ph.D. in Sociological Sciences, Associate Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine); **Habibul Haque Khondker** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Zayed University, Abu Dhabi, UAE).

Collection of scientific papers «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University». Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology» is registered as a scientific professional publication, category «B» (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 No. 886).

The collection of scientific papers is registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany) as well as databases «Scientific Periodicals of Ukraine» and «Bibliometrics of Ukrainian Science» of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine et al.

Address of the editorial team: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Pushkinska St., Kharkiv, 61024, Ukraine.
Tel.: (057) 704-92-38, (057) 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; website: <http://fil.nlu.edu.ua>

ЗМІСТ

Філософія

<i>ДАНИЛЬЯН О. Г., ДЗЬОБАНЬ О. П.</i> Феномен мережеских війн: до проблеми філософського осмислення	11
<i>МАНУЙЛОВ Є. М., КАЛИНОВСЬКИЙ Ю. Ю.</i> Вплив соціальних мереж на аксіогенезу особистості	28
<i>КОВАЛЕНКО І. І., МЕЛЯКОВА Ю. В., КАЛЬНИЦЬКИЙ Е. А.</i> Постпаноптикум: метаморфози культури контролю в цифровому суспільстві	41
<i>ПАВЛЕНКО Ж. О., ВОДОРЄЗОВА С. Р.</i> Поняття електронної особи в цифровій реальності	59
<i>НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДЄЄВА О. П., НЕЧИТАЙЛО В. О.</i> Маніпуляції як засіб інформаційно-психологічного впливу в інформаційній війні	71
<i>РЕЙБЕР ПАРРА КОНТРЕРАС</i> Коментар про взаємозв'язок науки та віри в церковному віровченні	84
<i>КАЧУРОВА С. В.</i> Форми вирішення конфлікту правової і релігійної свідомості в сучасності	90
<i>БУРЛУКА О. В.</i> Самоосвіта як умова соціальної незалежності і самостійності особистості	104
<i>ЖДАНЕНКО С. Б., КАЛЬНИЦЬКИЙ Е. А., МЕЛЯКОВА Ю. В.</i> Історико-філософська рефлексія передумов ідеї прав людини	115

Політологія

<i>ГЕРАСІНА Л. М.</i> Модернізація політичної системи Японії: від мілітаризму до неоліберальної демократії	129
<i>ПОЛІЩУК І. О., МАКСІМШИНА Т. М.</i> Політична культура сучасного світу: епохальні трансформації	139
<i>ТРЕБІН М. П., ЧЕРНИШОВА Т. О.</i> Боротьба за свідомість людей в епоху постправди	153
<i>ГУК Л. І., ГРАБЧАК М. О.</i> Молодіжні партії в країнах ЄС	172
<i>МАРЦІХІВ Х. Р., ГОРБАЧОВА Л. С.</i> Концепція громадянського суспільства, його формування в Україні, функції та особливості	182
<i>ВАСІЛЬЄВА О. В.</i> Українські католицькі релігійні організації в умовах російської воєнної агресії	196

Соціологія

ПОГРІБНА В. Л., САХАНЬ О. М.

Проблеми функціональної зумовленості об'єктивної природи
соціальних девіацій.....211

ВОДНИК В. Д., КЛІМОВА Г. П., ПІДКУРКОВА І. В.

Соціологічні методи дослідження злочинності неповнолітніх232

НАШІ АВТОРИ 255

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 257

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

«“ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”. СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ,
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ» 258

СОДЕРЖАНИЕ

Философия

<i>ДАНИЛЬЯН О. Г., ДЗЕБАНЬ А. П.</i> Феномен сетевых войн: к проблеме философского осмысления.....	11
<i>МАНУЙЛОВ Е. Н., КАЛИНОВСКИЙ Ю. Ю.</i> Влияние социальных сетей на аксиогенезис личности.....	28
<i>КОВАЛЕНКО И. И., МЕЛЯКОВА Ю. В., КАЛЬНИЦКИЙ Э. А.</i> Постпаноптикум: метаморфозы культуры контроля в цифровом обществе.....	41
<i>ПАВЛЕНКО Ж. А., ВОДОРЕЗОВА С. Р.</i> Понятие электронного лица в цифровой реальности.....	59
<i>НЕВЕЛЬСКАЯ-ГОРДЕЕВА Е. П., НЕЧИТАЙЛО В. А.</i> Манипуляции как средство информационно-психологического воздействия в информационной войне.....	74
<i>РЕЙБЕР ПАРРА КОНТРЕРАС</i> Комментарий о взаимосвязи науки и веры в церковном вероучении.....	84
<i>КАЧУРОВА С. В.</i> Формы разрешения конфликта правового и религиозного сознания в современности.....	90
<i>БУРЛУКА Е. В.</i> Самообразование как условие социальной независимости и самостоятельности личности.....	104
<i>ЖДАНЕНКО С. Б., КАЛЬНИЦКИЙ Э. А., МЕЛЯКОВА Ю. В.</i> Историко-философская рефлексия предпосылок идеи прав человека.....	115

Политология

<i>ГЕРАСИНА Л. Н.</i> Модернизация политической системы Японии: от милитаризма к неолиберальной демократии.....	129
<i>ПОЛИЩУК И. А., МАКСИМИШИНА Т. Н.</i> Политическая культура современного мира: эпохальные трансформации.....	139
<i>ТРЕБИН М. П., ЧЕРНЫШЕВА Т. А.</i> Борьба за сознание людей в эпоху постправды.....	153
<i>ГУК Л. И., ГРАБЧАК М. А.</i> Молодежные партии в странах ЕС.....	172
<i>МАРЦИХИВ К. Р., ГОРБАЧЕВА Л. Е.</i> Концепция гражданского общества, его формирование в Украине, функции и особенности.....	182
<i>ВАСИЛЬЕВА О. В.</i> Украинские католические религиозные организации в условиях российской военной агрессии.....	196

Социология

ПОГРЕБНАЯ В. Л., САХАНЬ Е. Н.

Проблемы функциональной обусловленности объективной природы
социальных девиаций211

ВОДНИК В. Д., КЛИМОВА Г. П., ПОДКУРКОВА И. В.

Социологические методы исследования преступности
несовершеннолетних232

НАШИ АВТОРЫ 255

ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ 257

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ В СБОРНИКЕ НАУЧНЫХ ТРУДОВ

«“ВЕСТНИК НАЦИОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”. СЕРИЯ: ФИЛОСОФИЯ,
ФИЛОСОФИЯ ПРАВА, ПОЛИТОЛОГИЯ, СОЦИОЛОГИЯ»..... 258

CONTENTS

Philosophy

<i>DANILYAN O. G., DZOBAN O. P.</i> The phenomenon of network wars: to the problem of the philosophical thinking	11
<i>MANUYLOV E. M., KALINOVSKY Y. Y.</i> Social networks influence on the axiogenesis of personality	28
<i>KOVALENKO I. I., MELIAKOVA Y. V., KALNYTSKYI E. A.</i> Postpanopticum: metamorphoses of culture control in a digital society	41
<i>PAVLENKO Z. O., VODOREZOVA S. R.</i> The concept of the electronic person in digital reality	59
<i>NEVELSKA-HORDIEIEVA O. P., NECHYTAILO V. O.</i> Manipulation as a means of information and psychological influence in the information war	71
<i>REYBER PARRA CONTRERAS</i> Commentary on the relationship between science and faith in church teaching	84
<i>KACHUROVA S. V.</i> Forms of resolving the conflict of legal and religious consciousness in modern time	90
<i>BURLUKA E. V.</i> Self-education as condition of social independence and independence of personality	104
<i>ZHDANENKO S. B., KALNYTSKYI E. A., MELIAKOVA Y. V.</i> Historical and philosophical reflection of background human rights ideas	115

Political Science

<i>HERASINA L. M.</i> Modernization of japan's political system: from militarism to neoliberal democracy	129
<i>POLISHCHUK I. O., MAKSIMISHYNA T. M.</i> Political culture of the modern world: epochal transformations	139
<i>TREBIN M. P., CHERNYSHOVA T. O.</i> The fight for people's consciousness in the post-truth era	153
<i>HUK L. I., GRABCHAK M. O.</i> Youth parties in EU countries	172
<i>MARTSIKHIV K. R., HORBACHOVA L. Y.</i> The concept of civil society, its formation in Ukraine, functions and features	182
<i>VASILIEVA O. V.</i> Ukrainian catholic religious organizations under condition of the Russian military aggression	196

Sociology

POHRIBNA V. L., SAKHAN O. M.

Problems of functional conditionality of the objective nature
of social deviations.....211

VODNIK V. D., KLIMOVA G. P., PIDKURKOVA I. V.

Sociological methods of research of juvenile delinquency.....232

OUR AUTHORS255

AUTHOR INDEX257

REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION
OF SCIENTIFIC PAPERS «THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI
NATIONAL LAW UNIVERSITY. SERIES: PHILOSOPHY,
PHILOSOPHY OF LAW, POLITOLOGY, SOCIOLOGY».....258

ФІЛОСОФІЯ

УДК 316.4

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.50.235234>

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

e-mail: odana@i.ua

ORCID ID: 0000-0001-5308-4664

Дзьобань Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

e-mail: a_dzeban@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-2075-7508

ФЕНОМЕН МЕРЕЖЕВИХ ВІЙН: ДО ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ

Обґрунтовується, що сучасна соціальна система, динамізм і специфіка якої зумовлені інтенсивним розвитком інформаційних технологій і мережових комунікацій, кардинальним чином змінила характер розв'язання конфліктів та ведення війни. Показано, що в сутнісному плані мережева війна зводиться до особливої форми ведення конфліктів, коли їх учасники застосовують мережеві форми організації, доктрини, стратегії та технології, що максимально пристосовані до умов сучасного етапу розвитку інформаційного суспільства. Доводиться, що одна з цілей впливу мережових війн на суспільство – це руйнування смислової єдності світу й людини, у зв'язку з чим руйнуються базові цінності народу й держави, національ-

ної, конфесійної та культурної ідентичності. Показано діалектичний взаємозв'язок мережесевих війн з інформаційними та інформаційно-психологічними війнами.

Ключові слова: мережа, мережева війна, мережецентрична війна, інформаційна війна, смислова війна.

Постановка проблеми. Проблема війни останнім часом активно дискутується в наукових студіях, зокрема в межах так званих «критичних студій війн». Як зазначають відомі вітчизняні дослідники Б. Парахонський та Г. Яворська, цікавими і продуктивними є ідеї уникнення пошуку єдиної підстави для визначення сутності війни, намагання відійти від принципу інструментальності, підвищена увага до розхитування традиційних розмежувань у сучасних війнах. У сучасну добу простір і час компресивно стискаються, і одночасно відбувається просторове й темпоральне розширення меж війни новітнього типу [1, с. 13]. В інформаційному суспільстві війна суттєво трансформується як за формою, так і за змістом, і її ефективність розкривається у процесі створення інформаційно-мережевого механізму, який забезпечує маніпулятивну й дестабілізуючу функції мережесевих війн, здатних тотально і в глобальних масштабах впливати на процеси демократизації, життєдіяльності людини і сучасного суспільства в цілому.

Уся історія людства – це історія насильства, війн і збройних конфліктів. У сучасному розумінні війна – це «конфлікт між політичними утвореннями (державами, етносами, політичними угрупованнями тощо), що відбувається у формі збройного протиборства, воєнних (бойових) дій між їх збройними силами; регулюється законами та звичаями – сукупністю принципів і норм міжнародного права, які встановлюють обов'язки воюючих сторін (забезпечення захисту цивільного населення, регулювання ставлення до військово-полонених, заборона на використання особливо нелюдських видів зброї)» [2, с. 146–148].

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що попри зростання інтересу до дослідження різноманітних проблем сучасного насильства проблема комплексного розуміння феномену мережесевих війн усе ще залишається недостатньо дослідженою. Оскільки на даний час поняття «мережева війна» у вітчизняній науковій лексиці ще залишається певною соціально-політичною, соціально-економічною та культурною новацією, неологізмом, то виникає необхідність його концептуалізації. Особливої й першочергової уваги потребує уточнення сутності й змісту мережесевих війн, їх місця і ролі в широкому комплексі сучасних проявів насильства.

Мета статті – уточнити ключові аспекти мережесевих війн як війн нового покоління, якісно нового рівня міждержавного протиборства та воєнного

мистецтва, форми геополітичного насильства із залученням великої кількості суб'єктів у комплекс різноманітних мереж, передусім інформаційних.

Виклад основного матеріалу. Мережеві практики здійснення насильства визначаються функціональним значенням, а не місцем, у якому знаходяться суб'єкти. Місця (території) тепер визначаються похідними від функціональних вузлів інформаційної мережі. Інакше кажучи, рішення приймаються в мережі, але здійснюються локально й територіально. Подія «на місці» стає похідним від події в мережевому вузлі. Ця особливість лежить в основі сутності практик здійснення агресії, зокрема гібридних війн. Наприклад, сьогодні агресор може вести інформаційні війни на будь-яких територіях, перебуваючи у зручному для нього місці і в будь-який час, зберігаючи свою анонімність [3, р. 13].

Сучасна соціальна система, динамізм і специфіка якої зумовлені інтенсивним розвитком інформаційних технологій і мережевих комунікацій, кардинальним чином змінила характер розв'язання конфліктів та ведення війни. Спостерігається стирання меж між власне воєнною і мирною формами протиборства держав. Тому в сучасному інформаційному суспільстві формуються нові стратегічні категорії в будівництві й застосуванні збройних сил, такі як «інформаційна війна», «мережева війна», «мережецентрична війна», «інформаційні операції» тощо.

Поняття мережевої війни – це новий якісний рівень розуміння цілей і завдань сучасної війни, збройних конфліктів. У сутнісному плані мережева війна зводиться до особливої форми ведення конфліктів, коли їх учасники застосовують мережеві форми організації, доктрини, стратегії та технології, максимально пристосовані до умов сучасного етапу розвитку інформаційного суспільства.

У концепції мережевих війн основним поняттям є термін «мережа» – новий інформаційний простір, у якому і розгортаються основні стратегічні операції (війни) як розвідувального, так і воєнного характеру, а також відбувається їх медійне, дипломатичне, економічне, технічне та інше забезпечення.

Поняття «мережа» є основним у працях М. Кастельса, який відзначає, що сама соціальність пред'являє нам свій «мережевий характер» через поширення інтернет-технологій та практик їх використання людьми [4, с. 155]. На його думку, мережа являє собою безліч взаємопов'язаних вузлів – точок, у яких петлі взаємно перетинаються. В інформаційну епоху переважають інформаційні мережі, які посилюються інформаційними технологіями [5]. «Мережа» є універсальним способом структурування соціального простору. Суть мережі полягає у здатності вибудовування гнучкої й одночасної взаємодії безлічі вузлів. Вузлами мережі є актори: індивіди, окремі спільноти. Для утворення

мережі необхідним є перерозподіл ресурсів між акторами, у результаті якого формується «мережевий простір», у якому обмін ресурсами відображає особливості в економічному, політичному й символічному житті суспільства.

У роботі «Галактика Інтернет» М. Кастельс зазначає, що всі громадські рухи і політичний процес використовували і будуть використовувати Мережу в усе зростаючій мірі з перетворенням Інтернету на головний інструмент діяльності, інформування, вербування, організації, домінування й контрдомінування. Кіберпростір стає конфліктною територією [4, с. 164].

Слід зазначити, що ідею мережевої структури стосовно технічних систем уперше виклав американський інженер П. Бейрен, який виділив три можливі структури управління системою: централізовану, децентралізовану й розподілену. Він показав, що якщо не буде чітко вираженої центральної керівної частини, то будь-який вузол мережі може бути безболісно видаленим із системи, і цілісність системи від цього не постраждає [6]. Саме цей підхід і особливість мережевої організації ляже в основу мережецентричних і мережевих війн сучасності.

У сучасному суспільстві Інтернет є одним зі структурних його елементів, оскільки визначає специфіку діяльності економіки, ринку праці, внутрішньої й зовнішньої політики тощо, не кажучи вже про колосальний вплив на культуру. Як відзначають автори колективної монографії «У таборі Афіни. Підготовка до конфлікту в інформаційну епоху» [7], інформаційна революція, яка має такий же організаційний характер, як і технологічна революція, трансформує природу конфліктів по всьому спектру: від відкритої війни до тероризму, злочинності й навіть радикального громадського руху. Ера масованих польових армій проходить, тому що нові інформаційні та комунікаційні системи збільшують летальність дуже невеликих підрозділів, які можуть викликати смертоносний і точний ракетний вогонь практично в будь-якому місці і в будь-який час. У соціальних конфліктах Інтернет та інші засоби масової інформації значно розширюють можливості окремих осіб і невеликих груп впливати на поведінку держав. Будь то військові або соціальні конфлікти, усі головні герої скоро будуть розробляти нові доктрини, стратегії і тактики для нападу на своїх супротивників – за допомогою зброї або слів, залежно від обставин. Підготовка до конфлікту в такому світі потребує переходу до нових форм організації, особливо до універсальної, надійної, багатоканальної мережі. Цей зсув виявиться важким для держав і професійних збройних сил, які залишаються бастионами ієрархії і змушені чинити опір інституційній реорганізації. Вони зроблять зрушення, коли зрозуміють, що інформація і знання стають ключовими елементами влади. Це має на увазі, серед іншого, що Марс, старий бог війни грубої сили, повинен поступитися місцем Афіні, добре озброєній богині мудрості. Визнання Афіни покрови-

тількию цього інформаційного століття являє собою перший крок не тільки у підготовці до майбутніх конфліктів, але і в запобіганні їм.

У будь-якій соціосистемі можна виділити базові компоненти: інформаційний, політичний і економічний. Важливість інформаційного компонента по відношенню до політичного й економічного зумовлена базовістю «ядерної» інформації щодо структури, на якій вона збудована. Якщо поміняти «базу», то відповідно доведеться змінювати і структурну надбудову. Трансформація інформаційного компонента детермінує перебудову політичного й економічного компонентів [7].

Таке бачення соціально-економічних і соціально-політичних трансформацій в умовах динаміки інформаційних потоків є основою для формування теорій мережецентричних, мережевих та інформаційних війн. Зокрема, О. Дугін у своїй роботі «Мережева війна і глобалізація» [8] зазначає, що теорія мережецентричної війни ґрунтується на виділенні у процесі людської історії трьох фаз: аграрної, промислової та інформаційної, кожній з яких відповідають особливі моделі військової стратегії. Цим фазам відповідають епохи суспільного розвитку, які можна позначити поняттями премодерну, модерну й постмодерну. Теорія мережецентричних війн являє собою як раз модель військової стратегії в умовах постмодерну.

На думку Р. Арзуманяна, теорія мережецентричних війн є теорією війни, що зароджується, оскільки визначає, по-перше, нові джерела військової могутності, пов'язані з інформацією; по-друге, як нові джерела співвідносяться одне з одним і з традиційними складовими військової могутності; по-третє, яким чином нові джерела використовуються спільно з іншими складовими військової могутності для отримання бажаного результату; по-четверте, як нові джерела військової могутності пов'язані з політичними цілями [9].

У рамках теорії мережецентричних війн військова могутність країни, суспільна думка, дипломатія, соціальні процеси, розвідка й контррозвідка тощо є елементами єдиної мережі, між якими здійснюється постійний інформаційний обмін. У зв'язку з цим зміст військової реформи в рамках теорії мережецентричних війн полягає у створенні потужної й всеосяжної глобальної мережі, яка здатна концептуально замінити собою колишні моделі й концепції військової стратегії, інтегрувати їх в єдину систему [8]. У таких умовах війна стає мережевим явищем, а військові дії – різновидом мережевих процесів.

Визначення «мережецентричної війни» вперше розкривається у статті А. Сібровскі і Дж. Гарстка «Мережецентрична війна: її походження і майбутнє» [10], у якій зазначається, що всі мережецентричні революції детерміновані фундаментальними змінами в американському суспільстві, які «домінували через коеволюцію економіки, ІТ та процесів у бізнесі й організаціях,

будучи взаємопов'язаними трьома темами: зсувом фокусу від платформ до мережі; зрушенням від погляду на акторів як незалежних до бачення їх як частини екосистеми, що безперервно адаптується; важливістю стратегічних виборів на користь адаптації або навіть виживання в такій мінливій екосистемі. Крім того, на думку розробників концепції, «мережецентричний» спосіб ведення бойових дій дозволяє також перейти від війни на виснаження до більш швидкоплинної й більш ефективної форми ведення збройної боротьби, для якої характерні швидкість управління і принцип самосинхронізації, тобто здатність військової структури самоорганізовуватися знизу, не чекаючи вказівок зверху.

Мережева війна, на відміну від мережецентричної, заповнює весь соціокультурний простір, пронизує соціально-політичні, соціально-економічні, культурні та ідеологічні процеси. О. Дугін у зв'язку з цим цілком справедливо стверджує, що метою мережевих війн є досягнення абсолютного контролю над усіма учасниками історичного процесу у світовому масштабі [11].

Мережева війна здійснює тотальне руйнування базових характеристик певної нації в усіх типах геополітичних просторів і здійснюється, як правило, у прихованій формі. У зв'язку з цим загострюється проблема дослідження характерних особливостей і принципів мережевих війн і впливу їх на безпеку особистості, суспільства й держави.

У сучасній вітчизняній науковій літературі виділяється низка характерних особливостей мережевих війн, до яких відносяться [12–14]:

- інформаційна сфера (така ж сфера бойових дій, як повітряно-космічний, морський і наземний простір);
- асиметричний характер, тобто держава, що має невеликі збройні сили, може завдати серйозної шкоди державі, яка значно перевершує її за кількістю збройних сил;
- ведення мережевих війн безпосередньо або побічно впливає на події в реальному світі;
- мережеві війни суттєво впливають на когнітивні й емоційні процеси людей, на їх сприйнятливість і оцінку подій, на рішення, що приймаються;
- неясність і невизначеність правил застосування, відсутність повноцінних даних про можливості, швидкість та ефективність реакції радіоелектронних засобів і окремих елементів різних комп'ютерних систем;
- наявність труднощів у розпізнаванні навмисних і ненавмисних (випадкових) дій і процесів у кіберпросторі;
- необхідність одночасного використання сил і засобів операцій як для впливу на противника, так і для захисту своїх збройних сил і сил союзників;
- відстань до цілі впливу не має значення;
- противник може наносити атаки анонімно і приховано;

- метою мережевих війн є забезпечення ефективності бойових дій в умовах мережевого управління військами тощо;
- успіх мережевих війн ґрунтується на методології використання інтегрованих можливостей усіх сил інформаційних операцій, сил їх забезпечення або пов'язаних з їх застосуванням.

Серед аналітиків мережевих війн найбільший внесок у розвиток теорії зробили Дж. Аркілла і Д. Ронфельдт, за редакцією яких у 1997 р. вийшло дослідження «В афінському таборі: готуючись до конфліктів в інформаційне століття» [7] і опублікована узагальнювальна праця на цю ж тему: «Мережі і мережні війни: майбутнє терору, злочину і збройної боротьби» [15]. Головною характеристикою нової війни в них вважається те, що раніше сприймалося як звичайні партизанські війни й заколоти, а тепер плавно переходить у форму соціальної мережевої війни і стає глобальною війною. Дж. Аркілла ввів у науковий обіг термін «роїння», що проявляється в численних «мікродіях» і «сутичках»: різного роду публічні й масові заходи, сюжети у ЗМІ, вміло нав'язані діалоги й переговори, збройні зіткнення тощо. Немає більше лінії фронту, а є багатовимірний простір війни в політиці, культурі та економіці, науці й технологіях, на вулицях міст і у «світовій павутині». У цій війні в хід ідуть і вбивства, і терористичні акти, і цілком демократичні дебати, статті у пресі й політичні перевороти. І тільки іноді справа доходить до прямих авіаударів. Ронфельдт і Аркілла роблять такий висновок: основою мережевих війн сьогодні стає третій соціальний сектор самоврядних, приватних, неурядових організацій, який бурхливо розростається. Ці організації пов'язані в єдину мережу, що «роїться». В ідеальній формі актори мережевої війни являють собою мережі невеликих різнотипних об'єднань, що нагадують осередки. Вони розосереджені, але взаємопов'язані. Мережа повинна бути аморфною й ацефалічною – без серця і голови, хоча не всі вузли мережі повинні «бути еквівалентними». Мережа може мати форму кола, зірки або, що ще краще, мати взаємопов'язаний структурний дизайн за допомогою гібридизації та багаторівневості [15].

Теорія мережевих війн будується на положенні про те, що структура мереж має чотири рівні: організаційний, доктринальний, технологічний і соціальний.

Організаційний рівень відповідає на питання: яким є (має бути) розмір актора або їх (акторів) комбінації, організованої в мережу? Це стартова точка для оцінювання того, яка дійова особа призначена для ведення мережевої війни.

Доктринальний рівень розкриває специфіку процесу об'єднання членів у мережу (доктрини, ідеології, інтереси та інші причини або мотивації для того, щоб вони використовували таку форму). Важливим етапом аналізу мережі є з'ясування того, що утримує мережу від розпаду і дозволяє її членам

діяти стратегічно й тактично без центрального командування або лідера.

Технологічний рівень розкриває специфіку технології, що підтримує мережу, здібності, щільність інформаційних і комунікаційних потоків.

Соціальний рівень відповідає рівню взаємозв'язку між членами мережі. Це класичний рівень аналізу соціальної мережі, де потужні персональні зв'язки, часто на основі спорідненості, етнічної та релігійної приналежності, дружби і спільного досвіду допомагають гарантувати більш високий рівень міжособистісної довіри, аніж в інших формах організацій, наприклад, ієрархічних [16]. Тому мережевими війнами можуть бути етнічні, націоналістичні й сепаратистські рухи, кримінальні угруповання, терористи й революціонери, які практикують насильство, хакери, воєнізовані групи соціальних активістів.

Мережеві війни, як і багато інших явищ, що радикально змінюють наше життя, еволюціонують стосовно форм і методів їх ведення, поширення у світі, мають регіональну специфіку. Необхідно зрозуміти, як мережева інтервенція позначається на суспільному житті, структурі соціуму, специфіці відносин усередині нього, функціонуванні основних інститутів тощо. Мережева війна ведеться не державами і не блоками, а глобальними інституціоналізованими структурами. Різні мережеві структури (мас-медіа, транснаціональні корпорації, релігійні організації, політичні еліти, спецслужби) інтегруються в загальну, гнучку й різноманітну мережу. «Мережевий принцип дає можливість позбавляти суверенітету й політичної незалежності цілих держав і народів. Їх перетворюють на жорстоко контрольовані механізми і роблять частиною плану «прямого планетарного контролю, світового панування нового типу, в якому управлінню підлягають не окремі суб'єкти, а їх зміст, їх мотивації, дії і наміри. Це – проєкт глобальної маніпуляції й тотального контролю у світовому масштабі» [17].

Основною ідеєю мережевих війн є інформаційний вплив на людину і суспільство з метою управління та регулювання суспільних процесів у глобальному масштабі. Тому будь-яка мережева війна призводить до руйнування базових цінностей народу й держави, національної, конфесійної та культурної ідентичності, також інформаційний та ідеологічний вакуум обмежує стратегічний вибір країни у глобалізованому світі й робить її частиною системи планетарного контролю. У зв'язку з цим фронт мережевої війни розташовується в ментальному просторі, де метою супротивника є руйнування традиційних базових цінностей даної нації й імплантація власних. Ще військовий теоретик Китаю Чжуге Лян, який жив у III ст. до н. е., писав: «У військових діях атака на уми – головне завдання, атака на укріплення – завдання друго-рядне» [18].

Мережеві війни тісно пов'язані з інформаційними або інформаційно-психологічними війнами, оскільки в інформаційному суспільстві інформаційно-

психологічна війна є невід'ємною складовою соціально-політичних відносин і, як справедливо зазначає А. Манойло, є тим фактором, який може помітно змінити спрямованість геополітичних процесів [19]. Крім того, інформаційно-психологічна війна змінює сам інформаційний простір, який визначає геополітичну конкуренцію, призводить до економічного, політичного, культурного відчуження частини території держави і перерозподілу інших видів стратегічно важливих ресурсів.

Інформаційно-психологічна війна є більш широким поняттям, аніж мережецентрична й мережева війни, тому що в «арсеналі її зброї» знаходяться всі можливі засоби ЗМІ. В основі як мережевих, так інформаційно-психологічних війн лежать інформаційні або інформаційно-психологічні операції. В основному в літературі, присвяченій дослідженню інформаційних війн, під інформаційною операцією розуміється комплекс узгоджених і взаємопов'язаних заходів з маніпулювання інформаційними потоками з метою досягнення й утримання переваги через впливи на інформаційні процеси в системах супротивника.

Головним елементом змісту мережевої й інформаційно-психологічної війни є психологічна операція, яка містить скоординовані і взаємозалежні за цілями, завданнями, місцем і часом, об'єктами і процедурами різні способи і прийоми психологічного впливу. Психологічні операції можуть являти собою політичні, військові, економічні, дипломатичні та інформаційно-психологічні заходи, спрямовані на конкретні групи людей (на супротивника) з метою упровадження в їхнє середовище чужих ідеологічних і соціальних настанов, формування помилкових стереотипів поведінки, трансформації в потрібному напрямі їх настроїв, почуттів, волі [20].

Об'єктом інформаційно-психологічної війни є як масова, так і індивідуальна свідомість. А. Манойло виділяє шість складових впливу на масову й індивідуальну свідомість: дезінформування, лобювання, маніпулювання, пропаганда, управління кризами, шантаж [19]. Тому у процесі психологічної операції, як правило, використовується інформаційно-пропагандистська акція, яку спрямовано на дестабілізацію суспільного життя, розкладання зсередини, що готують ґрунт для успішного здійснення політичних, економічних і військових дій. У зв'язку з цим основним завданням подібних операцій є вплив на суспільну думку і настрої, ціннісні орієнтації, погляди, соціально-психологічний клімат.

На думку І. Панаріна, методи спотворення можуть містити: приховування критично важливих відомостей про стан справ у різних сферах; розчинення цінної інформації в «інформаційному смітті»; підміна понять або спотворення змісту; відволікання уваги на події в інших царинах; оперування «порожніми» поняттями; «вкидання» негативної інформації; посилення на малозна-

чущі фактори; введення заборони ЗМІ на згадку певної інформації; відверта брехня з метою створення певної реакції населення і зарубіжної громадськості на цю інформацію; використання «інформаційних бомб» та «інформаційних мін» як зброї інформаційної війни [21].

В. Алещенко розглядає інформаційно-психологічний вплив як «вплив на свідомість інформаційно-психологічними або іншими засобами, який викликає трансформацію психіки, зміну поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з метою вплинути на її діяльність і поведінку» [22, с. 6]. Цілями інформаційно-психологічного впливу є: заподіяння шкоди (ускладнення роботи, виведення з ладу тощо) інформаційно-технічному компоненту держави та її збройних сил (озброєнню та бойовій техніці); дезінформація, дезорганізація та деморалізація державного й військового керівництва, військ і населення противника. Кінцевою його метою є досягнення певної реакції, поведінки (дії або бездіяльності) особистості, яка відповідає цілям психологічного впливу.

Таким чином, негативність інформаційно-психологічного впливу в умовах мережевих війн має низку відмінних рис, до яких відносяться [22; 23]:

- відсутність необхідності фізичного вторгнення на територію держави-супротивниці;
- раптовість інформаційної атаки і прихованість у підготовці інформаційних операцій;
- військова бездіяльність держави, яка є жертвою мережевої війни;
- широкий спектр можливостей для нанесення жертві інформаційно-психологічної агресії істотного збитку без військових дій і змін дипломатичних відносин між державами;
- складнощі або неможливість виявлення джерела інформаційно-психологічної агресії і визначення ступеня небезпек і загроз національній безпеці, справжніх масштабів і цілей військової операції.

У таких умовах існують проблеми при виборі системи заходів захисту від інформаційно-психологічної атаки, у зв'язку з чим складно не лише класифікувати інформаційно-психологічний вплив в умовах мережевих війн, але й виробити стійкі стратегії, спрямовані на запобігання мережевим ризикам і загрозам.

Таким чином, у процесі мережевої та інформаційно-психологічної війни важливо посіяти в людей страх і невпевненість перед майбутнім. Як правило, використовується дезінформація призводить до зміни моделей людської поведінки, наведення страху на максимальну кількість людей за допомогою максимального інформування. ЗМІ доносять до читачів жах того, що відбувається, який, на слухну думку А. Ілларіонова, «повинен викликати не протидію, а параліч» [24].

Г. Почепцов зазначає, що інформаційні війни часто не розрізняються між собою, але вони чітко поділяються на два різних «крила»: технічні й гуманітарні. У свою чергу, гуманітарні інформаційні війни можна поділити на два інших типи: інформаційні війни і смислові війни.

На думку Г. Почепцова, якщо просто інформаційні війни мають справу з подачею нових фактів, то смислові війни працюють з реінтерпретацією наявних фактів. Смислові війни спрямовано на руйнування картини світу об'єкта, що в результаті призводить до таких типів рішень, які б він не прийняв за старої картини світу. Їх інструментарієм можуть бути не лише прямі, але й фонові впливи, не лише інформаційні операції, але й операції впливу. Головною ж відмінністю стає їх довгостроковий характер, тому сьогодні такі дії можуть відбуватися поза увагою об'єкта впливу [25]. «Усі війни покликані змінити поведінку супротивника / опонента, але для цього в них є різний інструментарій. Кожен тип війни спрямований на власний тип простору. Звичайна війна – на простір фізичний, інформаційна – на інформаційний, смислова – на простір когнітивний» [26, с. 24]. Загострюючи увагу на особливій небезпечності наслідків смислової війни, Г. Почепцов зазначає, що «інформаційна війна не змінює переконань людини, але це робить війна смислова. У першому випадку ми змінюємо інформацію, у другому – знання. А знання є більш довготривалим продуктом, ніж інформація. Факти можуть змінюватися, а правила, за якими ми їх розуміємо, залишаються тими самими» [26, с. 25].

Аналогічну понятійну позицію займають і О. Пелін та Ю. Давидова, які зазначають, що суттєвим недоліком інформаційної зброї є поверховість і тимчасовість її впливу на супротивника. Вона не змінює переконань людини, але це робить війна смислова. Якщо інформаційна зброя виводить з ладу лише інформаційні структури або противника зі стану рівноваги, то смислова зброя (semantic weapons) спрямована на трансформацію семантичного простору [27, с. 126]. Іноді це виглядає як семантичні маніпуляції (semantic manipulation), прикладами яких можуть слугувати війна у Перській затоці та семантична маніпуляція словом «тероризм» [28]. Проте смислова зброя пов'язана не стільки зі смисловими маніпуляціями, скільки з супутніми значеннями (connotations), що мають семантичну природу. Перемога у гібридній війні – перемога не військова, а смислова, вважають у цьому контексті Б. Парахонський та Г. Яворська [29, с. 15].

У статті «Перша смислова війна у світі (Україна, Крим, Росія)» Г. Почепцов зазначає, що «смислова війна у нормі є використанням чужих смислів. Експансія ж Росії трималася на старих, а не нових для аудиторії сенсах, на активації й утриманні радянських ментальних конструкцій. Російсько-українська смислова війна реалізувалася в постійній реінтерпретації того, що

відбувається, коли з двох альтернативних джерел для описання обирається те, яке більше відповідає запланованим цілям війни. Наприклад, посилення негативної характеристики супротивника: “бойовики”, “карателі”, “каральна операція” тощо» [30].

Психологічний вплив на супротивника з використанням сучасних інформаційних технологій і технологій соціальної інженерії являє собою певну методологію зміни картини світу протилежної сторони у заданому напрямі, що базується на комунікативних процесах.

Таким чином, мережева війна – це ефективний засіб впливу, за яким ідуть реальні геополітичні зміни. Фронт мережевої війни розташовується в ментальному просторі, де метою супротивника є руйнування традиційних базових цінностей певної нації та імплантація власних.

Аналіз концепції «мережецентричної війни» дозволяє зробити висновок, що це не новий специфічний спосіб або форма ведення війни, а лише спосіб інтеграції технічних засобів розвідки, автоматизації управління і вогневого ураження за допомогою інформаційно-телекомунікаційних мереж зв'язку та передачі даних із метою підвищення ефективності ведення бойових дій шляхом узгодження та координації дій наявних сил і засобів на основі єдиного інформаційного простору і прискорення внаслідок цього темпів операції й ефективності ураження супротивника [16].

Висновки. Таким чином, мережецентрична війна являє собою військову концепцію, що пройшла тривалий шлях від інтелектуальних розробок і мозкових штурмів через експерименти й симуляції до практичних дій, зумовлених розвитком інформаційних технологій, і суттєво вплинула на військову стратегію багатьох країн.

Нові соціокультурні реалії несуть екзистенційну невизначеність і ризику. Сучасній людині доводиться жити без стійких орієнтирів, тривалих чинників порядку, загально визнаних авторитетів. Одним із результатів мережевих гібридних впливів є зростання рівня переконаності, що нові соціокультурні реалії перестають бути однозначно «хорошими» або «ворожими»; вони є амбівалентними, оскільки несуть у собі не тільки очевидні блага, але й здебільшого приховані небезпеки.

Глобальні соціокультурні трансформації в сучасному суспільстві «тотального ризику» детермінують зміни адаптаційних механізмів людини й суспільства, деформують систему їх безпеки. Одна з цілей впливу мережевих війн на суспільство – це руйнування смислової єдності світу й людини, у зв'язку з чим руйнуються базові цінності народу й держави, національної, конфесійної та культурної ідентичності. Тому мережева війна є фактором формування соціальних страхів і «екзистенційного вакууму», оскільки інформаційний простір активно впливає на суспільні відносини і сферу безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с.
2. Требін М. Війна. *Соціологія права* : енцикл. слов. / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2020. С. 146–148.
3. Danilyan O., Dzoban A. Existence-network dimension of information security in modern society. *Skhid : Analytic informative journal*. 2021. Vol. 1 (1). P. 11–17.
4. Кастельс М. Галактика Інтернет: розмышлення об Інтернеті, бізнесі і обществі / пер. с англ. А. Матвеева ; под ред. В. Харитоновіа. Екатеринбург : У-Факторія, 2004. 327 с.
5. Кастельс М. Становлення общества сетевих структур. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Academia, 1999. С. 492–505.
6. Baran P. On Distributed Communications Networks. 1964. URL: <http://web.stanford.edu/class/cs244/papers/DistributedCommunicationsNetworks.pdf> (дата звернення: 05.06.2021).
7. In Athena's Camp: Preparing for Conflict in the Information Age / Ed. by J. Arquilla, D. Ronfeldt. Santa Monica, CA : RAND Corporation, 1997. DOI: <https://doi.org/10.7249/MR880>.
8. Дугин А. Г. Сетевая война и глобализация. 2011. URL: <http://federalbook.ru/files/ОПК/Soderjanie/ОПК-7/V/Dugin.pdf> (дата звернення: 05.06.2021).
9. Арзуманян Р. Теория и принципы сетецентричных войн и операций. *21-й век*. 2008. №2 (8). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-i-printsipy-setetsentrichnyh-voyn-i-operatsiy/viewer> (дата звернення: 04.06.2021).
10. Cebrowski A. K., Garstka J. H. Network-Centric Warfare – Its Origin and Future. *Naval Institute Proceedings*. January 1998. URL: <https://www.usni.org/magazines/proceedings/1998/january/network-centric-warfare-its-origin-and-future> (дата звернення: 28.04.2021).
11. Дугин А. Сетевые войны. *Изборский клуб*. 4 дек. 2013 г. URL: <https://izborskclub.ru/2319> (дата звернення: 05.06.2021).
12. Сенченко О. Мережевий інструментарій нових війн. *Вісник Книжкової палати*. 2017. №1. С. 37–41.
13. Скорик А. Б., Ярош С. П. Еволюційний розвиток концепції мережево-центричних війн, системно-концептуальні основи теорії дата-центричних операцій. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*. 2020. №4. С. 26–34.
14. Шумка А. В., Черник П. П. Інформаційно-мережева війна – нова форма міждержавного протидержавного протидержавного початку ХХІ ст. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 19. С. 243–255.
15. Networks and Netwars. The Future of Terror, Crime, and Militancy / Ed. by J. Arquilla, D. Ronfeldt. RAND, 2001. DOI: <https://doi.org/10.7249/MR1382>.

16. Савин Л. В. Сетевая война. Введение в концепцию. Москва : Евразийское движение, 2011. 130 с.
17. Дугин А. Г. Сетевые войны. Новая теория войны. URL: <https://istina.msu.ru/publications/article/3436615/> (дата звернення: 03.04.2021).
18. Паршин С. А., Горбачев Ю. В., Кожанов Ю. А. Кибервойны – реальная угроза национальной безопасности? Москва : КРАСАНД, 2011. 96 с.
19. Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях : монография. Москва : МИФИ, 2003. 388 с.
20. Вепринцев В. Б., Манойло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б. Операции информационно-психологической войны: краткий энциклопедический словарь-справочник. URL: <https://istina.msu.ru/publications/book/44365649/> (дата звернення: 03.04.2021).
21. Панарин И. Н. СМИ, пропаганда и информационные войны. Москва : Поколение, 2012. URL: https://propagandahistory.ru/books/Igor-Panarin_SMI--propaganda-i-informatsionnye-voyny/ (дата звернення: 03.04.2021).
22. Алещенко В. Інформаційно-психологічний вплив у ході збройної боротьби. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2018. Вип. 1. С. 6–10.
23. Присяжнюк М. М., Парасунько М. М. Соціальні мережі як ефективний інструмент інформаційно-психологічного впливу іноземними спецслужбами. *Інтернаука* : міжнар. наук. журн. 2017. №2 (1). С. 74–78.
24. Правила жизни Андрея Илларионова. 2010. URL: <https://esquire.ru/rules/179-andrey-illarionov> (дата звернення: 03.04.2021).
25. Почепцов Г. Медиавойны: от информационных до смысловых. 2014. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/1868/2014-01-19-medyaouny-ot-ynformatsyonnykh-do-smyslovykh/> (дата звернення: 03.04.2021).
26. Почепцов Г. Г. Смыслові та інформаційні війни. *Інформаційне суспільство*. 2013. Вип. 18. С. 21–27.
27. Пелін О., Давидова Ю. Смысловая зброя в умовах інформаційних війн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2014. Вип. 31. С. 125–127.
28. Semantic Manipulation. 2014. URL: http://wikis.evergreen.edu/civicintelligence/index.php/Semantic_Manipulation (дата звернення: 05.04.2021).
29. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія гібридної війни: гра прихованих смислів. *Стратегічна панорама*. 2017. №1. С. 7–16.
30. Почепцов Г. Первая смысловая война в мире (Украина, Крым, Россия). 2014. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/630/2014-06-01-pervaya-smyslovaya-voyna-v-myre-ukrayna-krym-rossyya/> (дата звернення: 03.04.2021).

REFERENCES

1. Parakhonskyi, B. O., & Yavorska, H. M. (2019). *Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].

2. Trebin, M. P. (Ed.). (2020). Viina. In *Sotsioloohiia prava: entsyklopedychnyi slovnyk – Sociology of Law: Encyclopedic Dictionary* (pp. 146–148). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
3. Danilyan, O., & Dzoban, A. (2021). Existence-network dimension of information security in modern society. *Skhid: Analytic informative journal*, 1(1), 11–17.
4. Kastel's, M. (2004). *Galaktika Internet: razmyshleniya ob Internete, biznese i obshchestve*. V. Haritonov (Ed.). Ekaterinburg: U-Faktoriya [in Russian].
5. Kastel's, M. (1999). Stanovlenie obshchestva setevykh struktur. In *Novaya postindustrial'naya volna na Zapade*. Antologiya – The New Post-Industrial Wave in the West: An Anthology (pp. 492–505). Moskva: Academia [in Russian].
6. Baran, P. (1964). *On Distributed Communications Networks*. URL: <http://web.stanford.edu/class/cs244/papers/DistributedCommunicationsNetworks.pdf>.
7. Arquilla, J., & Ronfeldt, D. (Eds.). (1997). *Athena's Camp. Preparing for Conflict in the Information Age*. Santa Monica, CA: RAND Corporation. DOI: <https://doi.org/10.7249/MR880>.
8. Dugin, A. G. (2011). *Setevaya vojna i globalizatsiya*. URL: <http://federalbook.ru/files/OPK/Soderzhanie/OPK-7/V/Dugin.pdf> [in Russian].
9. Arzumanyan, R. (2008). Teoriya i principy setecentrichnykh voyn i operatsiy. *21-j vek*, 8(2). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-i-printsipy-setetsentrichnykh-voyn-i-operatsiy/viewer> [in Russian].
10. Cebrowski, A. K., & Garstka, J. H. (1998, January). *Network-Centric Warfare – Its Origin and Future*. Naval Institute Proceedings. URL: <https://www.usni.org/magazines/proceedings/1998/january/network-centric-warfare-its-origin-and-future>.
11. Dugin, A. (2013). *Setevye vojny*. URL: <https://izborsk-club.ru/2319> [in Russian].
12. Senchenko, O. (2017). Merezheviy instrumentarii novykh viin. *Visnyk knyzhkovoї palaty – Bulletin of the Book Chamber*, (1), 37–41 [in Ukrainian].
13. Skoryk, A. B., & Yarosh, S. P. (2020). Evoliutsiyniy rozvytok kontseptsii merezhevo-tsentrychnykh viin, systemno-kontseptualni osnovy teorii data-tsentrychnykh operatsii. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho universytetu Povitrianykh Syl – Collection of Scientific Works of Kharkiv National University of the Air Force*, (4), 26–34 [in Ukrainian].
14. Shumka, A. V., & Chernykh, P. P. (2013). Informatsiino-merezheva viina – nova forma mizhderzhavnogo protyborstva pochatku XXI st. *Viiskovo-naukovyi visnyk – Military-scientific bulletin*, 19, 243–255 [in Ukrainian].
15. Arquilla, J., & Ronfeldt, D. (Eds.). (2001). *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy*. RAND. DOI: <https://doi.org/10.7249/MR1382>.
16. Savin, L. V. (2011). *Setecentrichnaya i setevaya vojna. Vvedenie v koncepciyu*. Moskva: Evrazijskoe dvizhenie [in Russian].
17. Dugin, A. G. *Setecentrichnye vojny. Novaya teoriya vojny*. URL: <https://istina.msu.ru/publications/article/3436615/> [in Russian].
18. Parshin, S. A. Gorbachev, Yu. V., & Kozhanov, Yu. A. (2011). *Kibervojny – real'naya ugroza nacional'noj bezopasnosti?* Moskva: KRASAND [in Russian].

19. Manojlo, A. V. (2003). *Gosudarstvennaya informacionnaya politika v osobyh usloviyah*. Moskva: MIFI [in Russian].
20. Veprincev, V. B., Manojlo, A. V., Petrenko, A. I., & Frolov, D. B. *Operacii informacionno-psihologicheskoy vojny: kratkij enciklopedicheskij slovar'-spravochnik*. URL: <https://istina.msu.ru/publications/book/44365649/> [in Russian].
21. Panarin, I. N. (2012). *SMI, propaganda i informacionnye vojny*. Moskva: Pokolenie. URL: https://propagandahistory.ru/books/Igor-Panarin_SMI--propaganda-i-informatsionnye-voyny/ [in Russian].
22. Aleshchenko, V. (2018). Informatsiino-psykholohichniy vplyv u khodi zbroinoi borotby. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Viiskovo-spetsialni nauky – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military special sciences*, (1), 6–10 [in Ukrainian].
23. Prysiazhniuk, M. M., & Parasunko, M. M. (2017). Sotsialni merezhi yak efektyvnyi instrument informatsiino-psykholohichnoho vplyvu inozemnymy spetssluzhbamy. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal "Internauka" – International Scientific Journal "Internauka"*, 2(1), 74–78 [in Ukrainian].
24. *Pravila zhizni Andreja Illarionova*. (2010). URL: <https://esquire.ru/rules/179-andrey-illarionov> [in Russian].
25. Pocheptsov, G. (2014). *Mediavoyny: ot informacionnykh do smyslovykh*. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/1868/2014-01-19-medyoavoyny-ot-ynformat-syonnykh-do-smyslovykh/> [in Russian].
26. Pocheptsov, G. (2013). Smyslovi ta informatsiini viiny. *Informatsiine suspilstvo – Information society*, 18, 21–27 [in Ukrainian].
27. Pelin, O., & Davydova, Yu. (2014). Smyslova zbroia v umovakh informatsiinykh viin. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Pedagogika. Sotsialna robota – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Pedagogy. Social work*, 31, 125–127 [in Ukrainian].
28. *Semantic Manipulation*. (2014). URL: http://wikis.evergreen.edu/civicintelligence/index.php/Semantic_Manipulation.
29. Parakhonskyi, B. O., Yavorska, H. M. (2017). Ontolohiia hibrydnoi viiny: hra prykhovanykh smysliv. *Stratehichna panorama – Strategic panorama*, (1), 7–16 [in Ukrainian].
30. Pocheptsov, G. (2014). *Pervaya smyslovaya vojna v mire (Ukraina, Krym, Rossiya)*. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/630/2014-06-01-pervaya-smyslovaya-vojna-v-myre-ukrayna-krym-rossyya/> [in Russian].

Данильян Олег Геннадиевич, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина;

Дзедань Александр Петрович, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ФЕНОМЕН СЕТЕВЫХ ВОЙН: К ПРОБЛЕМЕ ФИЛОСОФСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ

Обосновывается, что современная социальная система, динамизм и специфика которой обусловлены интенсивным развитием информационных технологий и сетевых коммуникаций, кардинальным образом изменила характер разрешения конфликтов и ведения войны. Показано, что в сущностном плане сетевая война сводится к особой форме ведения конфликтов, когда их участники используют сетевые формы организации, доктрины, стратегии и технологии, максимально приспособленные к условиям современного этапа развития информационного общества. Доказывается, что одна из целей влияния сетевых войн на общество – это разрушение смыслового единства мира и человека, в связи с чем разрушаются базовые ценности народа и государства, национальной, конфессиональной и культурной идентичности. Показана диалектическая взаимосвязь сетевых войн с информационными и информационно-психологическими войнами.

Ключевые слова: сеть, сетевая война, сетецентрическая война, информационная война, смысловая война.

Danilyan Oleg Hennadiiovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine;

Dzoban Olexander Petrovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF NETWORK WARS: TO THE PROBLEM OF THE PHILOSOPHICAL THINKING

The article substantiates that the modern social system, the dynamism and specificity of which are due to the intensive development of information technology and network communications, has dramatically changed the nature of conflict resolution and warfare. It is shown that, in essence, network warfare is reduced to a special form of conflict, when their participants use network forms of organization, doctrine, strategy and technology that are best adapted to the current stage of development of the information society. It turns out that one of the goals of the impact of network wars on society is the destruction of the meaning unity of the world and man, in connection with which the basic values of the people and the state, national, religious and cultural identity are destroyed. The dialectical interrelation of network wars with information and information-psychological wars is shown.

Keywords: network, network war, network-centric war, information war, meaning war.

Мануйлов Євген Миколайович, кандидат філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: manuilov1946@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3896-6017

Калиновський Юрій Юрійович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalina_uu@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-0081-8107

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ НА АКСІОГЕНЕЗУ ОСОБИСТОСТІ

Проаналізовано сутнісні характеристики поняття «аксіогенеза особистості». Визначено особливості розуміння цінностей у контексті культури постмодерну, розвитку інформаційного суспільства, поширення віртуальних спільнот. Розкрито амбівалентний вплив соціальних мереж на становлення ціннісного світу особистості. Обґрунтовано, що в соціальних мережах спостерігається трансформація традиційних цінностей, формування специфічних аксіологем буття.

Ключові слова: аксіогенеза особистості, соціальні мережі, цінності, віртуальний простір, інформаційна сфера.

Постановка проблеми. Ціннісний світ людини трансформується під впливом низки чинників, які за своєю сутністю мають різноспрямований характер. В інформаційному суспільстві на аксіогенезу особистості здійснюють вплив нові суб'єкти і процеси, яких не було представлено на попередніх історичних етапах розвитку людства. Одним із таких факторів є функціонування соціальних мереж, учасниками яких стає все більша кількість людей. Спілкуючися віртуально, суб'єкти не лише обмінюються інформацією, але й демонструють певні ціннісні настанови, принципи діяльності, уявлення про життєві норми, що в підсумку детермінує характеристики духовного світу особистості. Характер впливу соціальних мереж на аксіогенезу особистості зумовлений передусім ступенем включеності суб'єкта у віртуальну комунікацію, а також рівнем сформованості його ціннісного світу, міцністю переконань та світоглядних принципів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному науковому до-робку представлено низку наукових праць, у яких досліджуються філософські, правові, психологічні, моральні та ціннісні аспекти впливу соціальних мереж на розвиток духовного світу людини, її аксіогенези. Так, у наукових працях З. Карпенко, Г. Радчука, Н. Теличко представлено сучасні уявлення про аксіогенезу особистості як процес набуття людиною певних цінностей, принципів, норм та розглянуто фактори, що її зумовлюють. У свою чергу, А. Гулига, О. Неклеса, В. Волинець у своїх наукових розвідках розглядають проблему трансформації розуміння цінностей, що відбулася в наш час під впливом культури постмодерну, інформаційних метатехнологій, глобалізації тощо. Відповідно, зміни у сприйнятті традиційних цінностей, поява «нових цінностей» віртуальних спільнот чинять вплив на аксіогенезу особистості. Л. Дідик та Т. Галіч дослідили вплив соціальних мереж на ціннісний світ окремих верств населення, демографічних груп (зокрема молоді), що надало нам можливість побачити певні вікові та інші відмінності під час аксіогенези особистості. Автори вітчизняного дослідження «Соціальні мережі як чинник інформаційної безпеки», а також такі науковці, як Л. Новак-Каляєва, О. Титаренко, Л. Філіпова, розкрили проблеми інформаційної нерівності, негативного впливу соціальних мереж на ціннісний світ людини й суспільства, акцентували увагу на складнощах унормування діяльності віртуальних спільнот у сучасних умовах. Разом із тим проблема впливу соціальних мереж на аксіогенезу особистості потребує подальших досліджень з метою поглибленого розуміння її окремих аспектів.

Формулювання цілей. Метою нашого дослідження є визначення характеру та особливостей впливу соціальних мереж на аксіогенезу особистості в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. У цьому дослідженні ми спробуємо поглибити та розширити основні ідеї щодо аксіогенези особистості в сучасному інформаційному суспільстві, які були сформульовані на II Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми саморозвитку особистості в сучасному суспільстві» у НЮУ імені Ярослава Мудрого (26–27 березня 2021 р.) [1].

Аксіогенеза особистості є складним багатовекторним та поліфазним процесом, що відбувається під впливом виховання, освіти, соціального оточення, загальної духовної атмосфери в суспільстві. Для розуміння аксіогенези особистості взагалі та під впливом соціальних мереж зокрема варто визначитися з поняттям «цінність», яке в різних культурах та історичних періодах розвитку людства набувало особливих рис. В інформаційному суспільстві традиційні цінності доповнюються новими аксіологемами суспільного буття, від-

бувається «глобалізація цінностей», пришвидшується процес їх ретрансляції й відтворення в інших світах (віртуальному зокрема). Розуміння цінностей стає більш «демократичним», а їх протиставлення антицінностям набуває своєрідного трактування. Як зауважував А. Гулига, «цінностей зі знаком мінус не буває... У теорії цінностей всі величини мають знак плюс... У теорії цінностей сама протилежність позитивна... Позитивною протилежністю краси є не потворне, а інша краса, позитивною протилежністю добра – інше добро» [2, с. 43–44].

У віртуальних світах кожна спільнота може пропонувати своє уявлення щодо трактування цінностей, «створювати» й пропагувати власні уявлення про соціальні, етичні та естетичні норми-цінності. Відповідно такі уявлення можуть не завжди збігатися з усталеним розумінням цінностей, не сприймаються суспільним загалом.

У соціальних мережах логіка існування, розуміння та інтерпретації цінностей має відмінності від традиційних уявлень. З точки зору О. Неклеси, мережева логіка дій вторгається й у сферу культури. Постмодерністська культура і творчість абстрагуються від історичних і географічних коренів – у ній панує аудіовізуальний гіпертекст. Суб'єкт розчиняється у світі знаків, які не мають центру. Сфера технологічних прийомів, спрямованих на «промивання мізків», пригнічує сферу культурних смислів – відбувається підміна духовного технологічним [3, с. 36].

Соціальні мережі, надаючи нові комунікативні можливості й сенси буття її користувачам, створюють для них своєрідну «аксіологічну пастку»: розмитість традиційних цінностей, загроза підміни цінностей псевдоцінностями, створення новітніх форм залежності від думки віртуальних спільнот тощо. Так, уявляючи себе більш вільною у соціальних мережах, віртуальних спільнотах, людина може стати об'єктом маніпулятивних впливів, стати психологічно й духовно залежною від лідерів думки у таких об'єднаннях.

На думку науковців, особливою формою мережевої несвободи, як структурної, так і електронної, є розвиток інформаційних метатехнологій, що роблять користувача залежним від розробника (власника): мережевий комп'ютер; електронний ринок; електронні гроші; глобальні системи зв'язку, що знаходяться в одних руках і дають змогу контролювати повідомлення; корпоративні системи управління, орієнтовані на систему цінностей країни-розробниці [4, с. 130–131].

Вочевидь, соціальні мережі в наш час набули певного ціннісного статусу, а їх функціонування прямо чи опосередковано впливає на аксіогенезу особистості.

У сучасних наукових дослідженнях представлено різноманітні теоретичні підходи до розуміння аксіогенези особистості. На переконання З. Карпенко, аксіогенеза особистості являє собою розгортання її суб'єктних здатностей у цілісній ситуації буття, голографія якої обіймає індивідний, власне, суб'єктний, соціально-особистісний, індивідуальний та універсальний рекурентні ряди (рівні, синхронізовані сенсоцільовим чином) з прогресивним ускладненням ціннісно-духовних устремлінь людини. Суб'єктом аксіогенези є особистість, що розуміється як трансцендентальний духовний суб'єкт, носій ноуменальних визначень людини, а також її феноменальних, атрибутивних репрезентацій. До перших належать різнотипні структури психічних інтенціональностей, до других – прояви інтерсуб'єктних взаємодій (моральні позиції, стилі життя, типи характеру та ін.) [5, с. 25]. Г. Радчук, аналізуючи даний феномен з позицій синергетики, зауважує: «Аксіогенез особистості ми розглядаємо як складний, нелінійний творчий процес вільного вибору нею певних ідеалів, сенсожиттєвих настанов, який зумовлює ціннісно-цільовий вектор самореалізації в контексті цілісної життєдіяльності» [6, с. 321]. У свою чергу, Н. Теличко стверджує, що цілісний процес розвитку ціннісно-сислової сфери людини розглядається як аксіогенез особистості, що має різноманітні вияви: мотиваційні ставлення, диспозиційні утворення (ціннісні орієнтації); мотиваційні чинники (потреби, інтереси, ідеали, загальну спрямованість діяльності й поведінки і зміст моральної колізії); емоційно-ціннісні характеристики процесу переживання (предмет переживання) життєві вибори особистості в різних сферах її самовизначення тощо [7, с. 121].

На наше переконання, аксіогенеза особистості – це своєрідний, індивідуально-неповторний процес набуття людиною певних цінностей та смисложиттєвих орієнтирів, які відображають етапи її духовного розвитку, зміну соціального статусу, трансформації в соціальному та духовному середовищах. В інформаційному суспільстві аксіогенеза особистості набуває інших форм у зв'язку зі збільшенням кількості знань, інформаційних потоків, появою нових шляхів та засобів для самореалізації людини [1, с. 125].

Аксіогенеза особистості під впливом соціальних мереж відбувається в полісуб'єктному середовищі, у якому представлено різноспрямовані аксіологеми й світоглядні цінності. У такому середовищі людина може бути не тільки споживачем цінностей, а й їх творцем. У цьому контексті соціальна мережа виступає як простір самоорганізації ціннісно споріднених особистостей, дозволяючи їм комунікувати залежно від потреб та інтересів. Репрезентація цінностей та обмін духовними здобутками завдяки соціальним мережам стають набагато простішими, охоплюючи значну кількість суб'єктів.

У даному випадку потреби суб'єкта, вбудованого в полісуб'єктне середовище спільного створення цінностей, уявляються у вигляді актів комунікації,

у яких потреба опредмечується в конкретному образі інноваційної цінності. Як прагнення заповнити нестачу повноти властивостей у вже експлуатованому або концептуальному об'єкті виступає та або інша репрезентація. У рамках полісуб'єктного середовища спільного створення цінностей викристалізуються атрибутивні ланцюжки, що репрезентують незадоволеність суб'єкта споживання і детермінують напрям вектора потреб. Процес аксіогенези на стадії генерації ідей набуває спрямованості на непрогнозовану вільну рефлексію за допомогою перманентного зіставлення потенційних властивостей об'єктної цінності й потреб суб'єкта, які криються в нескінченності його невідомого [8, с. 26].

Під впливом соціальних мереж аксіогенеза особистості може набувати нових смислів, векторів розвитку (як позитивних, так і негативних), отримувати нові динамічні характеристики у зв'язку з прискореним обміном інформацією та знаннями. Вищезначені трансформації аксіогенези особистості можна дослідити у трьох вимірах, а саме: культурно-історичний, що пов'язаний із процесом присвоєння індивідом соціальних цінностей, які продукуються суспільством, як зразків соціально бажаної поведінки; психодинамічний, який відбиває зворотний бік аксіогенезу як актуалізації вроджених духовних інтенцій особистості у просторі її соціальних зв'язків; феноменологічно-рефлексивний, що заснований на уявленні про інтеграцію об'єктивних і суб'єктивних витоків аксіогенезу особистості та їх представленість у внутрішньому (феноменологічному) світі людини, вищим проявом якого є ціннісно-сміслова свідомість із притаманною їй рефлексивною зумовленістю [9, с. 75].

Загалом розвиток ціннісно-сміслової сфери особистості пояснюється принципом інтегральної суб'єктності, згідно з яким здатність людини до самоактуалізації проявляється у висхідній телеологічній перспективі в континуумі:

1) відносного суб'єкта (біологічного індивіда, психосоматичного організму), наділеного здатністю рефлексорного налаштування (суб'єктна здатність «передчуваю») на сприятливі умови життя й орієнтованого на ключову цінність «вітальність» (здоров'я);

2) моносуб'єкта (власне, суб'єкта умовно індивідуальної діяльності), який здійснює діяльність певного предметного змісту (пізнання, спілкування, праця) згідно з виробленими соціальними нормами і культурними стандартами, домінують прагматичні цінності. Адаптивна, нормовідповідна активність моносуб'єкта забезпечується сформованою здатністю «треба» – морально-психологічною саморегуляцією за допомогою усвідомленого обов'язку;

3) полісуб'єкта чи особистості як суб'єкта суспільно розподіленої діяльності, керованої імперативом моральної свідомості – сумлінням або інстанцією «мушу» («варто») і спрямованою на цінність добра для інших;

4) метасуб'єкта як індивідуальності, що репрезентує себе в актах творчої діяльності й унікальних внесках у культуру. Суб'єктна здатність цього рівня втілюється цілепокладанням «буду» («смію») і забезпечує досягнення індивідуального інноваційного ефекту, оцінюваного за естетичними канонами прекрасного;

5) абсолютного суб'єкта – людини як носія універсальної духовності з притаманною їй супердиспозицією «благо» як результату розуміння смислу існування конкретного у світовому порядку (суб'єктна здатність «приймаю») [10, с. 25–26].

Відповідно, сутнісні характеристики аксіогенези особистості мають особливості прояву в різних вікових, соціальних, етнонаціональних, релігійних і демографічних групах. Зокрема, молодь та громадяни середнього віку є найбільш «зануреними» в соціальні мережі, віртуальну реальність, що накладає відбиток на сприйняття ними традиційних цінностей та новітніх феноменів і смислів буття: їхня аксіосфера, з одного боку, є більш відкритою до нового, а з іншого – зростає небезпека деформації цінностей, сприйняття антицінностей, маніпулювання їхньою свідомістю.

У контексті вищеозначеного звернімося до актуальної соціології. У дисертаційному дослідженні Л. Дідик «Трансформація комунікативних практик молоді в соціальних мережах» (2019 р.) наводяться результати соціологічного опитування серед молоді щодо позитивних та негативних аспектів комунікації в соціальних мережах. До пріоритетів комунікації в соціальних інтернет-мережах користувачі відносять аспекти: утилітарні, соціально-психологічні (подолання комунікативних бар'єрів тощо), інструментально-технологічні та соціально-діяльнісні (можливість самовираження, організація робочої групи тощо). Щодо дефектів комунікації в соціальних інтернет-мережах користувачі відносять здебільшого різні комунікативні та психологічні ризики, а також недостатню ефективність і слабку атрибутивність рис реальної комунікації. Таким чином, комунікація відрізняється набором украй суперечливих рис. Комунікація в соціальних мережах закладає основу соціокультурним практикам самоконструювання, також характеризується амбівалентністю і складним характером соціокультурного впливу. До позитивних результатів впливу можна віднести розвиток творчого потенціалу особистості, організацію колективної взаємодії, вільний доступ до надбань культури. До негативних результатів впливу можна віднести формування інтернет-залежності, поширення соціально небезпечної інформації, зниження рівня комунікативної культури користувачів. Треба зауважити, що спілкування в мережах не просто змінює соціально-психологічні особливості користувача, але і змінює його соціальну поведінку, дизайн стосунків у побуті та міжособистісних відносинах [11, с. 94–95].

З цього приводу Т. Галіч наголошує, що перед суспільством стоїть завдання – створення в Інтернеті культурного сегмента, що є спеціально орієнтованим на молодих людей і конкурує з низькокультурними ресурсами. А також є необхідність підтримки так званої «віртуальної етики», завданнями якої має бути: 1) закріплення моральних норм і цінностей, які будуть діяти в мережевому суспільстві; 2) соціальний контроль за поведінкою інтернет-користувачів; 3) моральна оцінка процесів віртуальної комунікації; 4) введення певних обмежень і заборон [12, с. 255].

Погоджуючись у цілому з вищезначеним науковцем, необхідно підкреслити, що обмеження і заборони в інформаційно-комунікаційній сфері демократичної держави мають запроваджуватися вкрай обережно й лише на основі чинного законодавства. Реалізація такої цінності, як свобода у всіх її вимірах, є базовим компонентом аксіогенези особистості в демократичному суспільстві. Саме тому варто шукати прийнятний компроміс між інтересами людини, суспільства й безпекою держави. В умовах гібридно-інформаційних війн ця проблема є надактуальною, оскільки основним об'єктом нападу ворога є саме аксіосфера громадян та суспільства в цілому.

На наше переконання, дієвими засобами боротьби з негативними впливами соціальних мереж на ціннісний світ особистості в умовах інформаційної війни є не обмеження свободи слова, а посилення освітньої, культурної, інформаційної політики – утвердження принципів системності, професіоналізму, патріотизму в її реалізації. Відповідні органи державної влади разом із громадськими організаціями мають протидіяти поширенню «фейкової» інформації шляхом її спростування й об'єктивного висвітлення певних подій та фактів. У цілому високий рівень інформаційної, політико-правової та громадянської культури вітчизняного суспільства, наявність у громадян глибоких знань з історії, політики, культури, права є надійним когнітивним бар'єром проти інформаційних атак [13, с. 52].

Аналізуючи проблему утвердження цінностей у соціальних мережах, унормування їх діяльності, Л. Філіпова стверджує, що полікультурний контекст мережевих технологій створює труднощі морального обґрунтування загальних юридичних норм, навіть тих із них, що вже зафіксовані в міжнародних угодах. Однак проблеми «загальних правил» і «загальних цінностей» мережі пов'язано не тільки з приналежністю її творців і користувачів до різних країн, але і з різним характером їх професійних занять. Стає все очевиднішим, що Інтернет є сталим явищем, «річчю в собі», що потребує не стільки визначення, скільки визнання і з правової точки зору. Незважаючи на те, що дотримання моральних норм підтримується тільки силою суспільного впливу, їх наявність необхідна і тому, що історично на основі норм моралі

виробляються нові й удосконалюються існуючі юридичні норми, які забезпечуються державним впливом [14, с. 79].

Для створення підґрунтя гармонійної аксіогенези особистості, під впливом соціальних мереж зокрема, необхідно не тільки виховувати культуру «використання свободи», вміння обробляти інформаційні потоки, а й надавати можливості всім суб'єктам інформаційно-віртуального простору для рівного доступу до інформаційних ресурсів. Подолання інформаційної нерівності є однією з актуальних проблем розвитку сучасної цивілізації.

На думку науковців, культурна спадщина кожного народу повинна бути представленою в кіберпросторі й бути доступною кожному. Вільний й рівний доступ означає не тільки можливість для кожного звертатися до інформації, що є в Інтернеті, без економічних або політичних бар'єрів, але й реальне збереження множинності джерел інформації. У цьому відношенні відмінність Інтернету від інших засобів масової комунікації полягає в тому, що в ньому кожен здатен не тільки одержувати, але також і створювати, і поширювати інформацію [15].

Важливо, щоб у суспільстві не було визначального впливу певної соціальної мережі. Також варто здійснювати послідовні кроки для підняття рівня культури учасників віртуального спілкування, наповнювати віртуальний простір високоінтелектуальним, духовним контентом, чинити опір проявам аморальності та дезінформації.

Розмірковуючи про негативний прояв діяльності соціальних мереж, звернімося до експертної думки авторів інформаційно-аналітичного бюлетеня «Соціальні мережі як чинник інформаційної безпеки». Вони дослідили деструктивний вплив соціальної мережі Facebook на суспільні процеси. На їхню думку, Facebook – це новий вид монополії. Усі вже звикли до компаній, які домінують у декількох юрисдикціях. Але до цифрової ери мало хто стикався з корпорацією, що має глобальну монополію. Куди б ви не вирушили в наші дні, Facebook часто буде найвпливовішою соціальною мережею в країні. Наслідки подібного становища тільки зараз починають усвідомлювати. Протягом останніх років багато говориться про згубний вплив Facebook на демократичну політичну систему і про необхідність вирішення цієї проблеми. Західні демократії з розвинутою системою ЗМІ і ефективними державними інституціями мають певний ступінь імунітету до дезінформації, розповсюджуваної через Facebook. В інших країнах, особливо в тих, що розвиваються, немає реальних можливостей «приборкати Facebook», і там соціальна мережа може заподіяти дійсно серйозні негативні наслідки. Так, останнім часом з'являється все більше інформації про те, що саме Facebook був середовищем для розпалювання антимусульманської істерії в М'янмі. Там, нагадаємо, вона пере-

росла в повномасштабну етнічну чистку. Однією з ключових фігур тих подій був ультра націоналіст і за сумісництвом буддистський монах Ашін Вірату. Він використовував Facebook для трансляції своїх поглядів із приводу етнічної меншини рохінджа вже після того, як уряд заборонив йому проповідувати. Вірату порівнював мусульман рохінджа з шаленими собаками і розміщував фотографії тіл людей, які, за його словами, були вбиті мусульманами. Посадові особи Організації Об'єднаних Націй відкрито визнають, що соціальні медіа відіграють «визначальну роль» у пропаганді насильства проти рохінджа в М'янмі. Під «соціальними мережами» тут розуміється Facebook, тому що в М'янмі йому немає конкуренції. М'янма не єдиний приклад. Соцмережа відіграє аналогічну роль і в інших країнах, що розвиваються. Цю проблему було докладно проаналізовано в статті в New York Times. У цій публікації журналісти звинувачують Facebook у тому, що він ігнорує неодноразові попередження про можливе насильство, не бажає наймати модераторів або створювати контактні пункти екстреної допомоги. Сам Facebook парирує у відповідь, що він намагається видаляти вибухонебезпечний контент. Отже, Facebook є глобальною монополією. Уже зараз ринок компанії на Заході досяг насичення, і тому перспективи його майбутнього зростання пов'язано зі збільшенням проникнення в менш розвинені регіони світу. Саме там він активно просуває свої послуги, у тому числі у вигляді «безкоштовного» доступу для власників дешевих смартфонів [16, с. 47].

Безсумнівно, відсутність конкуренції між соціальними мережами, їх небажання коректно модерувати різноманітні ресурси негативно впливає на ціннісний світ людини.

Продовжуючи вищеозначені роздуми, О. Титаренко акцентує увагу на тому, що нерівність у доступі до інформації існує у декількох формах: географічний «цифровий розрив» між людьми з різних регіонів у доступі до мережі Інтернет; віковий розрив, який залишає літніх людей поза межами новітніх технологій і який виник завдяки тому, що нове покоління народилося в атмосфері повсюдного користування мережею Інтернет і називається «цифровий уродженець», тоді попередні покоління називаються «цифрові іммігранти»; соціальний розрив, який виключає з цифрової інтеграції людей з низькими статками, низьким рівнем освіти [17, с. 4].

Висновки. Отже, вплив соціальних мереж на аксіогенезу особистості стає все більш суттєвим, що зумовлене розвитком інформаційного суспільства, розширенням «меж» віртуального простору, появою нових засобів комунікації. Для гармонійної аксіогенези особистості (особливо молоді) вкрай важливо утвердження в соціальних мережах гуманістичних цінностей, загальнолюдських й національних зразків духовності, популяризація віртуального етикету спілкування на основі моральних норм. До взаємодії в соціальних

мережах людина має бути інтелектуально та духовно підготовлена. Система освіти та виховання, громадські організації мають враховувати сучасні реалії існування віртуальних спільнот і світоглядно готувати громадян до комунікації в них.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калиновський Ю. Ю. Аксіогенеза особистості у інформаційному суспільстві. *Проблеми саморозвитку особистості в сучасному суспільстві* : матеріали ІІ Міжнар. наук.-практ. конф., 26–27 берез. 2021 р. / НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків : Друк. «Мадрид», 2021. С. 125–127.
2. Гулыга А. В. Принципы эстетики. Москва : Изд-во полит. лит., 1987. 286 с.
3. Неклесса А. И. Конец цивилизации, или Конфликт истории. *Мировая экономика и международные отношения*. 1999. №3. С. 32–38.
4. Волинець В. О. До проблеми культурологічного вивчення віртуальної реальності. *Культура і сучасність*. 2016. № 1. С. 127–132.
5. Карпенко З. С. Сучасний стан аксіопсихологічних студій в Україні. *Психологія і особистість*. 2013. № 1 (3). С. 21–31.
6. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика : монографія / за ред. С. Д. Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2015. 430 с.
7. Теличко Н. В. Аксіо-акмеологічна мотивація формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя початкових класів. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. Вип. 5. С. 118–122.
8. Безгін К. С. Методологічні основи функціонування інноваційно-активних середовищ спільного створення цінності. *Економіка і організація управління*. 2017. Вип. 1. С. 17–28.
9. Заредінова Е. Р. Аналіз провідних напрямів дослідження феномену аксіогенезу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2018. Вип. 1. С. 74–77.
10. Панок В. Г., Острова В. Д. Психологічна служба вищого навчального закладу (організаційно-методичні аспекти). Київ : Освіта України, 2010. 230 с.
11. Дідик Л. А. Трансформація комунікативних практик молоді в соціальних мережах : дис. ... канд. соц. наук. Запоріжжя, 2019. 203 с.
12. Галіч Т. О. Соціальні мережі інтернет як агент соціалізації молоді. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління*. 2014. Т. 15, вип. 281. С. 250–256.
13. Мануйлов Є. М., Калиновський Ю. Ю. Свобода слова як цінність демократичного державотворення: безпековий формат. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020. №3 (46). С. 44–56. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.46.213228>.
14. Філіпова Л. Я. Роль комп'ютерної етики в формуванні інформаційної культури користувачів комп'ютерно-мережевого середовища. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2019. №3. С. 75–80.

15. Новак-Каляєва Л. Глобальні тенденції щодо вирішення проблем дотримання прав людини у віртуальному просторі в контексті завдань державного управління. *Демократичне врядування*. 2013. Вип. 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2013_11_5 (дата звернення: 02.06.2021).
16. Монополія Facebook: спичка возле бочки с порохом. *Соціальні мережі як чинник інформаційної безпеки* : інформ.-аналіт. бюл. : дод. до журн. «Україна: події, факти, коментарі». 2018. № 10. С. 46–47. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/sozinfo/2018/10.pdf> (дата звернення: 02.06.2021).
17. Титаренко О. М. Роль держави в подоланні «цифрової нерівності»: міжнародний досвід для України. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2012. Вип. 2. С. 1–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2012_2_13 (дата звернення: 03.06.2021).

REFERENCES

1. Gulyga, A. V. (1987). *Principy jestetiki*. Moskva: Izd-vo polit. lit. [in Russian].
2. Neklessa, A. I. (1999). Konec civilizacii, ili Konflikt istorii. *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija – World Economy and International Relations*, (3), 32–38 [in Russian].
3. Volynets, V. O. (2016). Do problemy kulturolohichnoho vyvchennia virtualnoi realnosti. *Kultura i suchasnist – Culture and Modernity*, (1), 127–132 [in Ukrainian].
4. Karpenko, Z. S. (2013). Suchasnyi stan aksiopsykholohichnykh studii v Ukraini. *Psykhologiiia i osobystist – Psychology and Personality*, 3(1), 21–31 [in Ukrainian].
5. Maksymenko, S. D., Zlyvkov, V. L., & Kuzikova, S. B. (Eds.). (2015). *Osobystist u rozvytku: psykhologichna teoriia i praktyka*. Sumy: Vyd-vo SumDPU im. A. S. Makarenka [in Ukrainian].
6. Telychko, N. V. (2013). Aksiio-akmeolohichna motyvatsiia formuvannia pedahohichnoi maisternosti maibutnoho vchytelia pochatkovykh klasiv. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy – Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, (5), 118–122 [in Ukrainian].
7. Kalinovsky, Yu. Yu. (2021). Aksioheneza osobystosti u informatsiinomu suspilstvi. *Problemy samorozvytku osobystosti v suchasnomu suspilstvi*: Proceedings of the Scientific and Practical Conference, 125–127. Kharkiv: Druk. “Madryd” [in Ukrainian].
8. Bezghin, K. S. (2017). Metodolohichni osnovy funktsionuvannia innovatsiino-aktyvnykh seredovysheh spilnoho stvorennia tsinnosti. *Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia – Economics and Organization of Management*, (1), 17–28 [in Ukrainian].
9. Zaredinova, E. R. (2018). Analiz providnykh napriamiv doslidzhennia fenomenu aksiohenezu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia: Pedahohika. Sotsialna robota – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Pedagogy. Social Work*, (1), 74–77 [in Ukrainian].
10. Panok, V. H., & Ostrova, V. D. (2010). *Psykhologichna sluzhba vyshchoho navchalnoho zakladu (orhanizatsiino-metodychni aspekty)*. Kyiv: Osvita Ukrainy [in Ukrainian].

11. Didyk, L. A. (2019). *Transformatsiia komunikatyvnykh praktyk molodi v sotsialnykh merezhakh*. Candidate's thesis. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
12. Halich, T. O. (2014). Sotsialni merezhi internet yak ahent sotsializatsii molodi. *Suchasni suspilni problemy u vymiri sotsiologii upravlinnia – Modern Social Problems in the Measurement of the Sociology of Management*, 281(15), 250–256 [in Ukrainian].
13. Manuylov, E. M., & Kalinovskyy, Yu. Yu. (2020). Svoboda slova yak tsinnist demokratychnoho derzhavotvorennya: bezpekovi format. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofii, filosofii prava, politologii, sotsiologii – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophies of Law, Political Science, Sociology*, 46(3), 44–56 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.46.213228>.
14. Filipova, L. Ya. (2019). Rol kompiuternoї etyki v formuvanni informatsiinoї kultury korystuvachiv kompiuterno-merezhevoho seredovyscha. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia – Library science. Documentation. Informology*, (3), 75–80 [in Ukrainian].
15. Novak-Kalyayeva, L. (2013). Hlobalni tendentsii shchodo vyrishennia problem dotrymanna prav liudyny u virtualnomu prostori v konteksti zavdan derzhavnoho upravlinnia. *Demokratychnе vriaduvannia – Democratic Governance*, 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2013_11_5 [in Ukrainian].
16. Monopolyia Facebook: spychka voze bochky s porokhom. (2018). *Sotsialni merezhi yak chynnyk informatsiinoї bezpeky*, 10, 46–47 [in Ukrainian].
17. Tytarenko, O. M. (2012). Rol derzhavy v podolanni “tsyfrovoi nerivnosti”: mizhnarodnyi dosvid dlia Ukrainy. *Publichne administruvannia: teoriia ta praktyka – Public Administration: Theory and Practice*, (2), 1–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2012_2_13 [in Ukrainian].

Мануйлов Евгений Николаевич, кандидат философских наук, профессор, профессор кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Калиновский Юрий Юрьевич, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА АКСИОГЕНЕЗИС ЛИЧНОСТИ

Проанализированы сущностные характеристики понятия «аксиогенезис личности». Определены особенности понимания ценностей в контексте культуры постмодерна, развития информационного общества, распространения виртуальных сообществ. Раскрыто амбивалентное влияние социальных сетей на становление ценностного мира личности. Обосновано, что в социальных сетях наблюдается

трансформация традиционных ценностей, формирование специфических аксиологем бытия.

Ключевые слова: аксиогенезис личности, социальные сети, ценности, виртуальное пространство, информационная сфера.

Manuylov Evgen Mykolayovych, PhD in Philosophy, Professor,
Professor of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kalinovsky Yuriy Yuriyovych, Doctor of Philosophy, Professor,
Professor of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

SOCIAL NETWORKS INFLUENCE ON THE AXIOGENESIS OF PERSONALITY

The essential characteristics of the “personality axiogenesis” concept are analyzed. The peculiarities of values understanding in the context of postmodern culture, development of the information society, spread of virtual communities is determined. Social networks ambivalent influence on the formation of the individual value world is revealed. It is substantiated that social networks hold the transformation of traditional values, the formation of specific axiologems of being.

Keywords: axiogenesis of personality, social networks, values, virtual space, information sphere.

УДК 130.2

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.50.235268>

Коваленко Інна Ігорівна, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kinna087@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9320-1773

Мелякова Юлія Василівна, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: melyak770828@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6699-8078

Кальницький Едуард Анатолійович, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalnitsky@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1777-9992

ПОСТПАНОПТИКУМ: МЕТАМОРФОЗИ КУЛЬТУРИ КОНТРОЛЮ В ЦИФРОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Статтю присвячено аналізу особливостей практик контролю в ситуації «текучого модерну». За точку відліку взято метафору паноптикуму, запропоновану М. Фуко. Розглянуто характерні риси цифрової інфраструктури соціального контролю. Показано особливості баноптичної та синоптичної логіки стеження як постпаноптичних форм соціального контролю. Гнучкість та варіативність контролю, уможливлені новітніми дигітальними технологіями, свідчать про специфічно новий модус відносин між владою та людиною.

Ключові слова: соціальний контроль, постпаноптикум, інформаційне суспільство, цифровізація, влада.

Для нашого суспільства Бентам
важливіший за Канта та Гегеля.
Мішель Фуко

Постановка проблеми. Новітній комунікативний простір утворений маніфестованими та латентними структурами, що докорінно змінили звичні форми організації суспільного життя. У ситуації постмодерну, або «текучого

модерну», самоорганізація публічного простору відбувається згідно з нелінійними принципами й має низку особливостей, головними з яких є анонімність, повсюдний характер, розмаїття капіталів (політичного, культурного, соціально-економічного, символічного) та комунікативних інструментів, підконтрольність через участь у публічності тощо. За ілюзією множини ідентичностей приховується універсалізм ринку. Цифрові технології, у свою чергу, підсилюють динаміку розвитку глобальної комунікативної сфери. Ризомність, пропонуючи людині вибір із множини мережевої та офлайнної поведінки, обертається новою формою тотальності в умовах стилізації влади під «м'які» форми контролю.

Формулювання цілей. Сучасні комунікації нерозривно пов'язано з аспектами дисциплінування та безпеки. Нову глобальну матрицю контролю утворюють постпаноптичні моделі, що потребують системного вивчення. Метою статті є осмислення специфіки постпаноптичного контролю як культурної практики в епоху цифровізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційною точкою відліку у концептуальних розвідках щодо сучасного політичного смислоутворення є метафора паноптикуму, осмислена у працях М. Фуко [1; 2]. На прикладі в'язниці та клініки філософ показав, як влада контролює не тільки аномальні аспекти соціального життя, а і простір «нормального» та повсякденного – школи, фабрики, офіси тощо. Засадою та продуктом паноптичного нагляду є дискурс, що на основі прийнятих та нав'язаних стандартів дозволяє контролювати точки відхилення й організувати простір соціального шляхом перетворення незалежних тіл на слухняно-підкорені.

Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі вважали, що відносини влади не є зовнішніми або трансцендентальними щодо суб'єкта [3; 4]. Скоріше, вони нагадують потік сили, що утворюється з іманентної цілісності тіла та свідомості й виходить за межі простору. Дельозівська парадигма суспільства контролю зумовлює постпаноптичний спосіб нагляду, що проявляється передусім в інтерпретативній участі влади та непередбаченому характері її дій. Таке бачення влади доповнює теорія ретериторіалізації, що пояснює механізм співвіднесення норм із тілесними імпульсами: бажання стає основою влади, яка, у свою чергу, перетворює бажання на нові форми [5].

Осмислення сучасних форм контролю передбачає врахування нових підходів у розумінні глобального публічного порядку. Багатоаспектність цього феномену розкриває така проблематика: трансформація повсякденної ідентичності в глобалізованому світі [6], глобальна криза та супутні їй ризики [7–9], світові тренди в розвитку нових соціальних відносин [10], дослідження природи та ключових характеристик сучасних комунікативних процесів [11–13].

У сучасній літературі феномен нагляду досліджується передусім в аспекті зростання його технічного та технологічного потенціалу. Однією з ключових проблем стає адекватна переробка гіперінформації з метою прогнозування й подальшого контролю непередбачених обставин [14–17]. Окремий корпус складають праці, у яких постпаноптичний нагляд досліджується як культурний інструмент [18] або культурна практика, за допомогою якої індивіди встановлюють свої соціальні відносини [19]. Особливий наголос зроблено на тому, що об'єктами нагляду тепер є звичайні, пересічні, «нормальні» суб'єкти та переважно їхня економічна діяльність [20–22].

Виклад основного матеріалу. Як показав свого часу Д. Бентам, ефективність паноптичного стеження забезпечується безупинним пильнуванням невідчутного спостерігача за ув'язненим. Тотальна видимість унеможливорює спроби сховатися від стеження; простір контролюється невидимим «поглядом», візуальною машиною, що «примушує грою погляду», де «кожний погляд – сколок з глобальної дії влади» [1].

Принцип паноптизму сполучає «видиме» й «незвірюване»: «Видиме: ув'язнений постійно матиме перед очима високі обриси центральної вежі, з якої за ним спостерігають. Незвірюване: ув'язнений ніколи не має знати, чи перебуває він під наглядом у якийсь момент; але він має бути впевненим, що він завжди може бути таким» [Там само]. Відчуття реальної або фіктивної присутності спостерігача утворює слухняне дисципліноване тіло, що в підсумку стає гарантією підкорення владі. Паноптикум, отже, не просто стримує, а корегує поведінку ув'язнених завдяки дисциплінарним стратегіям: в умовах безупинного нагляду ув'язнені засвоюють визначені владою поведінкові норми, змінюють себе, начебто спостерігаючи самі за собою. Таку формулу М. Фуко вважає вельми продуктивною, бо «влада здійснюється безупинно і з мінімальними витратами» [2, с. 155].

Трансформацію смислоутворювальних політичних структур М. Фуко пов'язує безпосередньо з розвитком структур раціональності. Так, у суспільстві контролю паноптичний нагляд відтворюється через дискурс – влада виробляє знання, задає абстрактну норму, що дозволяє виявити аномалії. Паноптикум перетворюється на певний владний диспозитив (*un mécanisme de rouvoir*), де об'єктом контролю стають «ненормальні» громадяни. Влада поводить з їхніми тілами як із проблемними об'єктами, що мають бути «оброблені» у складній мережі, де тісно ув'язано простір, тілесність, норми та дискурс [23]. Головною метою паноптикумних технологій стає контроль за узгодженістю між суб'єктом та нормою, а також управління аномаліями в певних місцях (клініки, тюрми тощо).

Класичний паноптикум передбачає централізований контроль: «нечисленні» спостерігають за тим, як «численні» важливі соціальні заклади здійснюють

свої функції нагляду, використовуючи, зокрема, методи фіксації, розділення, запису. Як наслідок, виникає величезна дослідницька діяльність, що об'єктивує людську поведінку. Сучасним прикладом може слугувати «держава загального благоденства», де збіднілі родини перебувають під санкціонованим наглядом у зв'язку з отриманням соціальної допомоги. Більш широко соціальний паноптизм (термін Л. Вакана) діє у кварталах бідноти в різних містах світу [24], а також у певних маргінальних групах (жебраки, підозрювані у тероризмі тощо), що стали об'єктом впливу в межах програм із забезпечення безпеки. Варто зауважити, що стеження в умовах паноптикуму може відбуватися лише в теперішньому часі й не поширюється на якісь імовірні обставини.

Перехід класичного модерну в постмодерн, або, за термінологією З. Баумана, «твердого модерну» у «текучий модерн» («liquid modernity») [25], позначився руйнацією всього стійкого та постійного, у тому числі й традиційних практик управління. Якщо паноптичне стеження передбачає пасивність піднаглядного («[його] бачать, але він не бачить... [він] є об'єктом інформації, але ніколи – суб'єктом комунікації» [1]), то постпаноптичне стеження здійснюється в режимі «текучого нагляду» (liquid surveillance) [20; 21], що набуває необмеженого, всюдисущого, повсюдного характеру: «Текучий нагляд уявляється вдалою метафорою для опису сучасних режимів нагляду, оскільки в сучасному світі він не має якоїсь певної форми. Поширюючись, нагляд постійно змінюється, він “повзе, просочується й тече”, перебуває в русі, є глобальним та локальним» [21, р. 330].

У постмодерністському гіперпросторі «мультиперспективні інституціональні форми» сполучено з традиційно-державними [26, р. 173], однак консолідований контроль за поведінкою та активністю людей не зник – він набуває дедалі різноманітніших форм, поширюючись непередбаченим чином та розмиваючи стійкі управлінські інститути, чому сприяє й зростання безпекових вимог.

Постмодерністська модель «текучого нагляду» в різних його модифікаціях засвідчує «постпаноптичну» природу сучасного управління, що, у свою чергу, є відбиттям поточних трендів у розвитку публічної сфери [25; 27]. Так, сьогодні влада набуває ультрашвидких форм, опікується обробкою, кодуванням та моніторингом рухів та подій у *потоках* [3]. Вирішальною технологією тут стає модуляція інформації, завдяки чому влада може втручатись у суспільне життя, поширюватись у ньому, кодувати непередбачені обставини з метою контролю ймовірної динаміки.

Як показав Ж. Бодріяр, суб'єктивність, тіло, суспільство та влада визначаються передусім семіотикою, що є демонстрацією чистої видимості [28]. Так, у постпаноптичну епоху видимість більше не є «пасткою», а перетворюю-

ється на бажання суб'єктів виявити себе для популярної «іконографії» – соціальних мереж, реклами, телешоу тощо. В іконографічному суспільстві люди прагнуть закарбувати образи, які, у свою чергу, є ознакою їхніх бажань. Видимість, отже, перетворюється на процес, що дозволяє бути «іконізованим» та підконтрольним водночас. Видимість певним чином засвідчує існування особи, тоді як без видимості або якогось іншого доказу тілесного існування істота стає позбавленою сенсу. У підсумку видимість набуває метасеміотичного статусу, а контроль над індивідами здійснюється переважно через відстежування тенденцій, завдяки яким влада прагне помістити бажання у передбачені коди.

Образи та зображення відіграють роль точок ідентифікації, у яких люди роблять свою унікальність реальною, модулюючи себе в цих кодах, щоб бути в центрі уваги. Парадигма споживацького суспільства зумовлює специфіку самого нагляду. Нова культура нагляду проявляється через людей, які прагнуть перевершити свої здібності, імітують уявні переваги, замінюючи істину симулякром. У новому віртуальному просторі тіла втрачають свою дійсність, а нові форми соціальних відносин стають проєкцією культури симулякрів. Віртуальний світ наповнюється бажаннями або фантазмами індивідів, які прагнуть виключити реальність зі свого реального життя. Новий техновесвіт стає середовищем для соціалізації особистостей та розвитку особистих ідентичностей. Комунікація у віртуальному просторі, позбавленому фізичного контакту з «іншим», сприяє відчуттю безпеки та комфорту.

«Суспільство образу» прагне упорядкувати не час, простір, робочу силу або дисциплінарні форми; воно спрямоване на організацію факторів споживання, якими є форми суб'єктивації, доведені до споживання й перетворені на предмет обміну ідентичностями. Так, конфігурація простору здійснюється не стільки для дисциплінарної влади над тілами, скільки для утворення досконалого та безмежного світу, де бажання та тенденції розглядаються як соціальні коди.

Засоби масової інформації, поширюючи цінності суспільства споживання, прагнуть створити або культивувати нове слухняне тіло, яке легше схиляється до прийняття цінностей і поведінки, пропагованих новою економічною елітою. Так, свобода прирівнюється (і часто зводиться) до ринкового вибору, а діти ще до того, як вони опанують грамоту та відчують власне Я, отримують безліч інформації, включаючи образи ринкових цінностей та гендерні стереотипи. І саме зі споживання виникає одна з найбільш цікавих і ефективних особливостей соціального контролю: соціальний порядок підтримується за рахунок стимулювання і спрямовування споживання, «у чому й проявляється нагляд за споживачами, але це досягається в ім'я індивідуальності, широти вибору і свободи споживачів» [29, р. 137]. Таким чином, нова система

спостереження дозволяє не тільки управляти, а й маніпулювати соціальними думками, уподобаннями і взаємодіями.

Сучасна комунікативно-інформаційна сфера розвивається під вирішальним впливом цифрових технологій. Нові практики спостереження у цифровій реальності мають принципово іншу конфігурацію. Дисперсний, «капілярний» характер влади реалізується, зокрема, і через мікропрактики спостереження, в утворенні яких беруть участь самі піднаглядні. Як зазначає засновник терміна «кіберпростір» У. Гібсон, «паноптикум – нев’януча метафора в обговоренні цифрового нагляду й дата майнінгу, але вона не підходить для опису таких речей, як Google. Бентамівське всевидюче око дивиться вниз із центральної точки, це погляд вікторіанського наглядача. У Google ми водночас стаємо й піднаглядними, і клітинами сітківки ока, що спостерігає» [30].

Постпаноптичний цифровий нагляд стає можливим лише за умови здійснення піднаглядними певних дій (реєстрація в соціальних мережах, купівля за банківською картою, використання додатків у мобільних телефонах тощо). Кіберпростір стає дедалі важливішим для людської життєдіяльності; нові соціальні відносини нагадують павутину, що охопила весь світ. Така модель представлена не стільки державними кордонами, скільки лініями транзакцій, що їх утворюють віртуальні мережі, структури та системи. Інтернет, що від початку мав суто ацентричний характер, у «текучому модерні» перетворився на механізм ризомного охоплення публічного простору [3].

Цифрове середовище працює як удосконалений паноптикум (кіберпаноптикум). Його «тіло» перебуває під постійною зміною дизайну: воно «[...] використовує електронно оптимізовані, кіборгізовані м’язи, які дають йому більше влади, ніж Фуко або навіть Бентам колись могли собі уявити» [31, s. 74]. Його віртуальна вежа є водночас видимою й незвірюваною: з одного боку, особисті паролі, шифри та коди доступу забезпечують прихований зв’язок; з іншого боку, онлайн поведінка людей опиняється під контролем невидимих та невідомих спостерігачів або контролюється «невідомою фігурою влади». «Мережеве суспільство» уможливіє гнучкі соціальні відносини незалежно від територіальних локусів, а ієрархічні й бюрократизовані організації поступаються місцем закритим горизонтальним мережам. У таких умовах влада здійснюється не тільки у формі наказу та підкорення, а й у формі мережевої організації.

Високоавтоматизований нагляд є набагато рентабельнішим та інтенсивнішим. «Уповноважені» електронні пристрої у режимі реального часу збирають, кодують, забезпечують перехресними посиланнями особисту інформацію користувачів. Крім аналізу наявної інформації, такі технології дозволяють інтерпретувати конкретні події, прогнозувати можливі наступні дії, робити їх більш передбаченими.

На сьогодні навіть склався специфічний інститут цифрових агентів, яких у контексті проблеми управління можна поділити на дві групи. Перші є агрегаторами інформації – сайтами, що акумулюють персональну інформацію (надану, як правило, добровільно), обробляють її та створюють цілісний профайл людини. Другі є кураторами контенту – людьми або програмами, що редагують вибір та зміст споживчого контенту.

Технологія *Dataveillance* дозволяє кодувати тіла у вигляді чисел або знаків: тіло сприймається як код, який можна перенести у віртуальний контекст, а потім легко інтерпретувати його у створеному профайлі. Інакше кажучи, цифровий простір перетворює людські дії на потоки інформації, і згодом людське тіло «збирається заново в різних умовах за допомогою низки потоків даних. У результаті утворюється декорпоралізоване тіло, віртуальний індивідуальний «портрет», складений зі звичок індивіда, його смаків в одязі та харчуванні тощо. Як влучно зазначає Д. Ліон, «концепт текучого нагляду охоплює таку особливість, як редукування тіла до сукупності даних і створення даних-двійників, від яких наші життєві шанси й вибори залежать більше, ніж від нашого реального життя та тих історій, що ми розповідаємо про нього» [21, р. 325]. Цифровий простір, отже, є не стільки місцем збереження особистої інформації, скільки точкою утворення, по суті, другої ідентичності користувачів, вільної від їхнього реального життя. У таких умовах приватне життя перетворюється на товар, а традиційні права, поставлені на комерційну основу, перетворюються на споживацькі проблеми.

Прикладом застосування цифрових технологій в управлінській сфері слугує моніторинг продуктивності працівників. Сучасні компанії створюють профайли, що містять, зокрема, і дані для управління майбутніми непередбаченими обставинами. Машинний процес триває не тільки за графіком робочого часу, а й охоплює вільний час працівників. Машина фіксує мобільність працівника, його комунікативні здібності (використання електронної пошти, мобільного телефона тощо). У підсумку дисциплінарні відносини всередині робочого простору поступово перетікають назовні і починають включати вільний час працівників.

Загалом же множинна реальність сучасного управління потребує складного унісону політичних, історико-культурних практик та ситуаційних контекстів. Відповіддю на нові виклики контролю й управління стала система соціальних кредитів (SCS), запроваджена у КНР. SCS як частина «культури спостереження» виходить за межі моніторингу повсякденного життя пересічних громадян й покликана посилити здатність уряду спостерігати за всіма аспектами суспільного життя на загальнонаціональному рівні. Слід зазначити, що SCS має вельми високий рівень підтримки з боку китайських громадян, особливо серед освічених та заможних. Так, колишній президент

Google China Кай-Фу Лі вбачає в обміні особистих конфіденційних даних на зручність або безпеку своєрідний прояв культури [32]. З іншого боку, Дж. Бах вбачає у так званій китайській національній репутаційній системі технологію, що її використовують «декілька суб'єктів для перетворення людської поведінки на тестовий об'єкт в ім'я державної мети змінити... соціальне середовище» [33, р. 490].

Постмодерна культура контролю розхитує колишню «залізну клітину» (термін Макса Вебера), що трималась завдяки структурованості, раціоналізації, суворій організації соціальних відносин і була водночас в'язницею та оселею. Завдяки новітнім електронним технологіям постпаноптикум перетворює умовні тверді стіни та вікна на віртуальні аналоги, уможлиблюючи нові форми, відмінні від практик спостереження в межах ізольованого простору. Якщо М. Вебер побоювався надмірного зростання бюрократичної системи, де люди будуть лише маленькими гвинтиками в суспільному механізмі, то в епоху «електронних клітин» виникає ризик перетворення особистості на біти всередині двійкової системи кодів інформації. Такий ризик загрожує дегуманізацією особистості, підпорядкуванням не стільки бюрократії, скільки системі цифр і паролів.

З іншого боку, спостереження можна розглядати не тільки як плід раціонального проєкту, а й у контексті приємного. Зокрема, комунікація у сфері медіа та електронної торгівлі дедалі частіше нагадує розвагу та задоволення, полегшуючи, у підсумку, контроль та підвищуючи його ефективність. Соціальні мережі, численні додатки у смартфонах, блоги або реаліті-шоу свідчать, що спостереження – це передусім задоволення. Це означає, що досвід спостереження один за одним стає повсякденною культурною практикою, що характеризується як «витіснення “старшого брата” множиною “молодших братів”, які беруть участь у розподілених формах моніторингу та збору інформації» [34, р. 405]. Отже, постпаноптичне стеження, поміщене в самий культурний контекст, стає культурною вправою, про що свідчать поширення та диверсифікація методів постпаноптичного спостереження.

Осмислення сучасних практик контролю сприяє й термінологічним уточненням. Так, Д. Біго, досліджуючи сучасні глобальні процеси та проблеми соціальних ризиків, запроваджує поняття «баноптикум» (*ban-opticon*, або *banopticon*) [35]. Для Д. Біго термін «бан» пов'язано із загальною формою політики, яку він називає «управлінням тривоги». Автор виходить з того, що сьогодні стеження дедалі менше залежить від спеціалізованих закладів або всюдисущого ока охоронця. Відповідно, нова практика контролю має нагадувати не паноптикум глобального рівня, а «те, що ми називаємо – у сполученні терміна “заборона” Ж.-Л. Нансі, як його переформулював Дж. Агамбен, та терміна “оптикум”, як його використовував Фуко, – баноптикумом» [36].

Логіку баноптизму засновано на гнучкій управлінській практиці встановлення меж між включенням та виключенням. Завдяки згаданим уже профайлінговим технологіям менеджери-модератори формують віртуальний баноптикум, де зібрано потоки даних (відбитки пальців, генетичні зразки, записи телефонних перемовин, бази даних одержувачів соціальних послуг, дані про освіту, стан здоров'я, банківська інформація, рівень професійної компетентності, споживацькі смаки тощо). Комп'ютерні бази створюють та акумулюють особисті профайли – віртуальні дублі людей, і саме характеристики таких дублів стають підставою для доступу до певних благ, преференцій, послуг, включаючи можливість переміщення у просторі. Відсутність же інформації про людину спричиняє підозру, у тому числі й у скоєнні злочину. Так, відсутність найдетальнішої інформації про статус отримувача послуг спричинила свого часу відмову в субсидії для понад 10 000 громадян Канади, частину з яких ще й було звинувачено в шахрайстві [37, р. 408].

Баноптичні технології дозволяють ідентифікувати «небажані» малі групи (злочинні, терористичні та інші угруповання), брати їх під контроль та утворювати глобальні «стани виключення» [38], керуючися принципом дії на випередження. Невиключені ж групи зберігають можливість підключатися до потоків інформації, капіталів та інших публічних ресурсів. Баноптикум стає свідченням того, що контроль за мобільністю є однією з провідних тенденцій в епоху глобалізації.

Нова форма культури контролю, використовуючи поліцейські бази даних та поєднуючи їх із дописами з публічної та приватної сфер, дозволяє, у підсумку, визначити, хто має право на мобільність, а хто ні. Однак, на відміну від паноптикуму, з його гарантією неможливості втечі з простору нагляд, головним завданням бази даних стає недопущення входу до неї під хибним приводом. За такого розуміння база даних стає інструментом відбору, розділення та виключення: «...деяких людей вона допускає в екстериторіальний кіберпростір...; деяких інших вона позбавляє паспортів та транзитних віз і припиняє роумінг у місцях, зарезервованих для жителів кіберпростору... На відміну від паноптикуму, база даних – це засіб пересування, а не кайдани, що утримують людей на місці» [39, с. 51].

Регулювання мобільності стає абсолютним пріоритетом, що дозволяє узгодити свободу з безпекою. Таким чином, якщо паноптикум – це хоча б частково персоніфікований нагляд, то баноптикум здійснює анонімне спостереження за тими, хто вільно та без видимих обмежень здійснює свою мобільність. Як зауважує Д. Біго, «спостереження за всіма не входить у поточний порядок денний, але спостереження за невеликою кількістю людей, які перебувають у пастці імперативу мобільності, у той час коли більшість

є нормалізованою, безумовно, є головною тенденцією поліцейської діяльності глобальної епохи» [40].

У більш широкому контексті оптика баноптизму діє переважно через опосередковану «соціальну смерть», яка стає наслідком цілеспрямованого послаблення й виключення «небажаних», кредитно неспроможних тощо. Так, напружена дія виключення та включення утворює історичну передумову для визначення ступеня лояльності індивідів щодо влади. Крім «зон виключення», ще одним наслідком постпаноптичного стеження стає утворення набагато гнучкішого й перманентно мінливого диспозитиву, головними акторами якого стають не тільки державні, а й приватні, себто економічні інтереси.

Повторювальні та відтворювальні процедури виключення, зокрема, сприяють постійному вдосконаленню здорового тіла, використовуючи біометрію, бази даних та інші інформаційні технології. Як зазначає З. Бауман, баноптикум розмежовує тих, хто вже набув «необхідного самоконтролю» (у вигляді кредитної картки тощо) для входу «всерединою» глобального політичного тіла для подальшого перебування в ньому, та тими, хто залишаються незаможними [41, s. 83–84]. Особливу увагу З. Бауман приділяє відмінності між «непотрібними та напрочуд збитковими елементами суспільства» [41, s. 75], з одного боку, та постдисциплінарною стандартизованою (продуктивною) більшістю – з іншого. У зонах неприязні до «виключених» зберігається бентанівський паноптизм, щоправда, з використанням інтелектуальних технологій на кшталт «комп'ютерної індивідуальної опіки» маргіналізованих матерів-одиначок у штаті Огайо [29, p. 87].

За «здоровим» та ефективним тілом такого владного диспозитиву З. Бауман бачить дивну практику інтеграції себе у видимі та невидимі відносини панування. Така практика добровільної дії в умовах «текучого модерну» на практиці виявляється квазіавтономною та сумнівною [41], однак, як зауважує З. Бауман, натомість з'являється постмодерністський суб'єкт самовідтворення («власний підприємець», за М. Фуко) – індивідуальний паноптикум, здатний до самомоніторингу з метою постійного підвищення власної продуктивності (DIY) в умовах повсюдної конкуренції. Відповідно, контролер з бентанівської централізованої вежі тепер розчинений у віртуальних мережах рухливого вебландшафту з його процедурами оцінювання особистих даних та стратегіями маркетингової оптимізації цільових груп тощо.

Новий тип нагляду в суспільстві глядачів відбиває й поняття синоптикуму, введене в науковий обіг Т. Матісеном [19]. Сипонтичний нагляд здійснюється «численними за нечисленними». Як зауважує З. Бауман, «“Синоптикум” за визначенням має глобальний характер; у ході нагляду спостерігачі “відриваються” від своєї місцевості – переносяться, хоча б подумки, у кіберпростір, де відстань уже не має значення, навіть якщо фізично вони залишають-

ся на місці. Уже не є важливим, чи переміщуються об'єкти дії синоптикуму, перетворені тепер з піднаглядних у наглядачів, чи ні. Де б вони не були й куди б не направлялись, у них є можливість – і бажання – підключитися до екстериторіальної мережі, що дозволяє більшості спостерігати за меншістю. Паноптикум силоміць утворював ситуацію, коли за людьми слід було спостерігати. Синоптикуму примушувати нікого не треба – він діє методом спокушання» [39, с. 77–78].

Синоптикум стає метафорою суспільства *sousveillance*, де громадяни спостерігають за державою [19]. Простір синоптикуму утворюють передусім засоби масової інформації, які заохочують глядачів, граючи на їхньому бажанні втекти від недосконалості світу. Так, у численних програмах показують позірне життя селебріті, демонструючи образ принципово недосяжного раю. Влада у такий спосіб надає приклад, а не наказує. Існування нагляду синоптикум виправдовує кримінальною хронікою, репортажами з місць подій тощо, формуючи у пересічного громадянина переконання в необхідності існування в'язниць, суворих покарань та тотального контролю у вигляді камер стеження, контрольно-пропускних пунктів, біометричних систем обліку.

Слід також вказати на відсутність чіткої межі між контролером та підконтрольним. Як зауважує К. Вельзбахер, сьогодні «око камери [...] виглядає порожнім» [42, s. 212]. Наглядач же або зникає у гігантських транснаціональних структурах, або зливається з піднаглядним в одному тілі: зв'язок між ними стає симетричним, невидимим та розмивається у незбагненності волоконно-оптичних кабелів, зміст яких зведено до чистої віртуальності та передачі інформації.

Синоптикум може розглядатись і як особлива форма паноптикуму для самодіяльних, суть якої полягає в нагляді без наглядача. Синоптикум надає піднаглядним персональну автономію та право на самовизначення в межах системи публічного контролю. За таких умов піднаглядні зобов'язуються самостійно підтримувати дію контрольних процедур [31, s. 92]. Як наслідок, у сучасному соціальному просторі утворюються персональні мініпаноптикуми, де кожен індивід несе особисту відповідальність за вибір способу своєї життєдіяльності.

Висновки. Інтенсифікація суспільної взаємодії в епоху дигітальної революції зумовила нові форми культури контролю. В умовах постпаноптикуму наглядові техніки стають більш прихованими, тотальними, гнучкими та миттєвими. Об'єктами стеження є «нормальні» громадяни (передусім їхня економічна діяльність), яким влада гарантує варіативність та нескінченність дій. Технологічне вдосконалення як головний атрибут суспільства контролю суттєво посилює моніторингові та наглядові можливості політичної влади. Завдяки профайлінговим технологіям стеження за тілами перетворюється на

миттєвий та необмежений контроль особистих даних, у яких акумульовано різні аспекти повсякденного життя людей. За аналогією з фукольдінанським диспозитивом влади, диспозитив нагляду розглядає людські тіла як сукупність мінливих даних у вигляді мобільних цифрових дублів. Цифровізація нагляду забезпечує можливості категоризації, соціального сортування, дистанційного контролю за мобільністю тощо. Одним із головних принципів управління в «мережевому суспільстві» стає приналежність до певного «мережевого союзу» або виключення з нього, що дозволяє говорити про зміщення контролюючих акцентів з «тіла» на «свідомість». Використання сучасних технологій дозволило владним структурам набути нового масштабу, осмислення якого необхідне для подальшого вивчення модусів взаємодії між людиною і владою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / пер. с фр. В. Наумов. Москва : Ad Marginem, 1999. 480 с. https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Fuko_Tyrm/index.php (дата звернення: 08.06.2021).
2. Foucault M. Power/Knowledge : Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977 / ed. C. Gordon. New York : Pantheon Books, 1980. 282 p.
3. Deleuze G. Postscript on the Societies of Control. May, 1990. <https://theanarchistlibrary.org/library/gilles-deleuze-postscript-on-the-societies-of-control> (дата звернення: 05.05.2021).
4. Deleuze G., Guattari F. A Thousand Plateaus, Capitalism and Schizophrenia / tr. B. Massumi. London : University of Minnesota Press, 2005. 632 p.
5. Basturk E. A brief analyse on post panoptic surveillance: Deleuze&Guattarian approach. *International Journal of Social Sciences*. 2017. Vol. VI, No. 2. P. 1–17.
6. Steger M. Globalization: A Very Short Introduction. New York : Oxford University Press, 2009. 176 p.
7. Finchelstein G. La dictature de l'urgence. Paris : Fayard, 2013. 240 p.
8. Beck U. The Metamorphosis of the World. Cambridge Malden : Polity Press, 2017. 223 p.
9. Taleb N. Skin in the Game: Hidden Asymmetries in Daily Life. New York : Random House & Penguin, 2018. 304 p.
10. Бирюков С. В., Чирун С. Н., Андреев А. В. Глобальный публичный порядок и его изменения. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*. 2021. № 59. С. 199–212. DOI: <https://doi.org/10.17223/1998863X/59/19>.
11. Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalinovsky Y. Y., Kalnytskyi E. A., Zhdanenko S. B. Personal information rights and freedoms within the modern society. *Informatologia*. 2018. No. 51 (1–2). P. 24–33.
12. Bytiak Y., Danilyan O., Dzeban A., Kalinovsky Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia*

- Investiga*. 2020. Vol. 9 (27). P. 217–226. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.
13. Getman A. P., Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalinovskiy Y. Y., Hetman Y. A. Information security in modern society: Sociocultural aspects. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9 (25). P. 6–14.
 14. Andrejevic M., Gates K. Big Data Surveillance: Introduction. *Surveillance and Society*. 2014. Vol. 12, No. 2. P. 185–196. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v12i2.5242>.
 15. Birchall C. Shareveillance: subjectivity between open and closed data. *Big Data and Society*. 2016. Vol. 3, No. 2. P. 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1177/2053951716663965>.
 16. Creemers R. Cyber China: Upgrading Propaganda, Public Opinion Work and Social Management for the Twenty-First Century. *Journal of Contemporary China*. 2017. Vol. 26, No. 103. P. 85–100. DOI: <https://doi.org/10.1080/10670564.2016.1206281>.
 17. Hintz A., Dencik L., Wahl-Jorgensen K. Digital citizenship in a datafied society. Cambridge : Polity Press, 2019. 193 p.
 18. Boyne R. Post-Panopticism. *Economy and Society*. 2000. Vol. 29 (2). P. 285–307.
 19. Mathiesen T. The Viewer Society: Michel Foucault's 'Panopticon' Revisited. *Theoretical Criminology*. 1997. Vol. 1 (2) P. 215–234.
 20. Lyon D., Bauman Z. The Liquid Surveillance: A Conversation. Oxford : Wiley, 2013. 152 p.
 21. Lyon D. Liquid Surveillance: the Contribution of Zygmunt Bauman to Surveillance Studies. *International Political Sociology*. 2010. Vol. 4. P. 325–338.
 22. Bigo D. The (in)securitization practices of the three universes of EU border control: Military/Navy – border guards/police – database analysts. *Security Dialogue*. 2014. Vol. 45 (3). P. 209–225.
 23. Foucault M. The Birth of the Clinic an Archeology of Medical Perception. New York : Routledge, 2003. 212 p.
 24. Wacquant L. Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity. Durham : Duke University Press, 2009. 307 p.
 25. Bauman Z. 44 Letters from the Liquid Modern World. Cambridge : Polity Press, 2011. 190 p.
 26. Ruggie J. G. Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations. *International Organization*. 1993. Vol. 47 (1). P. 139–174. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020818300004732>.
 27. Bauman Z. Wasted lives. Modernity and its outcasts. Cambridge : Polity Press, 2004. 152 p.
 28. Baudrillard J. For A Critique of the Political Economy of the Sign. New York : Telos Press. 1981. 214 p.
 29. Lyon D. The Electronic Eye. The Rise of Surveillance Society. Cambridge : Polity Press, 1994. 290 p.
 30. Gibson W. Google's Earth. *New York Times*. 2010, August 31. URL: <https://www.nytimes.com/2010/09/01/opinion/01gibson.html> (дата звернення: 15.04.2021).
 31. Bauman Z., Lyon D. Daten, Drohnen, Disziplin. Ein Gespräch über flüchtige Überwachung. Berlin : Suhrkamp Verlag AG, 2013. 205 s.

32. Webster G., Kim S. The data arms race is no excuse for abandoning privacy. *Foreign Policy*. 2018. URL: <https://foreignpolicy.com/2018/08/14/the-data-arms-race-is-no-excuse-for-abandoning-privacy/> (дата звернення: 18.04.2021).
33. Bach J. The red and the black: China's social credit experiment as a total test environment. *British Journal of Sociology*. 2020. Vol. 71, Iss. 3. P. 489–502. DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12748>.
34. Andrejevic M. The Discipline of Watching: Detection, Risk, and Lateral Surveillance. *Critical Studies in Media Communication*. 2006. Vol. 23, No. 5. P. 391–407. DOI: <https://doi.org/10.1080/07393180601046147>.
35. Bigo D. Security a field left fallow. *Foucault on Politics, Security and War* / eds. M. Dillon, A. W. Neal. London : Palgrave Macmillan, 2011. P. 94–95.
36. Bigo D. Globalized (in)security: the Field and the ban-opticon. *Terror, Insecurity and Liberty: Illiberal practices of liberal regimes after 9/11* / eds. D. Bigo, A. Tsoukala. London : Routledge, 2008. P. 10–48.
37. Hier S. P. Probing the Surveillant Assemblage: On the Dialectics of Surveillance Practices as Processes of Social Control. *Surveillance and Society*. 2003. Vol. 1 (3). P. 399–411. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v1i3.3347>.
38. Agamben G. State of Exception. Chicago : The University of Chicago Press, 2005. 104 p.
39. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва : Весь Мир, 2004. 187 с.
40. Didier Bigo explains the Ban-opticon. 2013. URL: <https://djmilosz.wordpress.com/2013/03/12/didier-bigo-explains-the-ban-opticon/> (дата звернення: 20.06.2021).
41. Bauman Z. *Wir Lebenskünstler*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2009. 206 s.
42. Welzbacher C. Der radikale Narr des Kapitals: Jeremy Bentham, das “Panoptikum” und die “Auto-Ikone”. Berlin : Matthes & Seitz, 2011. 224 s.

REFERENCES

1. Fuko, M. (1999). *Nadzirat' i nakazyvat' . Rozhdenie tjur'my*. Moskva: Ad Marginem. Retrieved June, 8, 2021, from https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Fuko_Tyrm/index.php [in Russian].
2. Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. C. Gordon (Ed.). New York: Pantheon Books.
3. Deleuze, G. (1990, May). *Postscript on the Societies of Control*. Retrieved May, 5, 2021, from <https://theanarchistlibrary.org/library/gilles-deleuze-postscript-on-the-societies-of-control>.
4. Deleuze, G. & Guattari, F. (2005). *A Thousand Plateaus, Capitalism and Schizophrenia*. Massumi, B. (Tr.). London: University of Minnesota Press.
5. Basturk, E. (2017). A Brief Analyse on Post Panoptic Surveillance: Deleuze&Guattarian Approach. *International Journal of Social Sciences*, VI(2), 1–17.

6. Steger, M. (2009). *Globalization: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
7. Finchelstein, G. (2013). *La dictature de l'urgence*. Paris: Fayard.
8. Beck, U. (2017). *The Metamorphosis of the World*. Cambridge Malden: Polity Press.
9. Taleb, N. (2018). *Skin in the Game: Hidden Asymmetries in Daily Life*. New York: Random House & Penguin.
10. Biryukov, S. V., Chirun, S. N., & Andreev, A. V. (2021). Global'nyj publichnyj porjzdk i ego izmenemija. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta Filosofiya. Sociologiya. Politologiya*, 59, 199–212 [in Russian]. DOI: <https://doi.org/10.17223/1998863X/59/19>.
11. Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalinovsky, Y. Y., Kalnytskyi E. A., & Zhdanenko, S. B. (2018). Personal information rights and freedoms within the modern society. *Informatologia*, 51(1–2), 24–33.
12. Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzeban, A., Kalinovsky, Y., & Chalapko, V. (2020). Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*, 9(27), 217–226. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.
13. Getman, A. P., Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalinovsky, Y. Y., & Hetman, Y. A. (2020). Information security in modern society: Sociocultural aspects. *Amazonia Investiga*, 9(25), 6–14.
14. Andrejevic, M., & Gates, K. (2014). Big Data Surveillance: Introduction. *Surveillance and Society*, 12(2), 185–196. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v12i2.5242>.
15. Birchall, C. (2016). Shareveillance: subjectivity between open and closed data. *Big Data and Society*, 3(2), 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1177/2053951716663965>.
16. Creemers, R. (2017). Cyber China: Upgrading Propaganda, Public Opinion Work and Social Management for the Twenty-First Century. *Journal of Contemporary China*, 26(103), 85–100. DOI: <https://doi.org/10.1080/10670564.2016.1206281>.
17. Hintz, A., Dencik, L., & Wahl-Jorgensen, K. (2019). *Digital citizenship in a datafied society*. Cambridge: Polity Press.
18. Boyne, R. (2000). Post-Panopticism. *Economy and Society*, 29(2), 285–307.
19. Mathiesen, T. (1997). The Viewer Society: Michel Foucault's 'Panopticon' Revisited. *Theoretical Criminology*, 1(2), 215–234.
20. Lyon, D., & Bauman, Z. (2013). *The Liquid Surveillance: A Conversation*. Oxford: Wiley.
21. Lyon, D. (2010). Liquid Surveillance: the Contribution of Zygmunt Bauman to Surveillance Studies. *International Political Sociology*, (4), 325–338.
22. Bigo, D. (2014). The (in)securitization practices of the three universes of EU border control: Military/Navy – border guards/police – database analysts. *Security Dialogue*, 45(3), 209–225. DOI: <https://doi.org/10.1177/0967010614530459>.
23. Foucault, M. (2003). *The Birth of the Clinic an Archeology of Medical Perception*. New York: Routledge.

24. Wacquant, L. (2009). *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press.
25. Bauman, Z. (2011). *44 Letters from the Liquid Modern World*. Cambridge: Polity Press.
26. Ruggie, J. G. (1993). Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations. *International Organization*, 47(1), 139–174. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020818300004732>.
27. Bauman, Z. (2004). *Wasted Lives. Modernity and Its Outcasts*. Cambridge: Polity Press.
28. Baudrillard, J. (1981). *For A Critique of the Political Economy of the Sign*. New York: Telos Press.
29. Lyon, D. (1994). *The Electronic Eye. The Rise of Surveillance Society*. Cambridge: Polity Press.
30. Gibson, W. (2010, August 31). Google's Earth. *New York Times*. Retrieved April, 15, 2021, from <https://www.nytimes.com/2010/09/01/opinion/01gibson.html>.
31. Bauman, Z., Lyon, D. (2013). Daten, Drohnen, Disziplin. Ein Gespräch über flüchtige Überwachung. Berlin: Suhrkamp Verlag AG.
32. Webster, G., Kim, S. (2018). The data arms race is no excuse for abandoning privacy. *Foreign Policy*. Retrieved April, 18, 2021, from <https://foreignpolicy.com/2018/08/14/the-data-arms-race-is-no-excuse-for-abandoning-privacy/>.
33. Bach, J. (2020). The red and the black: China's social credit experiment as a total test environment. *British Journal of Sociology*, 71(3), 489–502. DOI: <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12748>.
34. Andrejevic, M. (2006). The Discipline of Watching: Detection, Risk, and Lateral Surveillance. *Critical Studies in Media Communication*, 23(5), 391–407. DOI: <https://doi.org/10.1080/07393180601046147>.
35. Bigo, D. (2011). Security a field left fallow. *Foucault on Politics, Security and War*. Dillon, M., & Neal, A. W. (Eds.). London: Palgrave Macmillan, 94–95.
36. Bigo, D. (2008). Globalized (in)security: the Field and the ban-opticon. In *Terror, Insecurity and Liberty: Illiberal practices of liberal regimes after 9/11* (pp. 10–48). London: Routledge.
37. Hier, S. P. (2003). Probing the Surveillant Assemblage: On the Dialectics of Surveillance Practices as Processes of Social Control. *Surveillance and Society*, 1(3), 399–411. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v1i3.3347>.
38. Agamben, G. (2005). *State of Exception*. Chicago: The University of Chicago Press.
39. Bauman, Z. (2004). *Globalizacija. Posledstvija dlja cheloveka i obshchestva*. Moskva: Ves' Mir [in Russian].
40. *Didier Bigo explains the Ban-opticon*. (2013). Retrieved June, 20, 2021, from <https://djmilosz.wordpress.com/2013/03/12/didier-bigo-explains-the-ban-opticon/>.
41. Bauman, Z. (2009). *Wir Lebenskünstler*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
42. Welzbacher, C. (2011). *Der radikale Narr des Kapitals: Jeremy Bentham, das "Panoptikum" und die "Auto-Ikone"*. Berlin: Matthes & Seitz.

Коваленко Інна Ігорівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридический университет
імени Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна

Мелякова Юлія Васильівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридический университет
імени Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна

Кальницький Едуард Анатоліевич, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридический университет
імени Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна

ПОСТПАНОПТИКУМ: МЕТАМОРФОЗЫ КУЛЬТУРЫ КОНТРОЛЯ В ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ

Статья посвящена анализу особенностей практик контроля в ситуации «текущего модерна». За точку отсчета взята метафора паноптикума, предложенная М. Фуко. Рассмотрены характерные черты цифровой инфраструктуры социального контроля. Показаны особенности баноптической и синоптической логики наблюдения как постпаноптических форм социального контроля. Гибкость и вариативность контроля, обусловленные новейшими цифровыми технологиями, свидетельствуют о специфически новом модусе отношений между властью и человеком.

Ключевые слова: *социальный контроль, постпаноптикум, информационное общество, цифровизация, власть.*

Kovalenko Inna, PhD, Associate Professor,
Associate Professor of Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Meliakova Yuliia, PhD, Associate Professor,
Associate Professor of Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kalnytskyi Eduard, PhD, Associate Professor,
Associate Professor of Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

POSTPANOPTICUM: METAMORPHOSES OF CULTURE CONTROL IN A DIGITAL SOCIETY

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of control practices in the situation of «liquid modernity». The metaphor of the panopticon proposed by M. Foucault

is taken as a starting point. The characteristic features of the digital infrastructure of social control are considered. Features of banoptic and synoptic logic of tracking as post-panoptic forms of social control are shown. The flexibility and variability of control made possible by the latest digital technologies testify to a specifically new mode of power to human relations.

Keywords: *social control, postpanopticum, information society, digitalization, power.*

Павленко Жанна Олександрівна, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: pavlenko@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-6408-4299

Водорезова Сусанна Робертівна, молодший науковий співробітник
НДІ правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України,
м. Харків, Україна
e-mail: susannavodorezova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5044-7167

ПОНЯТТЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ОСОБИ В ЦИФРОВІЙ РЕАЛЬНОСТІ

Здійснено осмислення змісту та обсягу поняття електронної особи в умовах цифрової реальності. Обґрунтовано, що використання штучних автономних агентів поряд із перевагами супроводжується сукупністю ризиків і його слід серйозно оцінювати з точки зору свободи, гідності, приватності, безпеки, охорони здоров'я, самовизначення та недискримінації, захисту персональних даних тощо.

Ключові слова: електронна особа, понятійний апарат правознавства, цифровізація права, штучний інтелект і право, автономні роботи, штучний автономний агент, права робота.

Постановка проблеми. Сучасна цивілізація немислима без цифровізації. Це проявляється повсюди, як в елементарній комунікації на побутовому рівні, так і в професійній діяльності, включаючи освіту, науку, медицину, фінанси, мистецтво тощо. Цифрові технології змінюють увесь спосіб життя: економіку, зайнятість, комунікації, освіту, практики спілкування, особисте життя. Особливо ці зміни стали відчутними з 2020 р., який радикально змінив життя на планеті, і зрозуміло, що швидше за все, до традиційних форматів світ уже не повернеться. Використання штучного інтелекту в нашому повсякденному житті зростає й охоплює багато сфер життєдіяльності: від пілососів у побуті до автоматизації виробництва на заводах, самохідного наземного транспорту та літаючих безпілотників. Тому одним із пріоритетних напрямів у сфері науково-технологічних досліджень в Україні стають технології штучного інтелекту. Мета, принципи та завдання розвитку цього напрямку були

схвалені в грудні 2020 р. в Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні [5]. Штучний інтелект у цьому документі визначається, як «організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань».

Інтеграція цифрових технологій з біотехнологіями, медициною, комунікацією тощо підсилює в рази виклики звичним уявленням про права та обов'язки людей. Соціальні мережі дали небачені раніше можливості самовираження та соціального позиціонування. Технологічно може бути задоволено і навіть стимульовано будь-яку потребу. Криптовалюти й інноваційна криптографічна технологія Blockchain змінюють фінансову систему, роботизація і системи штучного інтелекту звільняють мільйони робочих місць. Blockchain набирає обертів у системах електронних торгів, медичних, освітніх, логістичних напрямках, у виборних процесах, в юридичній галузі. Наприклад, 6 вересня 2017 р. в Україні відбулася презентація першої в світі системи аукціонів OpenMarket, що використовує технологію Blockchain, яку упровадило державне підприємство «СЕТАМ», щоб зробити систему електронних торгів заарештованим майном доступною всім, максимально чесною й безпечною [6].

Одночасно з позитивними змінами, зумовленими цифровізацією, у суспільстві нарастають розділеність, маніпулювання, нові нерівності, недовіра, контроль, тривожність, страхи, нетерпимість, навіть агресія, чреваті напругою і конфліктністю. Велика кількість інформації обертається її фільтрацією, прозорість – небажаною доступністю. Ускладнюють ситуацію маркетингові практики підштовхування з використанням великих даних (big data) і інтернетом речей (IoT), коли виявляється, що маркетингові програми знають нас краще, ніж ми самі, оскільки нагромадження великих даних про кожного з нас знижує ймовірність помилки. У сферу правового регулювання втягуються нові суспільні відносини, які раніше або не існували, або не вимагали правового регулювання, або об'єктивно не могли бути врегульовані правом, зокрема ті, які мають віртуальні (цифрові) «особистості» як суб'єкти права, орієнтовані на застосування ботів або експертних систем [3, с. 5–8; 8, с. 156–159].

Технологічні розробки в цифровому суспільстві поставили нові виклики як щодо застосовності, так і щодо забезпечення законності. Дані обставини змушують замислитися над питанням про те, де слід провести відповідну демаркаційну лінію, яка визначає порушення прав в умовах цифровізації.

Одним з основних викликів стає поява штучних інтелектуальних систем¹, зокрема смарт-роботів, які працюють дедалі автономніше від фізичних осіб, мають здатність приймати рішення та реалізовувати їх у зовнішньому світі незалежно від зовнішнього контролю чи впливу. Ця автономія має суто технологічний характер, її ступінь залежить від того, наскільки складною була взаємодія такої системи з навколишнім середовищем. У випадку, наприклад, нещасних випадків або заподіяння шкоди третім особам штучними інтелектуальними системами або інших зловживань з їх боку, постає питання юридичної відповідальності. Що робити, якщо така система починає проявляти непередбачувану поведінку?

Чинним законодавством України не передбачено, що штучні інтелектуальні системи можуть бути відповідальними за дії чи бездіяльність, які завдають шкоди третім особам, то як знайти фізичну чи юридичну особу, яка відповідає за поведінку цієї системи? Оскільки часто буває досить важко або навіть неможливо виявити зв'язок між фізичною чи юридичною особою і штучною інтелектуальною системою, якою заподіяно шкоду, то хто є відповідальним у цьому випадку – розробник системи, її власник, продавець, оператор, користувач тощо, і де ця особа мала передбачити та уникнути шкідливої поведінки системи? Якщо робот може приймати автономні рішення, то традиційних норм недостатньо для визначення сторони, відповідальної за відшкодування заподіяної шкоди. Отже, прийшов час замислитися над відповідями на ці питання, тому є потреба в аналізі існуючого понятійного апарату правознавства й за необхідності в конструюванні нового, відповідного умовам цифрової реальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє констатувати, що наукові доробки стосовно означеної проблематики вимагають у першу чергу глибокого й ретельного філософсько-правового осмислення. Правові, етичні, соціальні аспекти щодо існування та статусу електронної особи знаходять своє відображення у працях українських науковців, зокрема О. Баранова, О. Грабовської, О. Кармази, М. Карчевського, О. Радутного, М. Стефанчука, Є. Харитоновна, О. Харитоновної та ін., і зарубіжних вчених, зокрема К. Афанасьєвої, Дж. Брайсон, Г. Галло, М. Діамантіса, І. Гученкова, Т. Гранта, О. Євстратова, М. Мінського, У. Руффоло, К. Станкати, Л. Флоріді та ін. Натомість останні події в робототехніці вимагають філософського підходу до нинішніх і майбутніх відносин між людьми та роботами. В Україні бракує праць щодо філософсько-правового аналізу поняття електронної особи.

¹ Під штучними інтелектуальними системами розуміємо системи штучного інтелекту, які маніпулюють знаннями, необхідними для вирішення завдань, що виникають, на відміну від програмних роботів, які маніпулюють матеріальними об'єктами.

Формулювання цілей. Результати досліджень даних проблем дають можливість зазначити, що в цілому системне наукове осмислення потенціалу розширення прав і можливостей завдяки використанню штучних інтелектуальних систем, яке супроводжується сукупністю ризиків, потребують подальшого ретельного вивчення. Потребує аналізу питання щодо того, які особливості поділяють люди та штучні істоти, зосередившись на поняттях «особа» та «правосуб'єктність». Тому *метою* даної статті є аналіз змісту та обсягу поняття «електронна особа» в умовах цифрової реальності.

Виклад основного матеріалу. Останнє десятиліття характеризується технологічними досягненнями, завдяки яким штучні системи стали не тільки здатні виконувати діяльність, яка раніше була виключно людською, але й розвивати певні автономні та когнітивні особливості, зокрема здатність вчитися на досвіді й приймати квазінезалежні рішення. Такі системи взаємодіють із своїм оточенням і можуть суттєво змінити його. Технологічний прорив останнього десятиріччя, зокрема в робототехніці, вимагає філософського підходу до нинішніх і майбутніх відносин між людьми та роботами. У технологічно розвинених державах уже почали міркувати про можливе складання правових стандартів або проведення законодавчих змін стосовно застосування таких систем, оскільки у разі наслідку шкідливих дій з їх боку стає вирішальним питання юридичної відповідальності [14].

В Україні цілком поділяють принципи розвитку та використання технологій штучного інтелекту, які зазначено в Рекомендаціях Організації економічного співробітництва і розвитку з питань штучного інтелекту [21]. Це насамперед принципи дотримання верховенства права, прав людини та демократичних цінностей протягом усього життєвого циклу систем штучного інтелекту, зокрема свободи, гідності та автономії, конфіденційності та захисту даних, недискримінації та рівності, різноманітності, справедливості; забезпечення прозорості та відповідального розкриття інформації про системи штучного інтелекту; надійності та безпечності функціонування; покладення на розробників, користувачів та тих, хто упроваджує системи штучного інтелекту, відповідальності за їх належне функціонування. Автономія штучних інтелектуальних систем ставить питання про їх природу у світлі правових категорій, що існують, або про те, чи слід створювати нове поняття (категорію) зі своїми особливостями та наслідками.

Загальноприйнято розуміти під поняттям сукупність мислимих ознак предметів, яка являє собою можливу відповідь на запитання – «що це?» [1, с. 161–162]. Поняття, за Аристотелем, є визначенням. Ми маємо поняття про деяку річ, якщо і тільки якщо знаємо і можемо словесно виразити, які умови необхідні й разом достатні для її однозначного визначення (позначення, ука-зівки). Кожна умова виділяє деякий клас речей, що їй задовольняють, при-

чому ці речі небов'язково повинні існувати реально. Необхідність і достатність визначається й у термінах властивостей. Поняття, як особливий вид думки, являє собою відображені в свідомості необхідні ознаки предмета, достатні для його визначення, і має логічну структуру, що складається зі змісту – якісної (інтенціональної) характеристики, що становить сукупність суттєвих ознак предмета думки, та обсягу – кількісної (екстенціональної) характеристики поняття, що являє клас індивідів, охоплених думкою. Правове поняття – це словесні, концентровані формулювання думки як спосіб віддзеркалення типового або конкретного явища, стану або процесу в загальному предметі юридичної науки, як підсумок, сума здобутих наукових знань про них [7, с. 115]. Під правовими категоріями прийнято розуміти найбільш загальні типові поняття, що вживаються у праві [9, с. 64]. Як зазначає М. І. Панов: «Наукові правові абстракції (категорії та поняття), будучи результатом пізнавальної діяльності, відображають в узагальненому вигляді сутнісні сторони і закономірні зв'язки правової реальності» [4, с. 58].

В українській правовій системі, як і у більшості сучасних правових систем, серед суб'єктів права виділяють три групи: індивідуальні (фізичні особи); колективні, які утворено шляхом об'єднання індивідуальних суб'єктів, більшість з яких здатні набувати статусу юридичної особи, та громадські утворення. Поняття юридичної особи міститься у ст. 80 ЦК України. Під юридичною особою розуміють організацію у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом, створену і зареєстровану в установленому законом порядку, яка наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді. Інших осіб, окрім фізичних і юридичних, законодавством не визначено.

У зв'язку з тим, що технологічний прорив у робототехніці забезпечує дедалі більшу автономність штучним системам, у наукових колах гостро обговорюється питання щодо того, чи слід надавати моральну та юридичну особистість розумним роботам, як тільки вони досягнуть певного рівня раціональності, автономії та соціальних відносин [15]. Автономія роботів ставить питання про їх природу у світлі правових категорій, що існують, або про те, чи слід створювати нову категорію зі своїми специфічними особливостями та наслідками. Причому більшість авторів зосереджуються саме на роботах, а не штучних інтелектуальних системах, імовірно тому, що роботів легше ідентифікувати через образи, подані в художній літературі або кінематографі. Оскільки поняття «робот» та «штучні інтелектуальні системи» знаходяться у відношенні перехрещення, то розумні роботи, програмні агенти [19] тощо, які мають ознаки, зумовлені наділенням їх штучним інтелектом, на нашу думку, доречно узагальнити в понятті «штучний автономний агент», щоб уникнути багатозначності міркувань.

Автономія робота широко обговорювалася в філософській, психологічній, інженерній літературі. Функція «автономно» вказує на те, що робот може працювати самостійно, за будь-яких розумних умов без втручання людини. Автономія відноситься до здатності робота враховувати зміни у своєму середовищі, наприклад, коли вимикається електричний струм або виходить із ладу яка-небудь частина системи, і продовжувати досягати мети [20, р. 4]. Різні роботи мають різний ступінь автономності; ступінь автономії часто вимірюється шляхом співвідношення ступеня зміни середовища з середнім часом між несправностями та іншими факторами, що вказують на продуктивність робота [22, р. 14]. Якщо узагальнити низку визначень поняття «автономія робота», то можна виділити такі суттєві ознаки: можливість виконувати свої дії та вдосконалювати або модифікувати завдання та власну поведінку відповідно до поточної мети та контексту виконання свого завдання [10, р. 316]; здатність працювати в реальному середовищі без будь-якого зовнішнього контролю протягом тривалих періодів часу [11, р. 1]; здійснювання контролю над власними діями [16, р. 25]; наявність власної безпілотної системи, яка здатна відчувати, сприймати, аналізувати, спілкуватися, планувати, приймати рішення та діяти для досягнення цілей за призначенням оператора [18, р. 9]; діяти без прямого втручання людей чи інших осіб і мати певний контроль над своїми діями та внутрішніми станами [23, р. 116].

Одні вчені вважають, що навіть найскладніші штучні автономні агенти не заслуговують на юридичну особистість, і дійшли висновку, що не є необхідним розглядати їх як суб'єктів права [12], інші обстоюють позицію, що не слід приписувати моральну та юридичну особистість існуючим на даний час роботам, враховуючи їх технологічні обмеження, але це слід робити, як тільки вони досягнуть певного рівня, на якому вони стануть порівнянними з людьми [17], треті бачать потенціал для витончених штучних автономних агентів, що мають правосуб'єктність, із відповідним конституційним захистом, подібним до того, що надається людям [13].

У технологічно розвинених країнах усвідомлюють збільшення ступеня впливу робототехніки на людське життя і необхідність встановлення правил її створення та використання. Початковою точкою для аналізу цього питання стала Резолюція Європейського парламенту про цивільно-правові норми з робототехніки [14], що має на меті врегулювати правове становище роботів у людському суспільстві та передбачає, що європейське законодавство може колись наділити роботів правосуб'єктністю. Документ визначає кроки для подальшого розвитку, зокрема критерії для класифікації роботів і на їх основі створення реєстру розумних роботів. Зміст поняття «розумний робот», на думку розробників цих Рекомендацій, містить такі ознаки: здатність набувати автономності за допомогою датчиків та/або шляхом обміну даними з нав-

колишнім середовищем (взаємозв'язок) та аналізу цих даних; вчитися через досвід та взаємодію; пристосовувати свою поведінку та дії до навколишнього середовища.

Рекомендації надавати роботам правовий статус та електронну особистість пояснюються тим, що чинне законодавство ЄС не передбачає відповідальності робота за дії чи бездіяльність, які завдають шкоди третім особам, але коли причину такої дії або бездіяльності можна простежити до конкретної людини, такої як виробник, оператор, власник або користувач, яка могла передбачити шкідливу поведінку робота та уникнути її, то цю особу може бути притягнуто до відповідальності за дії або бездіяльність робота за аналогією з відповідальністю за товар, яка покладається за заподіяну шкоду на виробника або користувача товару. Водночас коли робот може приймати автономні рішення, традиційних правил недостатньо, щоб покласти юридичну відповідальність за шкоду, заподіяну роботом, оскільки вони не дозволять визначити сторону, відповідальну за відшкодування цієї шкоди. Чинне законодавство не передбачає покриття шкоди, заподіяної роботами нового покоління, оскільки вони можуть мати адаптивні та навчальні здібності, що може спричинити певний ступінь непередбачуваності в їх поведінці, оскільки вони будуть самостійно вчитися на власному досвіді та взаємодіяти з навколишнім середовищем унікальним чином. Окрім цього, недоліки чинного законодавства також очевидні у сфері договірної відповідальності, оскільки роботи, призначені для узгодження договірних умов, укладення контрактів та вирішення питання про те, як їх застосовувати, роблять традиційні правила непридатними. Усе це вказує на необхідність нових, ефективних та сучасних норм права, які повинні відповідати технологічним розробкам та інноваціям, які нещодавно виникли та використовуються на ринку [14].

В Україні також ведуться наукові розвідки стосовно кола цих питань, навіть пропонується «розширити коло суб'єктів процесуальних правовідносин та надати право здійснювати правосуддя у цивільних справах незначної складності (за взаємною згодою сторін) електронній особі – судді, а в нотаріальному процесі – здійснювати нотаріальні процесуальні дії електронній особі – нотаріусу (наприклад, щодо засвідчення достовірності копій (фотокопій) документів і витягів з них тощо)» [3, с. 5]. Розроблення законопроекту щодо реформи нотаріату в Україні перебуває на фінальній стадії [2] і передбачає запровадження електронного нотаріату для автоматизації низки процесів у діяльності нотаріусів, але не заміну їх штучним автономним агентом. На нашу думку, питання електронного правосуддя, як і введення поняття «електронна особа» і наділення її правосуб'єктністю, потребує подальшого широкого міждисциплінарного дослідження й обговорення у професійних колах філософів, правознавців та інженерів.

Висновки. Епоха розвинених технологій автоматизації, робототехніки та штучного інтелекту порушує численні юридичні питання і стикається з труднощами прийняття як у промисловості, так і в соціальному секторі. Чинне законодавство, де це доречно, слід оновлювати та доповнювати, керуючися етичними принципами відповідно до складності робототехніки та її багатьох соціальних, медичних та біоетичних наслідків. Питання стосовно рекомендації надавати роботам правовий статус та електронну особистість потребує подальшого міждисциплінарного дослідження й широкого обговорення в наукових колах, оскільки, зокрема, виникають серйозні проблеми стосовно твердження, що штучні автономні агенти повинні мати права так само, як і люди. Обґрунтування будь-якого рішення, прийнятого за допомогою штучних автономних агентів, яке може суттєво вплинути на життя людини, має базуватися на принципі прозорості, оскільки завжди повинна бути можливість звести обчислення системи штучного інтелекту до форми, зрозумілої людям, та можливість фіксації даних про кожну транзакцію, здійснену штучним автономним агентом, включаючи логіку, яка сприяла прийняттю ним рішень, подібно до фіксації у «чорній скриньці» літака.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманов А. С. Логическое учение Аристотеля. Москва : Соцэргиз, 1960. 315 с.
2. Кознова О. Електронна система нотаріату: Мін'юст анонсував реформу. *LIGA 360* : портал. 31.07.2020. URL: https://biz.ligazakon.net/news/197234_elektronna-sistema-notaratu-mnyust-anonsuvav-reformu (дата звернення: 03.05.2021).
3. Кармаза О., Грабовська О. Електронна особа (особистість) як суб'єкт правовідносин у цивілістичному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №2. С. 5–10. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.2.01>.
4. Панов М. І. Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. №2–3 (33–34). С. 54–67. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5783/1/Panov_54.pdf (дата звернення: 03.05.2021).
5. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р. *Урядовий портал* : Єдиний веб-портал органів виконавчої влади. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/proshvalennya-konceptsiyi-rozvitku-shtuchnogo-intelektu-v-ukrayini-s21220> (дата звернення: 03.05.2021).
6. CETAM став першим у світі аукціоном на Blockchain та змінив назву на OpenMarket. *Портал ДП «CETAM»*. 2017. URL: <https://setam.gov.ua/article/setam-stav-pershim-u-sviti-auktsionom-na-blockchain-ta-zminiv-nazvu-na-openmarket> (дата звернення: 07.06.2021).
7. Словарь терминов по теории государства и права : учеб. пособие / рук. авт. кол. Н. И. Панов. Харьков : Основа, 1997. 180 с.

8. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій : монографія / О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данільяна. Харків : Право, 2020. 344 с.
9. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 3 : К–М / редкол.: Шемшученко Ю. С. (відп. ред.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2001. 790 с.
10. Alami R., Chatila R., Fleury S., Ghallab M., Ingrand F. An architecture for autonomy. *The International Journal of Robotics Research*. 1998. Vol. 17, Iss. 4. P. 315–337.
11. Bekey G. A. *Autonomous Robots: From Biological Inspiration to Implementation and Control*. Cambridge, MA : The MIT Press. 2005. 577 p.
12. Bryson J. J., Diamantis M. E., Grant T. D. Of, for, and by the people: the legal lacuna of synthetic persons. *Artificial Intelligence and Law*. 2017. №25. P. 273–291. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10506-017-9214-9>.
13. Chopra S., White L. F. Artificial Agents – Personhood in Law and Philosophy. *Proceedings of the 16th European Conference on Artificial Intelligence, ECAI'2004, including Prestigious Applicants of Intelligent Systems, PAIS 2004*, Valencia, Spain, August 22–27, 2004. URL: https://www.researchgate.net/publication/220837427_Artificial_Agents_-_Personhood_in_Law_and_Philosophy (дата звернення: 08.06.2021).
14. Civil Law Rules on Robotics : European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). *European Parliament*. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html (дата звернення: 03.05.2021).
15. Coeckelbergh M. Robot rights? Towards a social-relational justification of moral consideration. *Ethics and Information Technology*. 2010. No. 12. P. 209–221. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10676-010-9235-5>.
16. Franklin S., Graesser, A. Is it an agent, or just a program? A taxonomy for autonomous agents. *Intelligent Agents III : Agent Theories, Architectures, and Languages* : ECAI'96 Workshop (ATAL), Budapest, Hungary, August 12–13, 1996 Proceedings. Berlin: Springer Verlag. 1997. P. 21–35. DOI: <https://doi.org/10.1007/BFb0013570>.
17. Gordon J.-S. Artificial moral and legal personhood. *Artificial Intelligence and Society*. 2020. 09 September 2020. DOI: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00146-020-01063-2>.
18. Huang H.-M. Autonomy levels for unmanned systems (ALFUS) framework volume I: Terminology version 1.1. National Institute of Standards and Technology, 2004. 30 p. URL: https://tsapps.nist.gov/publication/get_pdf.cfm?pub_id=823484 (дата звернення: 08.06.2021).
19. Nwana H. S. Software Agents: An Overview. *Knowledge Engineering Review*. 1996. Vol. 11, No. 3. P. 205–244. URL: <http://www.upv.es/sma/teoria/agentes/software%20agents-nwana.pdf> (дата звернення: 08.05.2021).
20. Murphy R. R. *Introduction to AI Robotics*. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press. 2000. 466 p. URL: <http://index-of.es/z0ro-Repository-2/Cyber/02%20-%20Electronic%20Engineering/An%20Introduction%20to%20AI%20Robotics%20-%20Robin%20Murphy.pdf> (дата звернення: 08.06.2021).

21. Organisation for Economic Co-operation and Development, Recommendation of the Council on Artificial Intelligence. *OECD Legal Instruments*. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449> (дата звернення: 03.05.2021).
22. Thrun S. Toward a Framework for Human-Robot Interaction. *Human-Computer Interaction*. 2004. Vol. 19, Iss. 1–2. P. 9–24. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/07370024.2004.9667338> (дата звернення: 08.06.2021).
23. Wooldridge M., Jennings N. R. Intelligent agents: Theory and practice. *The Knowledge Engineering Review*. 1995. Vol. 10 (2). P. 115–152. URL: <https://eprints.soton.ac.uk/252102/> (дата звернення: 08.06.2021).

REFERENCES

1. Ahmanov, A. S. (1960). *Logicheskoe uchenie Aristotelya*. Moskva: Sotsekgiz [in Russian].
2. Koznova, O. (2020). *Elektronna systema notariatu: Miniust anonsuvav reformu*. LIGA 360. URL: https://biz.ligazakon.net/news/197234_elektronna-sistema-notaratu-mnyust-anonsuvav-reformu [in Ukrainian].
3. Karmaza, O., & Hrabovska, O. (2021). Elektronna osoba (osobystist) yak subiekt pravovidnosyn u tsyvilistychnomu protsesi. *Pidpriumyystvo, hospodarstvo i pravo*, (2), 5–10 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.2.01>.
4. Panov, M. I. (2003). Problemy formuvannya poniatiinoho aparatu yurydychnoi nauky: metodolohichni aspekty. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 2–3(33–34). URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/5783/1/Panov_54.pdf [in Ukrainian].
5. *Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku shtuchnoho intelektu v Ukraini: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 02.12.2020 No. 1556-r*. (2020). Uriadovyi portal. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-shtuchnogo-intelektu-v-ukrayini-s21220> [in Ukrainian].
6. *SETAM stav pershim u sviti auktsionom na Blockchain ta zminyv nazvu na OpenMarket*. (2017). Portal DP «SETAM». URL: <https://setam.gov.ua/article/setam-stav-pershim-u-sviti-auktsionom-na-blockchain-ta-zminiv-nazvu-na-openmarket> [in Ukrainian].
7. Panov, N. I., et al. (1997). *Slovar terminov po teorii gosudarstva i prava*. Kharkiv: Osnova [in Russian].
8. Danilian, O., Dzoban, O., Zhdanenko, S., et al. (2020). *Suchasne suspilstvo, liudyna, pravo v umovakh hlobalnykh transformatsii*. Danylian, O. H. (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
9. Shemshuchenko, Yu. S., et al. (2001). *Yurydychna entsyklopediia: v 6 t. T. 3: K–M*. Kyiv: Ukr. entsykl. [in Ukrainian].
10. Alami, R., Chatila, R., Fleury, S., Ghallab, M., & Ingrand, F. (1998). An architecture for autonomy. *The International Journal of Robotics Research*, 17(4), 315–337.
11. Bekey, G. A. (2005). *Autonomous Robots: From Biological Inspiration to Implementation and Control*. Cambridge, MA: The MIT Press.

12. Bryson, J. J., Diamantis, M. E., & Grant, T. D. (2017). Of, for, and by the People: The Legal Lacuna of Synthetic Persons. *Artificial Intelligence and Law*, (25), 273–291. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10506-017-9214-9>.
13. Chopra, S., & White, L. F. (2004, August 22–27). Artificial Agents – Personhood in Law and Philosophy. *Proceedings of the 16th European Conference on Artificial Intelligence, ECAI'2004, including Prestigious Applicants of Intelligent Systems, PAIS 2004*, Valencia, Spain. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/220837427_Artificial_Agents_-_Personhood_in_Law_and_Philosophy.
14. *Civil Law Rules on Robotics: European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL))*. (2017). European Parliament. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html.
15. Coeckelbergh, M. (2010). Robot rights? Towards a social-relational justification of moral consideration. *Ethics and Information Technology*, (12), 209–221. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10676-010-9235-5>.
16. Franklin, S., & Graesser, A. (1997). Is it an agent, or just a program?: A taxonomy for autonomous agents. *Intelligent Agents III: Agent Theories, Architectures, and Languages: ECAI'96 Workshop (ATAL)*, Budapest, Hungary, August 12–13, 1996 Proceedings (pp. 21–35). Berlin: Springer Verlag. DOI: <https://doi.org/10.1007/BFb0013570>.
17. Gordon, J.-S. (2020, 09 September). Artificial moral and legal personhood. *Artificial Intelligence and Society*. DOI: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00146-020-01063-2>.
18. Huang, H.-M. (2004). *Autonomy levels for unmanned systems (ALFUS) framework volume I: Terminology version 1.1*. National Institute of Standards and Technology. Retrieved from https://tsapps.nist.gov/publication/get_pdf.cfm?pub_id=823484.
19. Nwana, H. S. (1996). Software Agents: An Overview. *Knowledge Engineering Review*, 11(3), 205–244. Retrieved from <http://www.upv.es/sma/teoria/agentes/software%20agents-nwana.pdf>.
20. Murphy, R. R. (2000). *Introduction to AI Robotics*. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press. Retrieved from <http://index-of.es/z0ro-Repository-2/Cyber/02%20-%20Electronic%20Engineering/An%20Introduction%20to%20AI%20Robotics%20-%20Robin%20Murphy.pdf>.
21. *Organisation for Economic Co-operation and Development, Recommendation of the Council on Artificial Intelligence*. (n.d.). OECD Legal Instruments. Retrieved from <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449>.
22. Thrun, S. (2004). Toward a Framework for Human-Robot Interaction. *Human-Computer Interaction*, 19(1–2), 9–24. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/07370024.2004.9667338>.
23. Wooldridge, M., & Jennings, N. R. (1995). Intelligent agents: Theory and practice. *The Knowledge Engineering Review*, 10(2), 115–152. Retrieved from <https://eprints.soton.ac.uk/252102/>.

Павленко Жанна Александровна, кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Водорезова Сусанна Робертовна, младший научный сотрудник, НИИ правового обеспечения инновационного развития НАПрН Украины, г. Харьков, Украина

ПОНЯТИЕ ЭЛЕКТРОННОГО ЛИЦА В ЦИФРОВОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Осуществлено осмысление содержания и объема понятия электронного лица в условиях цифровой реальности. Обосновано, что использование искусственных автономных агентов наряду с преимуществами сопровождается совокупностью рисков и что его следует серьезно оценивать с точки зрения свободы, достоинства, приватности, безопасности, здравоохранения, самоопределения и недискриминации, защиты персональных данных и т. п.

Ключевые слова: электронное лицо, понятийный аппарат правоведения, цифровизация права, искусственный интеллект и право, автономные роботы, искусственный автономный агент, права робота.

Pavlenko Zhanna, PhD in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Vodorezova Susanna, junior researcher, Research Institute of Legal Support of Innovative Development of Legal Sciences of Ukraine, Kharkiv, Ukraine

THE CONCEPT OF THE ELECTRONIC PERSON IN DIGITAL REALITY

The comprehension of the content and volume of the concept of the electronic person in the conditions of digital reality is carried out. It is justified that the use of artificial autonomous agents, along with the benefits, is accompanied by a set of risks and should be seriously evaluated in terms of freedom, dignity, privacy, security, health, self-determination and non-discrimination, personal data protection, etc.

Keywords: electronic person, conceptual apparatus of jurisprudence, digitization of law, artificial intelligence and law, autonomous robots, artificial autonomous agent, robot rights.

Невельська-Гордєєва Олена Петрівна, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: neveelena@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4183-6379

Нечитайло Валерія Олександрівна, курсант групи 05-20-02
Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна
e-mail: v.nechitaylo26@gmail.com

МАНІПУЛЯЦІЯ ЯК ЗАСІБ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ ВІЙНІ

Статтю присвячено дослідженню основних моментів використання маніпуляцій масовою свідомістю з метою інформаційно-психологічного впливу в інформаційних війнах. Маніпуляція розглядається як прихований вплив, при якому адресат впливу всупереч власній волі вчиняє дії, потрібні маніпулятору. Одним із завдань інформаційної війни є маніпулювання громадською думкою. Об'єктом інформаційно-психологічного впливу є людська свідомість, тому інформаційно-психологічна зброя є дуже небезпечною, оскільки впливає на функціонування й розвиток суспільства, психіку і поведінку населення.

Ключові слова: маніпуляція, маніпулювання, маніпулятивна техніка, інформаційна війна, інформаційний простір, інформаційно-психологічний вплив.

Постановка проблеми. Маніпуляційні впливи на суспільство відіграють величезну роль у формуванні держави, її розвитку та подальшому існуванні. Вплинути за допомогою слова зовсім не складно, для цього застосовуються різні прийоми, які є примусовим словесним впливом як на індивіда, так і на великі групи людей. Маніпулювання громадською думкою через застосування низки технологій психологічного та інформаційного впливу – розповсюджене явище в мас-медіа. У тому числі – інформаційний вплив здійснюється і для політичних завдань. Політичне маніпулювання громадською думкою – серйозна загроза як головним засадам демократичного суспільства, так і особистій інформаційно-психологічній безпеці громадян.

Маніпуляція розглядається як прихований вплив, за якого адресат впливу всупереч власній волі вчиняє дії, потрібні маніпулятору. Будь-які маніпуляції, таким чином, мають такі властивості: прихований примус і прихований характер справжньої мети. Зовнішня сторона впливу, те, як він сприймається, – це «міф», а поведінка людини за заданим маніпулятором впливом, – це «сценарій». «Сценарна лінія» передбачає найбільш природну, прогнозовану реакцію особистості: коли людині погрожують, то виникає відчуття страху, коли людині говорять компліменти, то їй буде приємно, коли зачіпають самолюбство, то особа захищається.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Маніпулювання є як результатом, так і способом, неправильних міркувань. Водночас у науковій літературі наведено суперечливі погляди на оцінку застосування маніпуляцій. З точки зору А. Шопенгауера [1], немає жорсткого кордону між правильним і неправильним міркуванням, бо головним є перемога правди. Отже, з його точки зору, маніпулювання може бути доцільним. Цю думку підтримують сучасні психологи, бо вважають, що в окремих ситуаціях маніпуляція – не є поганим вчинком. Наприклад, красуня Шехерезада маніпулює грізним повелителем Шахріаром, розповідаючи йому казки, й це не вважається осудливим, бо завдяки цьому вона протягом майже трьох років рятувала від смерті не тільки себе, але й найкрасивіших дівчат своєї країни. У повсякденному житті маніпуляція спроможна виконувати роль засобу м'якого захисту від авторитарних керівників, важкого характеру колег або родичів, недружніх випадів з боку тих, з ким доводиться спілкуватися [2, с. 11].

В. Шейнов акцентує увагу на цілях і намірах маніпулятора – егоїстичні вони чи альтруїстичні. Якщо прихований вплив – егоїстичний, то у вигравші залишається ініціатор впливу. Якщо ж адресат впливу опиняється у вигравші, а ініціатор програє, то в такому випадку йдеться про альтруїстичний прихований вплив [3, с. 9–10].

Сучасні філософи не підтримують цю думку, бо вважають, що «перемога, отримана отруєною зброєю не принесе вам задоволення, навпаки, згадка про неї буде довго пекти душу соромом» [4, с. 56]. О. М. Лисанюк шукає демаркаційні процедури розгалуження легітимних и нелегітимних доводів в аргументації [5, с. 167]. За її думкою, еристика та пейрастіка (мистецтво ведення бесіди, яке не передбачає маніпулятивних цілей) є легітимними мовними соціальними практиками. До нелегітимних відносяться рабулістика (мистецтво діалогу, що має намір представити співрозмовника в невідгідному для нього світлі, часом принизливо), софістика й «чорна риторика» [6, с. 83]. Таким чином, мовні маніпуляції О. М. Лисанюк вважає неприпустимими аргументативними техніками.

Експерти з маніпулятивних технологій в українському інформаційному медіапросторі наполягають на тому, що складно дати «стисле визначення маніпуляції, в якому було б враховано всі критерії та характеристики соціально-психологічного феномену взаємодії та взаємовпливу членів суспільства» [7, с. 3].

Сутність «маніпуляції» – здійснити непомітний, тобто неусвідомлений, вплив на того, ким бажають управляти. Маніпуляції виділяють політичні, вербальні, психологічні, педагогічні, соціальні, особистісні, «чорний піар» («чорну пропаганду»). Найкраще в науковій літературі досліджено соціальні та психологічні маніпуляції, тому й самі маніпуляції розглядаються як соціально-психологічний феномен. Є. Л. Доценко вважає, що маніпуляція – це вузол, у якому сплетені: перетворення інформації, наявність силової боротьби, протистояння істини та брехні, співвідношення таємного та явного, динаміка переміщення відповідальності, зміни балансу інтересів тощо. Механізми захисту від маніпуляції, за його думкою, слід шукати в психології особистості, бо задіяними є психічна динаміка, процеси прийняття рішень, міжособистісна комунікація [2, с. 8–9]. Є. Л. Доценко формулює низку визначень терміна «маніпуляція»: 1) вид психологічного впливу, майстерне виконання якого призводить до прихованого збудження в іншій людині намірів, які не збігаються з її актуально існуючими бажаннями; 2) вид психологічного впливу, при якому майстерність маніпулятора використовується для прихованого упровадження у психіку адресата цілей, бажань та намірів або настанов, які не збігаються з тими, які є в адресата в даний момент; 3) вид психологічного впливу, що використовується для досягнення одностороннього виграшу шляхом прихованого залучення людини до виконання певних дій.

Г. В. Грачов розглядає термін «маніпуляція» під кутом зору соціальної взаємодії та управління [8]. Маніпуляція через засоби масової комунікації та політичні процеси означає дії, спрямовані на програмування думок, намірів та цілей мас і психічних станів населення. Мета даних підходів – безпосередній контроль над масовою свідомістю та критичним мисленням населення.

Розглядаючи маніпуляцію в широкому ракурсі, Г. Грачов та І. Мельник встановили, що цей термін застосовується в таких значеннях: 1) як позначення специфічного загального підходу до соціальної взаємодії та управління, що передбачає активне використання різноманітних способів прихованого примусу людини для досягнення цілей маніпулятора; 2) як позначення специфічного виду психологічної взаємодії (міжособистісні маніпуляції, маніпуляції суспільною думкою, соціально-політичні маніпуляції тощо); 3) на позначення певних організаційних форм застосування таємного примусу

людини [8]. Таким чином, визначення терміна «маніпуляція» залежить від рівня наукового аналізу та дисциплінарних методів дослідження.

За метою виділяються три види маніпуляцій: прагматична, гедоністична та зустрічна. Перший вид передбачає застосування впливу з конкретно зовнішньою метою – укласти контракт, отримати подарунок або спадщину, взяти в борг, змусити людину відмовитися від своєї думки, тобто отримати будь-яку матеріальну користь. Другий вид забезпечує мету самоствердження маніпулятора, переживання почуття переваги, бо людина, яка маніпулює, отримує задоволення від самого процесу маніпулювання. Емоційна реакція жертви піднімає самооцінку маніпулятора. Третій вид маніпуляцій спрямований на захист від агресії співрозмовника. Іноді це єдиний спосіб зупинити деструктивну поведінку опонента, і в таких випадках маніпуляцію може бути виправдано.

Формулювання цілей. Статтю присвячено дослідженню проблеми застосування маніпуляцій, висвітленню технологій маніпулювання та методів протистояння засобам і технікам маніпулятивного впливу на свідомість. Метою дослідження є розкриття прийомів маніпуляцій як засобу інформаційно-психологічного впливу в інформаційній війні та пошук шляхів подолання деструктивних прийомів маніпулювання свідомістю. У науковій літературі зроблено акценти на психологічному та емоційному факторах маніпуляцій і не висвітлюється логічних помилок міркувань як підґрунтя сугестивного впливу. Заповнити цю прогалину – одне з завдань цієї роботи.

Виклад основного матеріалу. До інструментів такого суспільного явища, як маніпуляції в медіапросторі, належать: переконування; навіювання; наслідування; психологічне зараження; маніпулювання. Найважливішими з них виступають переконування та маніпулювання.

Переконування трактується як вплив на свідомість, використовуючи логічно впорядковані аргументи (докази, факти) й обґрунтовані висновки, за допомогою яких підтверджується, формується або змінюється ставлення реципієнта до когось або чогось, що веде до прийняття ним зваженого рішення, до осмисленої дії. Мета переконування досягається не тільки завдяки самому повідомленню, а й залежить від розумової активності аудиторії.

Навіювання відрізняється від переконування пасивним, некритичним сприйманням інформації. Основою навіювання як впливу на аудиторію виступають віра, довірливість, емоційність. Навіювання не стосується розумової діяльності. Маніпулятори використовують схильність людей до залежності, підпорядкування. Їх завданням стає зниження активності інтелекту реципієнта й інтенсифікація емоцій, можливо, розгубленості, напруженості, пригніченості.

Сутність психологічного зараження полягає в передачі через вербальні й невербальні повідомлення емоційного стану, ставлення (наприклад, паніки, страху), зараженні ними аудиторії. Особливо потужним потенціалом навіювання і зараження володіють кіно і телебачення, оскільки вони емоційно захоплюють аудиторію, навіюють їй певні настрої, заражають почуттями та ідеями. Ефективність навіювання і зараження зростає, коли зачіпаються неусвідомлені реципієнтами бажання, потреби, що чудово усвідомлюють творці реклами. Кіно, телебачення, реклама та інші медіа впливають на аудиторію за допомогою методу наслідування.

За об'єкт наслідування аудиторія бере моделі поведінки, звички, манери спілкування, ідеали, матеріальні й духовні цінності, естетичні смаки тощо. Наслідування – важливий елемент соціалізації людини, набуття нею соціокультурного досвіду. На відміну від переконання, маніпуляція завжди прихована. В її основі лежить цілеспрямована дія на масову аудиторію, щоб скерувати її в потрібне русло, викликати в неї бажані настрої та поведінку. При цьому саму мету замасковано від аудиторії, а повідомлення, за допомогою якого досягається вплив, ретельно планується. Інформація, яку використовують із маніпулятивною метою, розрахована на автоматичне, некритичне сприймання реципієнтом. У маніпулюванні адресат-маніпулятор розглядає реципієнта як мішень і засіб реалізації своїх цілей [9, с. 105–111].

Логічними основами маніпуляцій виступають: підміна основної думки (тези) доказу; підміна спростування тези спростуванням аргументу; розширення або звуження тези; загублення тези; прийняття хибних засновків за істинні; псевдопричинний зв'язок; нав'язаний наслідок; порочне коло в доведенні; некоректна дихотомія; створення видимості доведеності; передбачення підстави; ухилення від доказу тощо [10].

Так, прийом некоректної дихотомії полягає в тому, що замість низки можливих альтернатив пропонуються всього дві, як правило, крайні («або повна вседозволеність – або тоталітарна тиранія»). При створенні видимості доведеності використовуються не за призначенням логічні індикатори: «означати», «отже», «тому що», «доведено», «обгрунтовано»; та індикаторі достовірності: «істинно», «очевидно», «будьте впевнені».

Існують маніпуляції, що ґрунтуються на неправильній побудові складного ходу доказів у цілому:

I. Прийом *petitio principii*: введення висновку, який ще потребує доведення, у прихованому вигляді в доведення як одного з засновків. Наприклад, якщо при доведенні аморальності незареєстрованного проживання чоловіка та жінки людина красномовно наполягає на його деморалізуючому впливі, не піклуючись дати звіт, чому саме громадський шлюб – аморальна дія, то

такі міркування будуть заключати в собі *petitio principii*. Або, наприклад, громадянин звинувачує парафію в тому, що замість допомоги людям священство налагоджує контакти з представниками влади на місцевому рівні. Але для того, щоб допомагати тим, хто має потребу (тобто «проводити соціальну роботу»), необхідно взаємодіяти з державою. Будь-яка спроба церковного приходу робити хоч щось – наприклад, годувати бездомних – негайно зажадає узгодження з місцевою владою. Конструктивна взаємодія з владою необхідна якраз для турботи про пересічних громадян, які знаходяться в лікарнях, у в'язницях або без притулку на вулицях.

Структура категоричного силогізму, що відповідає наведеному міркуванню, має такий вигляд:

1. Церква повинна допомагати стражденним людям.

2. Для допомоги стражденним людям необхідно налагоджувати контакти з міською владою.

Таким чином, деяке налагоджування контактів із міською владою церкви необхідне.

Маніпулятор отриманий у категоричному силогізмі висновок про налагоджування парафією контактів з міською владою вводить у прихованому вигляді в доведення як засновок: священство налагоджує контакти з представниками влади на місцевому рівні, й далі звинувачує священство в тому, що замість допомагати стражденним людям воно встановлює контакти з владою [10, с. 373].

Структура цього категоричного силогізму має такий вигляд:

1. Священство налагоджує контакти з представниками влади на місцевому рівні.

2. Священство не допомагає стражденним людям.

Отже, допомога стражденним людям не пов'язана з налагоджуванням контактів із представниками влади на місцевому рівні.

У цьому полягає сутність прийому *petitio principii*.

II. Прийом *ignoratio elenchi* полягає в тому, що, почавши доводити деяку тезу, поступово в ході доказу переходять до доказу іншого положення, схожого з тезою.

Наприклад, адвокат починає доводити, що його підзахисний не скоїв цього злочину. У процесі доведення адвокат переходить до доказу того, що його підзахисний дуже гарна й високоморальна людина: годує птахів та тварин, виховує двох дітей, відмінників у школі, піклується про старих сусідів. А якщо підзахисний така гарна людина, то він не може скоїти протизаконного вчинку [11].

III. Прийом *non sequitur* – відсутність внутрішнього логічного зв'язку в ході міркування: будь-який безладний хід думок – це окремий випадок цієї

помилки. Безглузді аргументи – незв’язна нісенітниця, яка промовляється з розумним виглядом, для того щоб приголомшити супротивника, чудовий зразок якої наданий у романі «Гаргантюа і Пантагрюель». Ф. Рабле розповідає про тяжбу між двома вельможами, один з яких аргументує свою позицію шляхом набору безглузвих суджень: «Якби неправду можна було б так само легко розрізнити і винести про неї думку так категорично, як легко відмітити в молоці мух, то світ – чотири бики! – не був би такою мірою роз’їдений шурами, як у наш час, і всякий приклав би своє підступним чином обгризене вухо до землі, бо хоча все, що осоружна сторона говорить із приводу форми і вмісту діяння, має оперення правди, зі всім тим, милостиве панство, під горщиком з трояндами таяться хитрощі, шахрайство, каверзи» [12, с. 191]. Відсутність внутрішнього логічного зв’язку в ході міркування, повна нісенітниця – сутність прийому *non sequitur*.

Нині вже не викликає сумнівів, що інформація стала глобальним ресурсом, а масштаб впливу інформаційного суспільства зростає з кожним днем. Існуючі процеси відбуваються за рахунок можливості використання необмеженого простору і часу. Як наслідок, значно підвищується можливість ефективного керування більшістю сфер сучасного життя.

Комплексний характер актуальних загроз національній безпеці в інформаційній сфері потребує визначення інноваційних підходів до формування системи захисту та розвитку інформаційного простору в умовах глобалізації та вільного обігу інформації.

Сучасність – це інформаційна епоха. Інформаційне суспільство розглядається як новий тип суспільства, у якому володіння інформацією виступає рушійною силою перетворень, розвитку, творчості в соціумі. Інформаційна епоха актуалізувала інформаційні війни як особливу форму ведення інформаційного протистояння між різними суб’єктами (державами, неурядовими, економічними та іншими структурами), яка передбачає комплекс дій із нанесення шкоди інформаційній сфері конкуруючої сторони і захисту власної інформаційної сфери для забезпечення власної інформаційної безпеки. Одним із завдань інформаційної війни є маніпулювання громадською думкою і масовою свідомістю [13].

Через актуальність цього питання в Україні був виданий Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року “Про Доктрину інформаційної безпеки України”». Застосування Російською Федерацією технологій гібридної війни проти України перетворило інформаційну сферу на ключову арену протиборства. Саме проти України Російська Федерація використовує найновіші інформаційні технології впливу на свідомість громадян, що спрямовані на розпалювання

національної і релігійної ворожнечі, пропаганду агресивної війни, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом та порушення суверенітету і територіальної цілісності України [14].

Комплексний характер актуальних загроз національній безпеці в інформаційній сфері потребує визначення інноваційних підходів до формування системи захисту та розвитку інформаційного простору в умовах глобалізації та вільного обігу інформації. Принципи, пріоритети та напрями забезпечення кібербезпеки України визначені Стратегією, затвердженою Указом Президента України від 15 березня 2016 р. №96 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року “Про Стратегію кібербезпеки України”» [15].

Інформаційна безпека виступає не тільки невід’ємною складовою кожної зі сфер національної безпеки (воєнної, внутрішньополітичної, економічної, соціальної, гуманітарної, науково-технологічної, екологічної), але й, водночас, є важливою самостійною сферою забезпечення національної безпеки. Система інформаційної безпеки держави має захистити людину й суспільство від деструктивного інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридних (інформаційних) війн.

Інформаційно-психологічний вплив – це вплив на свідомість та підсвідомість особистості, населення з метою внесення змін у їх поведінку і світогляд. За свідченням фахівців, базовими методами інформаційно-психологічного впливу є переконання й навіювання, які розглянемо більш детально.

Так, переконання звернене до власного критичного сприйняття дійсності об’єктом впливу. Воно має певні алгоритми впливу: логіка переконання має бути доступною для інтелекту об’єкта впливу; переконання варто здійснювати, спираючись на факти, відомі об’єкту; переконлива інформація повинна містити узагальнювальні пропозиції; переконання має містити логічно несуперечливі конструкти; факти, що доносяться до об’єкта впливу, повинні мати відповідне емоційне забарвлення [16, с. 11].

Навіювання ж, навпаки, спрямовується на суб’єктів, які некритично сприймають інформацію, і його особливостями є: цілеспрямованість і плановість застосування; конкретність визначення об’єкта навіювання (селективний вплив на певні групи населення з урахуванням їхніх основних соціально-психологічних, національних та інших особливостей); некритичне сприйняття інформації об’єктом навіювання (навіювання засновано на ефекті сприйняття інформації як інструкції до дії без її логічного аналізу); визначеність, конкретність поведінки, що ініціюється (об’єкту необхідно дати інструкцію щодо його конкретних реакцій і вчинків, які відповідають меті впливу) [16, с. 10–11].

Інформація – це вид зброї інформаційно-психологічної війни, вона може бути у вигляді засобу як захисту, так і нападу, її форма залежить від того, чиї ресурс та пропаганда будуть потужнішими. Перевагою цієї війни є практична відсутність людських втрат за рахунок неможливості завдання фізичної шкоди, але вона формує всі необхідні передумови для проведення справжньої війни. Нерідко відсутність кровопролиття та руйнування призводить до певного ігнорування та безпечного ставлення до такої форми війни, що відкриває можливість проведення маніпулятивних технологій агресором. Основним інструментом ведення інформаційно-психологічних війн є інформаційно-психологічна зброя, яка має за мету: викривлення одержуваної керівництвом конкурента (протидіючої сторони) інформації та нав'язування йому неправдивої і беззмістовної інформації, що позбавляє його можливості правильно сприймати події та приймати правильні рішення; психологічну обробку соціальних груп (населення в цілому); ідеологічні диверсії та дезінформацію; підтримання сприятливої громадської думки; організацію масових демонстрацій під помилковими гаслами; пропаганду і поширення неправдивих чуток [16, с. 11; 17, с. 142].

Інформаційно-психологічна зброя може спрямовуватися на придушення, знищення, дезорганізацію, дезорієнтацію, дезінформацію, дезадаптацію об'єкта впливу; вона може порушувати психічне здоров'я, спонукати до спонтанних, немотивованих, агресивних (чи антисоціальних) дій, спричиняти тимчасові чи незворотні зміни у свідомості особистості, а то й повне її самознищення. Цей вид зброї стає самостійним засобом ведення інформаційно-психологічних війн, поширеним способом досягнення певних завдань внутрішньої і зовнішньої політики [17, с. 144].

Висновки. На основі проведеного аналізу наукової літератури можна констатувати, що термін «маніпуляція» означає специфічний вид інформаційно-психологічного впливу. Слід зазначити, що в умовах інформаційного суспільства різноманітні інформаційні технології є невід'ємною складовою здійснення функцій управління суспільством. Об'єктом інформаційно-психологічного впливу є людська свідомість, через це інформаційно-психологічна зброя є дуже небезпечною, оскільки впливає на функціонування і розвиток суспільства, психіку і поведінку населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шопенгауэр А. Эристика или искусство побеждать в спорах / пер. с нем. Н. Л. д'Андре. Санкт-Петербург, 1900. 71 с.
2. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва : ЧеРо : Изд-во МГУ, 1997. 344 с.

3. Шейнов В. П. Психология манипулирования. Минск : Харвест, 2009. 704 с.
4. Никифоров А. Л. Логика. Москва : Весь Мир, 2001. 223 с.
5. Лисанюк Е. Н. Обзор круглого стола: «Рассуждение и убеждение в современных социальных практиках». *Радио.ru: электрон. журн.* 2012. № 7. С. 160–168. URL: wllz.ru/y7.2012.pdf.
6. Невельська-Гордєєва О. П., Нечитайло В. О. «Чорна риторика» як маніпулятивна техніка. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія* : зб. наук.пр. 2021. № 2 (49). С. 81–92. DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.49.229781>.
7. Лігачов Н., Черненко С., Іванов В., Дацюк С. Маніпуляції на ТБ : Маніпулятивні технології в інформаційно-аналітичних телепрограмах українського телебачення: моніторинг, рекомендації щодо захисту від впливу та запобігання застосуванню. Принципи відкритої редакційної політики телеканалів. Київ : Телекритика : Інтерньюз-Україна, 2003. 218 с.
8. Грачев Г. В., Мельник И. К. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. Москва : Книга по Требованию, 2013. 236 с.
9. Людина і світ : підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту та профіл. рівень) / Назаренко Н. В., Воронянський О. В., Назаренко Г. І., Мануйлов Є. М., Требін М. П. та ін. Харків : Оберіг, 2012. 240 с.
10. Невельская-Гордеева Е. П. Использование софистических ошибок с целью манипулирования сознанием. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Философия. Культурология. Политология. Социология.* 2014. Т. 27 (66), № 1–2. С. 369–377.
11. Nevelska-Hordieieva O., Panova M., Voitenko D., Melikhova Y. Classification of violations of the first basic logic principle: Judicial, manipulative and comic effects. *Revista Inclusiones.* 2021. Vol. 8, Núm. 1. P. 276–291.
12. Рабле Ф. Гаргантюа та Пантагрюель / пер. зі старофр. А. Перепадя. Київ : Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України ; Харків : Фоліо, 2011. 634 с.
13. Getman A., Danilyan O., Dzeban A., Kalinovsky Y., Hetman Y. Information security in modern society: Sociocultural aspects. *Amazonia Investiga.* 2020. Vol. 9, Núm. 25. P. 6–14.
14. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України» : Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017> (дата звернення: 15.06.2021).
15. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України» : Указ Президента України від 15.03.2016 № 96/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016> (дата звернення: 09.06.2021).
16. Історія інформаційно-психологічного протистояння : підручник / Я. М. Жарков, Л. Ф. Компанцева, В. В. Остроухов та ін. ; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. Київ : На-

ук.-видав. від. Нац. акад. СБ України, 2012. 212 с. URL: https://mil.univ.kiev.ua/files/8_367228400.pdf (дата звернення: 09.06.2021).

17. Воробйова І. В. Інформаційно-психологічна зброя як самостійний засіб ведення інформаційно-психологічної війни. *Системи озброєння і військова техніка*. 2010. №1 (21). С. 141–144.

REFERENCES

1. Shopengauer, A. (1900). *Eristika ili iskusstvo pobezhdat' v sporakh*. D'Andre, N. L. (Per. s nem.). Sankt-Peterburg [in Russian].
2. Dotsenko, Ye. L. (1997). *Psikhologiya manipulyatsii: fenomeny, mekhanizmy i zashchita*. Moskva: CheRo: Izd-vo MGU [in Russian].
3. Sheynov, V. P. (2009.) *Psikhologiya manipulirovaniya*. Minsk: Kharvest [in Russian].
4. Nikiforov, A. (2001). *Logika*. Moskva: Ves' Mir [in Russian].
5. Lisanyuk, Ye. N. (2012). Obzor kruglogo stola: "Rassuzhdeniye i ubezhdeniye v sovremennykh sotsial'nykh praktikakh". *Zhurnal RATSIO – RATSIO magazine*, (7), 160–168 [in Russian].
6. Nevelska-Hordieieva, O. P., & Nechytailo, V. O. (2021). "Chorna rytoryka" yak manipulyativna tekhnika. *Visnyk NYU imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filozofiya, filozofiya prava, politolohiya, sotsiolohiy – Bulletin of the National University Named after Yaroslav the Wise. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 2(49), 81–92 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.49.229781>.
7. Lihachova, N., Chernenko, S., Ivanov, V., & Datsyuk, S. (2003). *Manipulyatsiyi na TB: Manipulyativni tekhnolohiyi v informatsiyno-analitychnykh teleprohramakh ukrayinskoho telebachennya: monitorynh, rekomendatsiyi odnosytelno zakhystu vid vplyvu ta zapobihannya zastosuvannya. Pryntsyry Vidkrytoyi redaktsiynoyi polityky telekanaliv*. Kyiv: Telekrytyka: Intern'yuz-Ukrayina [in Ukrainian].
8. Grachev, G. V., & Mel'nik, I. K. (2013). *Manipulirovaniye lichnost'yu: organizatsiya, sposoby i tekhnologii informatsionno-psikhologicheskogo vozdeystviya*. Moskva: Kniga po Trebovaniyu [in Russian].
9. Nazarenko, N. V., Voronyanskyi, O. V., Nazarenko, H. I., Manuylov, E. M., Trebin, M. P., Panfilov, O. Yu., & Kalinovskiy, Yu. Yu. (2012). *Lyudyna i svit*. Kharkiv: Oberih [in Ukrainian].
10. Nevel'skaya-Gordeyeva, Ye. P. (2014). Ispol'zovaniye sofisticheskikh oshibok s tsel'yu manipulirovaniya soznaniyem. *Uchenyye zapiski Tavricheskogo natsional'nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Seriya: Filozofiya. Kul'turologiya. Politologiya. Sotsiologiya – Scientific notes of the Tavrichesky National University named V. I. Vernadsky. Series: Philosophy. Culturology. Political science. Sociology*, 27(66) (1–2), 369–377 [in Russian].
11. Nevelska-Hordieieva, O., Panova, M., Voitenko, D., & Melikhova, Y. (2021). Classification of violations of the first basic logic principle: judicial, manipulative and comic effects. *Revista Inclusiones*, 8(1), 276–291.

12. Rable, F. (2011). *Gargantua ta Pantagryuel'*. Perepadya A. (Per. zi starofr.). Kyiv: In-t lit. im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
13. Getman, A., Danilyan, O., Dzeban, A., Kalinovsky, Y., & Hetman, Y. (2020). Information security in modern society: Sociocultural aspects. *Amazonia Investiga*, 9(25), 6–14.
14. *Pro rishennya Rady natsional'noyi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 hrudnia 2016 roku "Pro Doktrynu informatsiynoi bezpeky Ukrainy"*: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25.02.2017 No. 47/2017. (2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017>.
15. *Pro rishennya Rady natsional'noyi bezpeky i oborony Ukrainy vid 27 sichnia 2016 roku "Pro Strarehiii kiberbezpeky Ukrainy"*: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 15.03.2016 No. 96/2016. (2016). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016>.
16. Zharkov, Ya. M., Kompantseva, L. F., Ostroukhov, V. V., Petryk, V. M., Prysyzhnyuk, M. M., & Skulysh, Ye. D. (2012). *Istoriya informatsiyno-psykholohichnoho protyborstva*. Skulysh, Ye. D. (Ed.). Kyiv: Nauk.-vydav. vid. Nats. akad. SB Ukrainy. Retrieved from https://mil.univ.kiev.ua/files/8_367228400.pdf [in Ukrainian].
17. Vorobyova, I. V. (2010). Informatsiyno-psykholohichna zbroya yak samostiynyy zasib vedennya informatsiyno-psykholohichnoyi viyny. *Systemy ozbroynennya i viys'kova tekhnika – Weapons Systems and Military Equipment*, 1(21), 141–144 [in Ukrainian].

Невельская-Гордеева Елена Петровна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Нечитайло Валерия Александровна, курсант группы 05-20-02 Института подготовки юридических кадров для Службы безопасности Украины, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

МАНИПУЛЯЦИИ КАК СРЕДСТВО ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В ИНФОРМАЦИОННОЙ ВОЙНЕ

Статья посвящена исследованию основных моментов использования манипуляций массовым сознанием с целью информационно-психологического воздействия в информационных войнах. Манипуляция рассматривается как скрытое воздействие, при котором адресат воздействия вопреки собственной воле совершает действия, необходимые манипулятору. Одной из задач информационной войны является манипулирование общественным мнением. Объектом информационно-психологического воздействия является человеческое сознание, потому что информационно-психологиче-

ское оружие является весьма опасным, поскольку влияет на функционирование и развитие общества, психику и поведение населения.

Ключевые слова: манипуляция, манипулирование, манипулятивная техника, информационная война, информационное пространство, информационно-психологическое воздействие.

Nevelska-Hordieieva Olena Petrivna, PhD in Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Nechytailo Valeriia Olexandrivna, cadet group 05-20-02
Institute of Legal Personnel Training for the Security Service of Ukraine,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

MANIPULATION AS A MEANS OF INFORMATION AND PSYCHOLOGICAL INFLUENCE IN THE INFORMATION WAR

An article devoted to the study of the main points of the use of manipulations of mass consciousness for the purpose of information and psychological impact in information wars. Manipulation is viewed as a latent influence, in which the addressee of the influence, against his own will, performs the actions necessary for the manipulator. One of the tasks of the information war is to manipulate public opinion. The object of information-psychological influence is human consciousness, therefore information-psychological weapons are very dangerous, since they affect the functioning and development of society, the psyche and behavior of the population.

Keywords: manipulation, manipulation, manipulative technique, information war, information space, informational and psychological impact.

Рейбер Парра Контрерас, доктор гуманітарних наук,
професор історії Венесуели та історії політичної думки,
Університет Сулії, м. Маракайбо, Венесуела
e-mail: reyberparra@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3231-9214

КОМЕНТАР ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК НАУКИ ТА ВІРИ В ЦЕРКОВНОМУ ВІРОВЧЕННІ¹

*Розглянуто взаємозв'язок науки та віри у віровченні католицької Церкви. Аналіз базується на концепції Першого і Другого Ватиканських Соборів щодо важливості віри та розуму в пошуку людиною істини; водночас враховуються позиції Пап Лева XIII та Іоана Павла II, викладені в їхніх енцикліках *Aeterni Patris* та *Fides et Ratio* відповідно. Проаналізовано деякі виступи Пап Павла VI, Бенедикта XVI та Франциска перед Папською академією наук. Дослідження доходить висновку, що від Першого Ватиканського Собору до теперішнього часу церква прагнула налагодити, гармонізувати та взаємозбагатити стосунки між вірою та розумом. Інтерес Церкви не обмежується лише стимулюванням наукових досліджень, вона також прагне, щоб знання упорядковувались на благо людини, а горизонт віри розширювався в пошуках істини.*

Ключові слова: Церква, наука, віра, філософія.

Постановка проблеми. Протягом тривалого часу церква мусила чинити опір у відповідь на секуляризацію Заходу. Цей конфлікт фактично призвів до порядку, що був заснований на принципі першості особистості та суперечив християнській ідентичності світу; у ньому відверто ігнорувався авторитет Церкви. Різні об'єктивні чинники сприяли упровадженню секуляризму, серед них: протестантська реформа, революційний антиклерикалізм XVIII ст. та «раціоналістичне піднесення або секуляризація визначень» [1]. Останній аспект збільшив дистанцію між християнською філософією (аристотелівською схоластиком) та сучасною наукою (заснованою на експериментальному методі). Це був наслідок позитивної оцінки можливостей людського розуму в художній літературі та наукових творах.

Виклад основного матеріалу. У XIX ст. Церква намагалася зменшити розрив, що існував між галузями метафізичного та феноменального знання.

¹ Цей текст спочатку було опубліковано іспанською мовою як редакційну статтю, *Revista de la Universidad del Zulia*, 2021, Vol. 12, Issue 33.

Перший Ватиканський Собор через Догматичну Конституцію *Dei Filius* (24 квітня 1870 р.) [2] визначив доктринальні та пастирські підстави для досягнення зближення між вірою та розумом; таке прагнення було і залишається актуальним у церковному віровченні з тих часів і до сьогодні.

Отці Собору визнали той факт, що сакральні й раціональні знання, попри їхню протилежність, однаковою мірою являють пошук істини. Адже метафізичні поняття не можуть бути повністю охоплені наукою, об'єктом якої є розумний світ. Для кращого розвитку пізнання потрібна допомога віри. І те, і інше розуміється як дар, Богом даний людині, тому вони не можуть не узгоджуватися між собою або суперечити одне одному; обидва вони важливі, і їх здорова орієнтація полягає в допомозі одне одному.

Наука виходить із первинності людини як істоти, завданням якої є пізнання істини. Хоча Собор надає вірі перевагу над розумом (що співзвучно вченню святого Фоми Аквінського), проте водночас заявляє, що мистецтво та науки походять від Бога, і визнає важливість їхніх принципів і методів. Відповідно до керівних принципів Першого Ватиканського Собору, Папа Лев XIII у своїй Енцикліці *Aeterni Patris* (4 серпня 1879 р.) [3] розрізняє і обґрунтовує право на існування обох форм знання, стверджуючи, що віра – це людський розум, зірка, яка вказує порт істини. Водночас Папа вважає за справедливе визнати належний обсяг обох, не змішуючи їх; адже, за прикладом святого Фоми Аквінського, обидва є «дружніми товаришами», що діють з метою отримання знань.

Для розуміння віри та її вивчення Лев XIII пропонує провести теологічні дослідження згідно з аристотелівськими принципами та схоластикою святого Фоми Аквінського. Стосовно науки Папа повторює, що світло розуму походить від Бога, і тому ані Церква, ані християнська філософія не можуть суперечити розвитку наукових досліджень. Наприкінці XX ст. Другий Ватиканський Собор через Пастирську конституцію *Gaudium et Spes* (7 грудня 1965 р.) [4] підтвердив учення, викладене Першим Ватиканським Собором, про важливість науки для наближення людини до істини, хоча саму її здатність знайти абсолютну істину не визнавалося.

«Прикро, – попереджає Собор, – що людина надмірно довіряється розуму аж до того, що вважає себе самодостатньою і незалежною від Бога». Папа Павло VI, спираючись на висновки Собору, натякнув на трансцендентний зміст, який лежить в основі досліджень науки, але не може бути нею досягнутий, тому цей зміст має відкриватись лише філософії: «Як багато зірок на небі! Певна річ. Але чому? Наскільки довершена анатомія та фізіологія людського тіла! Безперечно. Але навіщо існує людське тіло? Для чого живе людина? Тут наука залишається німою і не може вийти за межі власного домену» (Павло VI, 23 квітня 1966 р.) [5].

Нещодавно Папа Римський Іоанн Павло II оприлюднив Енцикліку *Fides et Ratio* (14 вересня 1998 р.) [6], де в поетичній формі зазначив, що «віра і розум – це як два крила, завдяки яким людський дух піднімається до споглядання істини». Між ними не має бути конкуренції, оскільки обидва можуть допомагати одне одному в пошуку істини, не втрачаючи при цьому власного простору для реалізації: трансцендентне, з одного боку, і феноменальне – з іншого. Віра допомагає висвітлити глибинний сенс кожної речі, тому Папа Іоанн Павло II виступає за розробку філософії метафізичного масштабу, яка не обмежується феноменальним. Такий підхід був застосований Папою Бенедиктом XVI (28 жовтня 2010 р.) [7], який запропонував міждисциплінарний взаємозв'язок між науковим пізнанням та філософською рефлексією, що має допомогти вченим виявити гносеологічні основи їх методології. Такий синтез також сприятиме уникненню обмеженості науки, яка самостійно не може «пояснити всього і задовольнити духовні потреби людини» (Бенедикт XVI, 6 листопада 2006 р.) [8].

Наука не здатна замінити віру, проте вона також, навіть з точки зору розуму, походить від Бога (першобуття), який визначив порядок її створення (Велика книга природи, Павло VI) [5], що робить можливим її зрозумілість, а також вивчення за допомогою наукового методу. Насправді наука – це «розсудливий і пристрасний пошук правди про космос, природу та будову людини» (Бенедикт XVI, 28 жовтня 2010 р.) [7]. На думку Папи Римського Бенедикта XVI, а також його наступника Папи Франциска, наука повинна керуватися етикою, яка узгоджуватиме її з принципами братерства та миру: «Наукове співтовариство покликане служити людськості та її цілісному розвитку» (Франциск, 12 листопада 2018 р.) [9]. Така етична позиція є антропоцентричною: «Наука існує тільки для людини й ні для кого, крім людини; наука повинна вишикувати коло своїх досліджень навколо людини і вести їх у напрямку від людини до суспільства та до всієї історії» (Павло VI, 23 квітня 1966 р.) [5].

Однак коли віра просвіщає науку, тоді та здатна розвивати знання в милосерді («милосердя знань», як стверджував Павло VI). Характеристика милосердного ідеалу науки дається Папою Франциском за допомогою таких слів: «Як було б приємно, якби, відкриваючи нові далекі планети, ми відкривали б потребу у браті чи сестрі на орбіті навколо нас» (Франциск, 7 жовтня 2020 р.) [10]. Тому Церква поставила за мету – від Першого Ватиканського Собору до теперішнього часу – зблизити, гармонізувати та доповнити стосунки між вірою та розумом, аби людина змогла «адекватно пізнати себе, світ і Бога» (Іоанн Павло II, 14 вересня, 1998 р.) [6]. У цьому сенсі інтерес Церкви не обмежується лише сприянням науковим дослідженням; вона також прагне,

щоб знання впорядковувались на благо людини, а в пошуках істини розпізнався горизонт віри.

Висновки. Пропозиція Церкви щодо діалогу між вірою та розумом розвивається, незважаючи на відмінності між двома способами досягнення знань; це сприяло ревностям, з якою сама Церква досліджує ці дві дороги, якими рухається людина у пошуках істини. Політичні та економічні світові лідери, на яких покладено обов'язок привернути увагу до глобальних антропологічних викликів, таких як збереження життя на планеті та братське співіснування між народами, навіть можуть побачити у такому діалогічному підході Церкви можливість її відмови від своїх принципів та переконань та очевидне наближення позицій віри і розуму, незважаючи на розбіжності між ними в певних аспектах.

REFERENCES

1. Rivas García, R. (2013). Joseph Ratzinger y el binomio Fe y Racionalidad. Una relación necesaria para el cristianismo antiguo y resente. *Teología y Vida*, 4(4), 707–727. DOI: <https://doi.org/10.4067/S0049-34492013000400005>.
2. *Constitución Dogmática Dei Filius (abril 24, 1870)*. Concilio Vaticano I. Retrieved from http://www.vatican.va/archive/hist_councils/i-vatican-council/index_sp.htm.
3. León XIII (agosto 4, 1879). Encíclica Aeterni Patris. Retrieved from http://www.vatican.va/content/leo-xiii/es/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_04081879_aeterni-patris.html.
4. Constitución Pastoral Gaudium et Spes (diciembre 7, 1965). (2005). Concilio Vaticano II. Edición de la Universidad Católica Cecilio Acosta, *Colección Documentos del Magisterio*, 3. Maracaibo Venezuela.
5. Pablo VI (abril 23, 1966). Discurso a la Pontificia Academia de las Ciencias. *Revista Espiritu*, 15, 79–84. Retrieved from <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/7513581.pdf>.
6. Juan Pablo II (septiembre 14, 1998). (2005). Carta Encíclica Fides et Ratio. Edición de la Universidad Católica Cecilio Acosta, *Colección Documentos del Magisterio*, 2. Maracaibo. Venezuela.
7. Benedicto XVI (octubre 28, 2010). Discurso a la Pontificia Academia de las Ciencias. In: *Discursos a científicos y a académicos (Academia Pontificia de las Ciencias y Académicos de Praga) Benedicto XVI*. Instituto de Antropología y Ética, Universidad de Navarra, 2010. Retrieved from <https://www.unav.edu/documents/8871060/8964433/6Discursos+a+cientificos+y+a+academicos.pdf/e2121fdf-5ddf-422b-be05-56c94ba-d40a8>.
8. Benedicto XVI (noviembre 06, 2006). Discurso a la Pontificia Academia de las Ciencias. In: *Discursos a científicos y a académicos (Academia Pontificia de las Ciencias y Académicos de Praga) Benedicto XVI*. Instituto de Antropología y Ética, Universidad de Navarra, 2010. Retrieved from <https://www.unav.edu/documents/8871060/8964433/>

6Discursos+a+cientificos+y+a+academicos.pdf/e2121fd5-5ddf-422b-be05-56c94ba-d40a8.

9. Francisco (noviembre 12, 2018). *Discurso a la Pontificia Academia de las Ciencias*. Retrieved from http://www.vatican.va/content/francesco/es/speeches/2018/november/documents/papafrancesco_20181112_plenaria-accademia-scienze.html.
10. *Discurso a la Pontificia Academia de las Ciencias*. (2020). Retrieved from http://www.vatican.va/content/francesco/es/messages/pontmessages/2020/documents/papa-francesco_20201007_plenaria-accademia-scienze.html.

Рейбер Парра Контрерас, доктор гуманитарных наук,
профессор истории Венесуэлы и истории политической мысли,
Университет Сулии, г. Маракайбо, Венесуэла

КОММЕНТАРИЙ О ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ВЕРЫ В ЦЕРКОВНОМ ВЕРОУЧЕНИИ

*В статье анализируется взаимосвязь науки и веры в вероучении католической церкви. Анализ базируется на концепции Первого и Второго Ватиканских Соборов относительно важности веры и разума для поиска человеком истины; одновременно учитываются позиции Пап Льва XIII и Иоанна Павла II, изложенные в их энцикликах *Aeterni Patris* и *Fides et Ratio* соответственно. Проанализированы некоторые выступления Пап Павла VI, Бенедикта XVI и Франциска перед Папской академией наук. Исследование приводит к выводу о том, что от Первого Ватиканского Собора до настоящего времени церковь стремилась наладить, гармонизировать и взаимообогащать отношения между верой и разумом. Интерес церкви не ограничивается только стимулированием научных исследований, она также стремится, чтобы знания упорядочивались на благо человека, а горизонт веры расширился в поисках истины.*

Ключевые слова: церковь, наука, вера, философия.

Reyber Parra Contreras, Doctor of Human Sciences,
Professor of History of Venezuela and History of Political Thought,
University of Zulia, c. Maracaibo, Venezuela

COMMENTARY ON THE RELATIONSHIP BETWEEN SCIENCE AND FAITH IN CHURCH TEACHING

The text analyzes the relationship between Science and Faith in the Magisterium of the Catholic Church. The analysis is based on the position of the Vatican Councils I and II about the importance of Faith and Reason for man, in his search for truth; simultane-

ously, the orientations of popes Leo XIII and John Paul II were taken into account, in their Encyclicals *Aeterni Patris* and *Fides et Ratio*, respectively; some speeches by Popes Paul VI, Benedict XVI and Francis before the Pontifical Academy of Sciences were also analyzed. The Church has sought from the First Vatican Council to the present to bring, harmonize and complement the relationship between Faith and Reason; its interest is not limited to promoting scientific research; it also aspires that knowledge be ordered to the welfare of the human being, and the horizon of faith is recognized in the search for truth.

Keywords: church, science, faith, philosophy.

Качурова Світлана Володимирівна, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kasnirova2020@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3103-3142

ФОРМИ ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТУ ПРАВОВОЇ І РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ В СУЧАСНОСТІ

Визначено основні види конфліктів між сучасними формами релігії і права. Один із них очолюють представники традиційних церков. Інший – носії нової, нетрадиційної релігійної свідомості – «нові релігійні рухи». Третій – представники світського правового світогляду. Релігієзнавча експертиза визначається як найбільш адекватна форма вирішення цих конфліктів. Аналізуються ключові проблеми, що виникають у процесі її застосування.

Ключові слова: *традиційна релігія, новий релігійний рух (НРР), світська держава, релігійна свідомість, релігієзнавча експертиза.*

Постановка проблеми. Не збулися пророцтва багатьох іменитих соціологів початку ХХ ст. про поступове поглинання феномену релігійної свідомості світським [1, с. 65]. Конфлікти між ними спалахують у всьому світі [2, с. 180], у тому числі і в сучасній Україні. У цій статті пропонується звернути увагу на одну з форм вирішення цих конфліктів. Йтиметься про релігієзнавчу експертизу. Перевага цієї форми не викликає ніяких сумнівів. Ані політичний тиск, ані економічні санкції, ані збройне зіткнення не можуть зрівнятися з нею. Тут всі пристрасті переносяться у сферу моральності, де всім учасникам надаються рівні права.

Перш за все визначимо основні види сучасної релігійності. По відношенню до світської держави – гаранта правової безпеки є щонайменше три принципово різні типи релігійної свідомості (зауважимо, що уже ця множинність суперечить формальній єдності, їх усе ж три): по-перше, *традиційна* для даного народу (або групи народів) релігія – та, яка склала основу його історії; по-друге, релігія *нетрадиційна* для даної держави, але традиційна для іншої (традиційні релігії постійно здійснюють експансії на «чужу» територію); по-третє, нетрадиційна релігія, яка *нова* для всякого народу і держави – *новий релігійний рух (НРР)* [3, с. 132]. Усі три види – головні актори сучасної релігійної практики. Кожна релігія усвідомлює себе як єдиного носія абсолютної

істини. Це – альфа і омега релігійної свідомості. Але абсолютність, як відомо, суперечить множинності. Звідси подібна релігійна *множинність* з необхідністю створює в соціальній сфері напруженість. В історії, коли утворювалися релігійні новації, ця напруженість періодично знімалася. Правда, форма цього зняття мала кривавий, військовий характер. У сучасності ж релігійна ситуація ускладнюється ще тим, що світська держава в горизонтах своєї ідеології так же, як і релігія, позиціонує себе як носія абсолютної істини. Це – факт сучасної дійсності.

Придивімося ближче до зазначеної активності сучасної релігійної свідомості. Кожна традиційна релігія є свого роду «акціонер» сучасного світопорядку. Її досвід є та складова, без якої сучасні ліберальні, демократичні цінності (результат історичного розвитку) були б неможливі. Тут виникає питання: чи можна юридично врахувати міру присутності кожної конкретної релігії у створенні сучасної системи громадських відносин, та ще й в конкретній державі? Слід визнати абсолютно виправданим зауваження, що подібні підрахунки в даній сфері не мають ніякого сенсу. Тому-то світська держава просто зрівнює всі релігії по відношенню до себе. Але цим ототожненням суперечності між юридичною рівністю всіх релігій і відмінністю їх ролі в створенні сучасної системи права не знімаються, а тільки зовні затушовуються. Більш того, вони мають тенденцію спалахувати знову і знову. Як бути в даному випадку?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перш за все запитаємо себе: чи не суперечить релігієзнавча експертиза ідеї демократії (рівності) – фундаментального орієнтиру сучасності? Дійсно, чому про «Трансцендентальну медитацію» Махаріші можна запитати: «Релігія це чи ні?», а про християнство – ні? Чому можна будувати прогнози про соціальну небезпеку «Білого Братства», але про соціальну небезпеку іудаїзму, буддизму, ісламу та інших історичних релігій не може йти мови? Це – питання, з якими стикається кожен, хто обмірковує сучасну релігійну ситуацію. Останні дослідження й публікації перш за все націлено на пошук відповіді на ці запитання. Ось приклад. У Росії був запущений механізм реалізації закону про те, щоб підводити під релігієзнавчу експертизу тільки ті релігії, які намагаються зареєструватися з деякого часового кордону, не маючи при цьому ніякої історичної традиції¹. Творці цього закону вважали, що він допоможе вирішити суперечності між релігійного спілкування. Насправді ж ці проблеми тільки збільшилися. Такі вчені, як К. Дюрем, Л. Б. Хоумерс, Е. Салигін, М. Штерін [4, с. 182] та ін., попереджають, що «розпливчастість багатьох положень Закону, що допускає

¹ Порядок проведення государственной религиоведческой экспертизы в редакции постановлений Правительства Российской Федерации от 30.12.2005 г. № 847; от 08.12.2008 г. № 930.

їх надмірно широке тлумачення, укупі з очевидним прагненням їх засновників нав'язати новим релігійним групам п'ятнадцятирічний "випробувальний термін", протягом якого вони будуть обмежені в правах, практично неминуче призведе до конфліктних ситуацій...» [5, с. 53]. Тут суспільство має справу з постійно тліючою суперечністю єдиного і множинного в горизонтах сучасної релігійно-правової свідомості. Це пояснює те, чому нові релігійні рухи на протигагу цим обмеженням, апелюючи до рівності, порушують питання про перереєстрацію релігій, що вже існують. Чим вони кращі? Тільки тим, що мають більш тривалу історію порівняно з ними? Але в духовній сфері немає нічого, що, за влучним висловом Гегеля, було б наче «прибите цвяхами», тобто – не мало б історії [6, с. 332]. Сучасні форми ісламу, християнства, буддизму й інших традиційних релігій розвиваються так само, як і «Церква об'єднання Муна», як і «Церква Ісуса Христа святих останніх днів» (мормони), як і «Аум Сінрікьо».

Формулювання цілей. Наше дослідження приймає ідею релігієзнавчої експертизи як єдиного правового способу вирішення конфліктів між типами сучасної свідомості, які претендують на знання абсолютної істини. Тільки тут необхідно врахувати всі *історичні, етичні і методологічні проблеми*, з якими зіткнеться кожен, коли постане питання про практичне застосування цього феномену. Розкриттю природи цих труднощів присвячено цю роботу.

Виклад основного матеріалу. Кожен із названих вище трьох типів сучасної релігії (традиційна, нетрадиційна і новий релігійний рух (НРР)) утворює особливу проблемну сферу. Суперечності традиційних релігій продовжують жити ґрунт міжнародних конфліктів (Близький Схід, Індія і Пакистан, Англія і Ірландія та ін.). Нетрадиційні для однієї держави релігії поширюються на «чужий» державній геополітичний простір, чим входять у суперечність із тими релігіями, які вважають цей простір «своїм». Так виникає другий тип конфлікту. Приклад: офіційна позиція РПЦ щодо останніх ініціатив Ватикану, у тому числі і в Україні. Нас же цікавить третій тип проблем, пов'язаний із діяльністю релігій, які не мають підтримки в будь-якій історичній традиції. Йтиметься про останні релігійні новації. Конфліктні ситуації, які вони створюють у соціальній сфері, украй небезпечні. Їх існування подібне сплячому вулкану. Їм нема до чого апелювати в своїй соціальній практиці, крім норм права *взагалі*. Вони ніби є релігіями «без постійного місця проживання». Їх права в тій чи іншій формі гарантуються законом про свободу віросповідання. І більше у них немає нічого – від слова «Ніщо».

Сучасні світські держави активно діють у цій сфері. Вони вирішують проблеми, що виникають між різними релігіями, використовуючи переважно механізми демократії. Більшість – ось те, на що вони орієнтується в кожному конкретному випадку. Але феномен нових релігій настільки унікальний, що

він за визначенням виходить за це загальне правило. У них немає традиції, у них немає більшості (вони завжди в «меншості»), у них нічого немає, крім... права на рівність з іншими релігіями по закону. Вони – релігії «в собі», релігії «в зародку», релігії «в можливості». З точки зору походження, вони – релігії-«безхатки», релігії-«сироти».

Є сенс звернутися до творчості французького філософа й естетика Ж.-Ф. Лютара. Він знаходить точну назву мов традиційних релігій – «великі розповіді» [7, с. 60]. У цих релігій були в історії власні національні держави, які за допомогою освіти (або зовнішнього примусу) закріпили саме їх (релігій) правила гри. Нові релігії в цьому сенсі приречені на створення «малих оповідань». Їх правила тому завжди відкриті для зміни. Право на рівність із традицією просто дароване їм милістю сучасного світопорядку, дароване тому, що вони просто є. Проте вони – релігії, і навіть якщо вони «погано» себе поведуть, їх можна буде покарати. Але при цьому їх не можна, як дітей, вивести за рамки закону, обмежити у правах і призначити опікунів. Вони формально рівні, з всіма іншими релігіями.

Слід пам'ятати, що в сучасних суспільствах із розвинутою демократією всі повинні слідувати інтересам більшості. Інтереси меншості признаються, але рівно настільки, наскільки вони не суперечать загальним принципам, тобто законам, прийнятим цією більшістю. Проте релігійна меншість за визначенням є меншістю іншого роду, ніж етнічна, сексуальна, економічна та інші меншини. Релігія необхідно пов'язана з правом. Адже в історії саме вона формувала свою державу, свій закон. І навпаки, кожна держава потребує власного ідеологічного забезпечення. Тому будь-яка релігія, визнаючи себе (і тільки себе) представником абсолютних цінностей, спочатку націлена на *приниження* цінностей інших релігій, у тому числі й демократичних цінностей світської держави. Тут знаходиться дійсна причина тих трагедій, з якими вже зіткнулося сучасне суспільство. Адже у випадку з релігійними новаціями ми якраз маємо справу з релігіями, що не реалізували свій соціальний потенціал. Тому від них можна очікувати що завгодно, вони поводяться непередбачувано.

Саме тут виникає завдання розгляду майбутнього розвитку в соціумі цих новацій, тобто – завдання релігієзнавчої експертизи [8, с. 54]. Але при безпосередній реалізації це завдання стикається з трьома труднощами: етичного, історичного і методологічного характеру.

Етичний горизонт проблеми. Уявімо собі православного патріарха, католицького папу або буддійського ламу, які готують основоположні документи своїх релігій для проведення державної релігієзнавчої експертизи православ'я, католицизму або буддизму. Є щось безглузде в цій картині! Чи не так? Що саме? Традиціоналісти відповідають: «Те, що їх соціальна практика вже отримала визнання». «Ну і що?» – заперечать ліберали. «Надайте можливість

новим релігійним рухам, і вони досягнуть того ж рівня. Тільки не підозрюйте їх задалегідь. В іншому випадку релігієзнавча експертиза стане сучасним варіантом полювання на відьом». Тут етичні проблеми кваліфікації релігії поступово переходять в історичні.

Історичний горизонт проблеми проведення релігієзнавчої експертизи. У XVI ст. сумновідома іспанська інквізиція доставляла «фахівцям» на експертну перевірку тези, які приписувалися свідками обвинуваченому. Х. А. Льоренте в «Історії іспанської інквізиції» пише: «Цей документ передавався інквізиторами богословам-кваліфікаторам святого трибуналу, які повинні написати під рядком, чи заслуговують тези богословської оцінки як еретичні; чи дозволяють вони думати, що той, хто їх сформулював, схвалює ересь чи його можна тільки підозрювати в цьому злочині і чи буде в цьому випадку підозра легкою, важкою або сильною» [9, с. 244].

І що ж у підсумку? Така «нормативність», як зізнається сам Х. Л. Льоренте, «...штовхала людство до відчаю», тому що «...кваліфікаторами головним чином бувають монахи, схоластичні богослови, майже зовсім незнайомі з догматичним богослов'ям... Це часто призводить їх до того, що вони вражають богословськими відмітками тези, що знаходяться у перших Отців Церкви». Тут не позаздриш не тільки якомусь дону Карлу Австрійському, а й Августину Блаженному, і навіть самим... євангелістам, якби їх тези (разом з їх авторами) стали предметом розгляду подібними «кваліфікаторами», коли вони автоматично можуть потрапити під «легку, важку або сильну» підозру в ересі. Звідси випливає, що в історичній формі, навіть за наявності об'єктивно визнаного джерела (Святого Письма), релігієзнавча експертиза не стільки знімала проблеми, скільки поглиблювала їх. І горіли на вогнищах найчастіше ні в чому не винні люди. Нагадаємо, що останнє аутодафе відбулося в 1826 р. у Валенсії!

Урахуємо серйозність наступного заперечення: тут же йшлося про те, як одна релігія, причому релігія, ще *не відокремлена* від власної держави, тестує своїх же співгромадян на відповідність їй (точніше, її догматам). Це так. Але, по суті, яка різниця, одна релігія робить «екологічні» заходи всередині себе чи один загальний (світський) світопорядок проводить «екологію» своєї духовності? І там, і тут ідеться про якийсь суб'єкт-актор, який розглядає інший суб'єкт-актор як об'єкт з точки зору, відповідає він йому чи ні. Якщо замість католицизму XVI–XVII ст. в якості суб'єкта ми підставимо у формулу релігієзнавчої перевірки сучасний ліберальний світопорядок, то чи не вийде щось подібне до середньовічної інквізиції? Чи не станеться так, що реєстраційні документи якоїсь нової релігійної групи будуть передаватися державними чиновниками релігієзнавцям-експертам (кваліфікаторам), які повинні будуть написати під рядком, чи заслуговують ці тези релігієзнавчої оцінки як проти-

правні; чи дозволяють вони думати, що той, хто склав їх, схвалює злочин, чи його можна тільки підозрювати в цьому злочині і чи буде в цьому випадку підозра «легкою, важкою або сильною»? І нехай результат не буде настільки жахливий, як раніше, – тортури, страти і відлучення. Нехай йому буде надано форму лише відмови в реєстрації як релігійної організації. Яка різниця? Питання в тому, як уберегти цю практику від свавілля подібних «експертів». Нарешті, чим же, цікаво, вони (ці експерти) будуть керуватися: працями Локка, Джефферсона, Руссо, Маркса, Ніцше чи Поппера? Але ці «батьки-засновники» основних ідеологій сучасності навіть в рамках одного і того ж світського світогляду суперечать один одному!

До всього іншого до цієї проблеми додалася проблема протистояння *традиціоналістів і лібералів*. Коли традиціоналісти в Росії провели експертизу «Богородичного центру» І. Береславського, «Аум Сінрікьо» С. Асахари і «Свідомості Крішни» Б. Прабхупади, то висновки комісії під керівництвом Ю. І. Поліщука зводилися до негативних наслідків діяльності цих організацій для суспільства. Природно, ця комісія рекомендувала: «...утворити при уряді Москви постійно діючу експертно-консультативну групу в складі представників основних традиційних для Росії конфесій (!): психіатрів, психологів, релігієзнавців і юристів, що забезпечує функцію державного контролю над діяльністю релігійних об'єднань на території Москви» [10, с. 21]. Ліберали, у свою чергу, провівши експертизу «Свідків Єгови» і «Саентології», не знайшли в них нічого противоправного, за що традиціоналісти звинуватили їх у «прямому чи непрямому потуранні сектантству» [11, с. 2]. Невже дійсно точка зору визначається місцем «сидіння»!

На жаль, слід констатувати такий підсумок: унаслідок такого протистояння висновків релігієзнавчих експертиз лібералів і традиціоналістів гострота проблеми соціальної адаптації нових релігійних рухів, мабуть, досягає свого максимуму. Дослідження зупиняється на якійсь фатальній розвилці: не проводити релігієзнавчу експертизу – небезпечно, але і проводити її – значить, віддатися на свавілля суб'єктивності (або історичної, або нової). Проблема, яка «замкнута» в онтологічному бутті предмета, так і залишилася б невирішеною, якби не існував ще й інший бік цього предмета – *гносеологічний*. А що, якщо етичні та історичні колізії даної проблеми зумовлені не особливістю предмета, а специфікою методу?

Методологічний горизонт проблеми. Тут логіка, історія і етика перетинаються в одній точці. У цілому релігієзнавча експертиза повинна дати ознаки *загальності* (як одного ключового критерію) і *особливості* (як другого) для визначення досліджуваного феномену на приналежність: до релігії взагалі (саме цей момент назвемо «загальністю»); до певного релігійного типу (цей момент – «особливість»). Це – ідентифікація об'єкта). Крім того, релігієзнав-

ча експертиза повинна володіти принципами, які здатні об'єднати ці моменти, щоб визначити ймовірний генезис даного релігійного феномену. При цьому слід врахувати два аспекти: 1) якщо в наявності дана традиційна релігія, то дослідження її генезису буде логічною реконструкцією, яка ґрунтована на історичних фактах існування цієї релігії; 2) якщо ж це є новий релігійний рух, то йдеться про створення логічної моделі *ймовірного розвитку* цієї релігійності в соціальній сфері (це – одиничність).

Звичайно, це ідеальна модель. Вищеперелічений комплекс є тим обсягом знання, який має реалізувати релігієзнавча експертиза. Такого знання зажадала сучасна соціальна практика від релігієзнавчої теорії, оскільки вона сама подібне знання за допомогою своїх громадських форм виробити не може. Тому рішення проблеми релігієзнавчої експертизи має врахувати такі методологічні особливості:

– коли аналітик проводить експертну оцінку будь-якої релігії, то він має справу переважно з думками, почуттями, тобто чимось внутрішнім, нематеріальним. У сфері природи, де кожен предмет є в своїй даності, усе простіше. Для виявлення істотних характеристик (законів) з матеріальними предметами можна експериментувати. У релігієзнавстві ж потрібно з якихось зовнішніх проявів (слів, вчинків, культових речей) судити про те, що викликало їх;

– під час проведення релігієзнавчої експертизи предмет (релігія) може *приховувати* власний істотний зміст, замість нього імітувати щось інше. У цьому явищі так званого «езотеричного розриву» релігієзнавство стикається з тими ж труднощами, що й криміналістика або психіатрія. Найголовніше – тут предмет є ще і «для самого себе». В інших же науках дещо простіше. Так, наприклад, гроші – щось неживе, узагалі не є для себе. Тому експертиза не доставляє особливого клопоту перевірити їх на справжність, утім так само, як біологу встановити рід тварини, геологу – вид мінералу та ін. Ніякого об'єктивного критерію в цій сфері, про яку тут ідеться, існувати не може. У релігієзнавчій експертизі об'єкт експертної оцінки одночасно є суб'єктом. Тобто він є не тільки для дослідника, але для самого себе. Більш того, насправді він може бути не тим, чим сам себе вважає. Тут предмет є для себе і взагалі, і зокрема (на відміну від тварини). Тому-то аналітик експертної перевірки релігії свідомо користується як «нормою» своїми власними критеріями, сформульованими своєю власною духовністю. Іншого шляху немає, інших варіантів не існує.

Слід особливо підкреслити, що в цілому релігієзнавча експертиза ставить ті ж завдання, що і природничо-науковий досвід – *експеримент*. Тут кваліфікувати предмет, значить, дізнатися: чим він відрізняється від предметів того ж роду, на які види він поділяється в самому собі (момент класифікації), нарешті, наскільки він значущий щодо мене, моїх потреб? Третю ознаку можна

ще інтерпретувати так: «Як можна використовувати знання про нього?» А можна і так: «Як я повинен поводитися з тим, чим не можна скористатися за визначенням?» Про це говорить і походження слова «кваліфікувати» (латин. *qualis* – який, якої якості; *facere* – робити).

Проте є одна суттєва різниця в науках про природу і науках про дух. Науки про природу, висуваючи як критерій істини практику, експеримент, тим самим підкреслюють, що їх предмет, по суті, не є *для себе*. Закони механіки, фізики, хімії й інші не тільки можуть, але повинні бути використані людиною – універсальною сутністю, яка їх пізнає. Ось що означає «бути для себе». Таке «зневажливе» ставлення до свого предмета у природознавстві зумовлено його (предмета) власною природою. Він ніби спочатку існує для того, щоб слугувати засобом для досягнення людських цілей. *Гуманітарні* науки, навпаки, весь час змушені повертатися до витоків. У них завжди міститься сумнів: чи правильно вони осягають предмет – духовні феномени людського життя? Джерело цієї невпевненості корениться в свідомості того, що тут не тільки ми знаємо предмет, але і він має власні знання про навколишній світ і самого себе. Він є для самого себе. Тут практика у природничо-науковому сенсі марна. Зробити себе, свої потреби (нехай навіть під високою назвою потреб свого народу, своєї церкви і навіть усього людства) мірилом для кваліфікації предмета – значить, проводити одностороннє розслідування, уподібнюючися середньовічній інквізиції.

Цей висновок знову повертає нас до загальних питань релігієзнавчої методології. Швидше за все, суть методологічної проблеми релігієзнавчої експертизи якраз полягає в тому, що ми не вміємо поводитися з тим, що має здатність поводитися у згоді з власними принципами. Згадаймо, як релігієзнавча експертиза проходила іспанськими інквізиторами. Богослов, знайомлячися з предметом (тобто з тим, що він є «для нього»), прагнув встановити, чим є даний феномен насправді. Але зробити це він міг, тільки дивлячись крізь призму того, що складають його власні переконання.

Ось приклад. У 1896 р., у зв'язку з новою конституцією Мейдзі (Японія), Департамент у справах Синто поставив перед собою аналогічне завдання – кваліфікувати нові культи, які активно заявили про себе з другої половини XIX ст. Тринадцять нових релігійних рухів Японії проходять реєстрацію як «синтоїстські» [12, с. 43]. Якими ж критеріями користувалися чиновники цієї установи для вирішення виниклої проблеми? На яких підставах було проведено процедуру кваліфікації? На жаль – на тих же самих, які в 1567 р. «випробував» Т. Торквемада і в 1997 р. пропонує А. Кураєв [13, с. 107]. Чотири тисячі років тому, коли в Єгипті почалися гоніння на прихильників релігійної реформи Аменхотепа IV, імовірно, жреці так само «перевіряли» на справжність віри всіх підозрілих.

При всьому тому ситуація тільки на вигляд є безвихідною. Продуктивне рішення цієї проблеми є. Потрібно лише якимось чином навчитися долати свій власний суб'єктивізм, з одного боку, і наївний об'єктивізм – з іншого. Про те, що це подолання не є прерогативою ні природних, ні гуманітарних наук, говорить один факт, який чомусь упустили дослідники історії науки. А саме «тріумфальне» звільнення новоєвропейської науки від релігійної догматики в XVI–XVII ст. знайшло своє вираження *одночасно* в двох формах: у захопленні вчених експериментами, з одного боку, і в експериментуванні над підозрюваними в ересі, що проводиться представниками вищезгаданої інквізиції, – з іншого. Тут ми маємо справу з історичним фактом, який неможливо ігнорувати. Вельми показовий збіг! В обох випадках за основу бралось одну й ту саму дослідну модель: в експерименті бере участь одна свідомість – моя власна, а в якості предмета – усе, що завгодно, але тільки не інша свідомість. Ф. Бекон і Т. Торквемада не помітили, що для моєї свідомості, у випадку з вищими проявами духу, предметом уже виступає інша свідомість. Вони дозволили собі розкіш теоретично відволіктися від того, що інша свідомість точно тією ж мірою, як вона є для мене, є ще і для самого себе. Чому? Можливо, тому, що вважали таке феноменологічне з'ясування невідгідним! Прозріння настане пізніше. Ініціатором його стане критична філософія І. Канта.

Теоретичне і практичне ставлення до матеріального світу є фундаментальним. Нехай так. Тут ще можна використовувати їх у протилежності. Але ж є ще й Бог, релігія, вищі інтереси культури і духовності! Є ще єдність теоретичного і практичного пізнання!

Слід визнати, що розгляд проблем, які створюють сучасні типи релігійності в соціальній сфері, безпосередньо підводить нас до питання про сутність релігієзнавчої експертизи. З'ясувалося, що етичні та історичні аспекти цієї експертизи вказали на методологічний бік як своє джерело. Значить, у релігієзнавстві перш за все потрібно визначитися з тим, як повинна вести себе форма, що має справу з настільки своєрідним змістом. І якщо настала в цій науці та стадія диференціації, коли поряд з історією, антропологією, психологією і релігією має виступити релігієзнавство, що вивчає сучасний стан релігії, то найгостріше методологічна проблематика отримує визначеність саме тут. Тут вона панує від початку до кінця.

Ось питання, з яких вимушене починати сучасне релігієзнавство: у чому своєрідність релігії як предмета пізнання? У чому її відмінність від тих самих явищ природи, які вивчаються «точними» науками?

Бажана відповідь стосується суті самого пізнання: у тому, що вона є щось, *що саме пізнає*. Інакше кажучи, не ми тільки маємо свідомість, пізнаючи

релігію, але вона сама є виявом свідомості. Але чи можемо ми поводитися зі свідомістю?

Наука з моменту свого виникнення зіткнулася з цією проблемою. Згадаймо початок європейської історії. Починаючи з моменту появи, філософія стала розробляти форму понятійного вираження безкорисливого спілкування двох абсолютів – мислення і буття. А феноменологія, виникнувши на заключних етапах розвитку історичних форм філософії, просто акумулювала в собі результат цих дослідів [14, с. 32]. Філософія взагалі є теорія свідомості, у якій одна свідомість досліджує іншу в її власній визначеності.

Релігія, одного разу дозволивши зробити себе предметом знання (а це з необхідністю стало її першим запереченням), повинна була визнати, що від цього вона скоріше щось у собі втратила, ніж набула. Виявилось, що форма, до якої релігія звернулася, почала не дослідження, а справжнє слідство (інквізиція від латин. *Inquisitio* – розслідування). І тут процес її пізнання релігієзнавством, тобто тією науковою дисципліною, якій релігія довірила свої справи, став сигналізувати двозначностями. Він то брав позицію об'єктивізму, то – нормативізму; то виглядав як реалізм, то уподібнювався релігієзнавчому номіналізму. Дозволити і далі існувати такому стану речей у цій сфері стало неможливим, оскільки предмет повністю позбавляється самості, насильно трансформується і в підсумку перетворюється на щось зовсім інше, ніж релігія. Але і повернутися у вихідну форму, тобто в саму релігію, не можна, бо в цьому разі буде втрачено момент знання. Останнє, напевно, знову закинуло б релігію у вир безпосереднього зіткнення її різноманітних форм, тобто – знову в історію. А тут панує принцип, сформульований ще Т. Гоббсом: війна кожного проти кожного і проти всіх.

Тут виникає, на наш погляд, головне проблемне вузлове питання сучасної релігійної ситуації. Причому це питання одночасно етичне і методологічне. Його складові моменти такі:

– намагатися залишити релігію існувати без знання себе (без релігієзнавства), – значить, продовжувати пасивно очікувати чергового конфлікту історичних релігій. А без зіткнень вони самі по собі існувати не можуть. Економічні, національні, «життєві» і навіть політичні інтереси є лише маскарадні костюми, прикриваючись якими, релігії випробовують одна одну на міцність. У цьому сучасні соціальні конфлікти: близькосхідні, балканські, кавказькі і такі інші, по суті, нічим не відрізняються від історичних;

– але й намагатися дозволити формальному релігієзнавству з його абстрактною методологією розпізнавати релігійну сутність (коли дослідження дуже нагадує поліцейське розслідування) означає фактично займатися не вирішенням соціальних проблем, а лише їх заплутуванням. Під личиною на-

укової об'єктивності й академічності прокладають собі шлях ті ж самі *приватнорелігійні* інтереси або, і того гірше, – нерелігійні і ненаукові взагалі;

– імовірно, потрібен третій шлях. Необхідна форма, яка не спотворює предмета. Вона повинна бути настільки ж розвиненою, як і сама релігія, і навіть більше, ніж релігія. Оскільки ця форма виявилася тільки в філософії, з одного боку, а позначений вище перехід релігії від себе до знання став потребою сучасності – з іншого, то філософський аналіз феномену сучасної релігійної свідомості є якраз те, що необхідне там, де інтереси філософії і релігії стикаються.

Висновки. Як показує це дослідження, у проблемі теорії і практики релігієзнавчої експертизи зійшлися численні суперечності різних акторів цієї дії. У межах методологічного горизонту розглянутої проблеми необхідно перш за все врахувати таке:

– методологічні проблеми релігієзнавчої експертизи зараз як ніколи актуальні у зв'язку зі сформованою релігійною ситуацією. Сучасне релігієзнавство не має права їх ігнорувати;

– перебуваючи в межах цих методологічних проблем, релігієзнавству необхідно утриматися від історично відпрацьованих, суб'єктивістських, «глухих» рішень, які тільки погіршують соціальне протистояння основних фігурантів сучасного суспільно-релігійного процесу. Тут потрібно розробити метод, за допомогою якого одна свідомість може досліджувати іншу свідомість, не перетворюючи (по суті – деформуючи) її «під себе»;

– релігія взагалі і кожна релігія зокрема (як історична, так і неісторична) є не тільки для свідомості релігієзнавця. Кожна релігія є *для себе*. Система, у якій перебувають у динамічній єдності моменти «в собі» (предметна сторона) і «для себе» (суб'єктивна сторона, знання), називається свідомістю. І раз основним недоліком інших теорій релігієзнавчої експертизи був *субстанціональний* розгляд предметної сторони, то потрібен досвід *феноменології релігії*;

– якщо філософське дослідження релігії є єдиним способом отримати надійне знання про те, що є релігія в собі і для себе, то повинно бути отримано відповідь на запитання: чим є саме по собі це дослідження? Що це: релігія чи не релігія, або, може бути, не те, не інше?

Слід врахувати, що тут ми розглянули різні підходи в питанні про дослідження нових релігійних рухів. Ми з'ясували, що вони поділяються на дві діаметрально протилежні методології. *Нормативізм і об'єктивізм* з різних теоретичних підстав намагаються розкрити соціальну сутність цього явища. Частково їм це вдається. Але як тільки ці два підходи стикаються з проблемою соціальної непередбачуваності «нових» релігій у сучасних демократичних державах, то відразу ж виникає розуміння того, що зміст предмета досліджен-

ня значно перевищує знання, що склалося про нього. Тут виникає невідповідність предмета і методу дослідження.

Чистий об'єктивізм – соціологія релігії – починає погоджуватися з тим, що розглядати релігійні новації тільки в соціальному аспекті не можна. Що їх сутність пов'язано зі всесвітньоісторичним розвитком традиційних релігій, у тому числі й на території сучасної України [15, с. 16].

Богослов'я (чистий нормативізм), навпаки, приходять до висновку, що нові релігії за своєю суттю пов'язані з феноменом сучасної світської держави. [16, с. 39]. Суперечливість, неоднозначність і непослідовність цих підходів викликали необхідність розглянути методологічну позицію, яка об'єднує крайнощі об'єктивізму і нормативізму. Такою виявляється методологія *філософії релігії*. Таким чином, дана галузь релігієзнавчого знання набуває в сучасності найбільшої актуальності у сфері практичного застосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни: тотемическая система в Австралии. Москва : Элементар. формы, 2018. 808 с.
2. Вебер М. Социология религии. (Типы религиозных сообществ). *Избранное. Образ общества*. Москва : Юрист, 1994. С. 78–280.
3. Дьюрем К. Свобода религии: модель США. *Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы* : сб. науч. тр. Киев : Отд-ние религиоведения Ин-та философии НАН Украины, 1996. С. 131–151.
4. Штерин М. Взаимоотношения между церковью и государством и религиозное законодательство в России в 1990-е годы. *Старые церкви, новые верующие* : сб. науч. тр. Москва : Лет. Сад, 2000. С. 180–197.
5. Дьюрем К., Хоумерс Л. Б. Аналитическая оценка закона Российской Федерации 1997 г. *Религи́на свобода* : зб. наук. пр. Київ, 2000. С. 53–81.
6. Гегель Г. Философия религии : в 2 т. Т. 2. Москва : Мысль, 1977. 536 с.
7. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Санкт-Петербург : Алетейя, 1998. 160 с.
8. Тихонравов Ю. В. Судебное религиоведение. Москва : Бизнес-шк. «Интел-Синтез», 1998. 214 с.
9. Льюренте Х. А. История испанской инквизиции : в 2 т. Т. 1. Москва : Ладомир : АСТ, 1999. 606 с.
10. *Егорцев А. Ю. Тоталитарные секты: свобода от совести*. Москва : Информ.-миссионер. центр «Сектор» : Моск. Подворье Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1997. 107 с.
11. *Иваненко С. Надо ли бояться Свидетелей Иеговы? Московские новости*. 1997. 16 февр. (№23). С. 2.
12. Ткачева А. А. «Новые религии» Востока. Москва : Наука, 1991. 216 с.
13. Кураев А. Сатанизм для интеллигенции: о Рерихах и Православии : в 2 т. Т. 2. Москва : СТСЛ, 1997. 430 с.

14. Гегель Г. Феноменология духа. Санкт-Петербург : Наука, 1992. 444 с.
15. Горкуша О., Филипович Л. Концепт «Український світ» як когнітивний ідентифікатор життєвого простору сучасних українців (філософсько-релігієзнавчий аналіз). *Українське релігієзнавство*. 2021. № 93. С. 13–32. DOI: <https://doi.org/10.32420/2021.93.2218>.
16. Филипович Л. Етнорелігійна ідентичність: визначення і збереження. *Українське релігієзнавство*. 2010. № 56. С. 34–40.

REFERENCES

1. Dyurkgejm, E. (2018). *Elementarnye formy religioznoj zhizni: totemicheskaya sistema v Avstralii*. Moskva: Elementar. formy [in Russian].
2. Veber, M. (1994). Sociologiya religii (Tipy religioznyh soobshestv). In *Izbrannoe. Obraz obshchestva – Favorites. The image of society* (pp. 78–280). Moskva: Yurist [in Russian].
3. Dyurem, K. (1996). Svoboda religii: model SShA. In *Modeli cerkovno-gosudarstvennyh otnoshenij stran Zapadnoj Evropy – Models of church-state relations in Western Europe* (pp. 131–151). Kyiv: Department of Religious Studies of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Russian].
4. Shterin, M. (2000). Vzaimootnosheniya mezhdru cerkovyu i gosudarstvom i religioznoe zakonodatelstvo v Rossii v 1990-e gody. In *Starye cerkvi, novye veruyushi – Old churches, new believers* (pp. 180–197). Moskva: Let. sad [in Russian].
5. Dyurem, K., & Houmers, L. B. (2000). Analiticheskaya ocenka zakona Rossijskoj Federacii 1997 g. *Religijna svoboda – Religion Freedom* (pp. 53–81). Kyiv [in Russian].
6. Gegel, G. (1977). *Filosofiya religii* (Vols. 1–2; Vol. 2). Moskva: Mysl' [in Russian].
7. Liotar, Zh.-F. (1998). Sostoyanie postmoderna. Sankt-Peterburg: Aletejya [in Russian].
8. Tihonravov, Yu. V. (1998). *Sudebnoe religiovedenie*. Moskva: Biznes-shk. “Intel-Sintez” [in Russian].
9. Lorente, H. A. (1999). *Istoriya ispanskoj inkvizicii* (Vols. 1–2; Vol. 1). Moskva: Ladomir: AST [in Russian].
10. Egorcev, A. Yu. (1997). *Totalitarnye sekty: svoboda ot sovesti*. Moskva: Informacionno-missioner. centr “Sektor”: Mosk. Podvore Svyato-Troickoj-Sergievij Lavry [in Russian].
11. Ivanenko, S. (1997, February 16). Nado li boyatsya Svidetelej Iegovy? *Moskovskie Novosti – Moscow news*, (23), 2 [in Russian].
12. Tkacheva, A. A. (1991). “Novye religii” Vostoka. Moskva: Nauka [in Russian].
13. Kuraev, A. (1997). *Satanizm dlya intelligencii: o Rerihah i Pravoslavii* (Vols. 1–2; Vol. 2). Moskva: STSL [in Russian].
14. Gegel, G. (1992). *Fenomenologiya duha*. Sankt-Peterburg: Nauka [in Russian].
15. Horkusha, O., & Fylypovych, L. (2021). Koncept “Ukrayinskij svit” yak kognitivnij identifikator zhittiyevogo prostoru suchasniy ukraiyinciv (filosofsko-religiyeznavchij analiz). *Ukrayinske religiyeznavstvo – Ukrainian Religious Studies*, (93), 13–32 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.32420/2021.93.2218>.

16. Fylypovych, L. (2010). Etnoreligijna identичnist: viznachennya i zberezheniya. *Ukrayinske religiyeznavstvo – Ukrainian Religious Studies*, (56), 34–40 [in Ukrainian].

Качурова Светлана Владимировна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ФОРМЫ РАЗРЕШЕНИЯ КОНФЛИКТА ПРАВОВОГО И РЕЛИГИОЗНОГО СОЗНАНИЯ В СОВРЕМЕННОСТИ

Определены основные виды конфликтов между современными формами религии и права. Один из них возглавляют представители традиционных церквей. Другой – носители нового, нетрадиционного религиозного сознания – «Новые религиозные движения». Третий – представители светского правового мировоззрения. Религиеведческая экспертиза определяется в качестве наиболее адекватной формы разрешения этих конфликтов. Анализируются ключевые проблемы, возникающие в процессе применения данной экспертизы.

Ключевые слова: традиционная религия, новые религиозные движения (НРД), светское государство, религиозное сознание, религиеведческая экспертиза.

Kachurova Svitlana Volodymyrivna, Candidate of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy, Yaroslav the Wise National Law University, Kharkov, Ukraine

FORMS OF RESOLVING THE CONFLICT OF LEGAL AND RELIGIOUS CONSCIOUSNESS IN MODERN TIME

The main types of conflicts between modern forms of religion and law have been identified. One of them is headed by representatives of traditional churches. The other is the bearers of a new, non-traditional religious consciousness – “New Religious Movements”. The third – representatives of the secular legal worldview. Religious expertise is determined as the most adequate form of resolving conflicts between them. The key problems arising in the process of applying this expertise are analyzed.

Keywords: traditional religion, novel religious movements (NRM), secular state, religious consciousness, religious expertise.

Бурлука Олена Вікторівна, кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри культурології, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: lena.burluka@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-0378-3763

САМООСВІТА ЯК УМОВА СОЦІАЛЬНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ І САМОСТІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Досліджено, як у сучасній культурній ситуації самоосвіта уможливорює соціокультурну незалежність і самостійність особистості. Відмічено, що сучасну систему освіти орієнтовано на активність особистості, самостійність у виборі тематики і часу засвоєння інформації. Показано, як демократичний тип організації самоосвіти позбавляє особистість залежності, дозволяє вийти на новий рівень духовної свободи і реалізувати свій творчий потенціал.

Ключові слова: самоосвіта особистості, самоосвітня діяльність, саморозвиток, інформатизація суспільства, самостійність особистості, система освіти, творчий потенціал.

Постановка проблеми. Нестійкість сучасного суспільства, новітні технології і комп'ютерна техніка, що увійшли в усі сфери життя, вимагає від людини уміння самостійно засвоювати нові знання і навички, потребує швидкості реакції й високого ступеня відповідальності за прийняті рішення. Освітні процеси невід'ємні від соціального середовища, у якому вони реалізуються, але традиційна система освіти не може задовольнити тих змін, що відбуваються в усіх сферах соціально-економічного й духовного життя сучасного суспільства. Тому виникає необхідність пошуку такої парадигми системи одержання знань, яка буде спиратися на фундаментальні принципи і водночас стане ефективною щодо розвитку людського суспільства і може стати підґрунтям створення образу майбутньої соціокультурної реальності. Актуальним завданням інформаційного суспільства є розроблення методів навчання не тільки навичок використання ресурсів глобальних комп'ютерних мереж, але і здатностей до критичного осмислення отриманої інформації, знаходження нетрадиційних способів вирішення соціальних завдань, розвитку творчої уяви тощо. Розвиваючи навички пошуку потрібної інформації, необхідно розвивати і здатності зробити її всебічне оцінювання, виявити умови, що обмежують її використання, визначити її позитивні й негативні аспекти.

Рівень компетентності робітників і фахівців розглядається сьогодні як найважливіша конкурентна перевага одних держав перед іншими. Сучасні працевластувачі зацікавлені в такому працівнику, який уміє думати самостійно і вирішувати різноманітні проблеми, іншими словами застосовувати отримані знання для їх вирішення, мати критичне і творче мислення. Тому сучасну освітню систему має бути орієнтовано на особистість із включенням основних елементів історичного, культурного, морального, трудового, соціального досвіду. У сучасній культурній ситуації самоосвіта стає необхідним, постійним додатком життя освіченої людини, заняттям, яке супроводжує її завжди і може зумовити соціальну незалежність і самостійність особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Самоосвіта особистості як створення образу розглядається в контексті саморозвитку, самовдосконалення. Це простежується в теорії діяльності й методології діяльнісного підходу (О. Белкін, А. Ксенофонтів, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Г. Щукина), у теорії суб'єктності й суб'єктного підходу (О. Брушлинський, Л. Виготський, Є. Ісаєв, В. Зінченко, С. Рубінштейн, В. Слободчиков), концепції життєвого шляху особистості (К. Абульханова-Славська), концепції творчого саморозвитку особистості (В. Андрєєв), дослідженнях із проблем рефлексії як механізму саморегуляції особистості (І. Семенов, В. Слободчиков, С. Степанов, Ю. Шрейдер), концепції особистісно орієнтованої освіти (Є. Бондарєвська, В. Сериков [9], І. Якиманська), теорії ціннісної орієнтації особистості (О. Здравомислов, А. Кир'якова, В. Ядов), персоніологічних концепцій саморозвитку особистості (А. Маслоу [6], К. Роджерс [7]), уявленнях про проблему сенсу, форм його існування в стосунках людини зі світом, у свідомості і діяльності людини (Д. Леонтьєв) тощо. Автори виділяють інтелектуальний і організаційний напрями, а також приділяють особливу увагу психологічному підґрунтю самоосвітньої активності особистості. Разом із тим вищенаведений аналіз наукового доробку не дозволяє виокремити актуалізацію самоосвіти в культурній ситуації інформаційного суспільства щодо соціальної незалежності та самостійності особистості.

Формулювання цілей. Сьогодні вирішується, яка з двох парадигм освіти домінуватиме: раціоналістично-технократична, де вищою цінністю оголошуються знання, уміння, навички, або ж емоційно-вольова, де вищою цінністю є людина, і увесь навчально-виховний процес визначається як особистісно орієнтований. Саме тому вважається необхідним дослідити, як у сучасній соціокультурній ситуації самоосвіта може зумовити соціальну незалежність і самостійність особистості.

Вклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується соціально-культурними трансформаціями. Інформаційні технології стали провідним чинником технологічного прогресу і економічного

процвітання. Майбутнє будь-якої країни залежить від рівня знань, умінь, навичок і кваліфікації активного населення, стану системи освіти, яка стає не тільки інструментом, але і своєрідним капіталом, способом боротьби за ринок, вирішенням геополітичних проблем тощо. Цінність і конкурентоспроможність фахівця залежать від його уміння самостійно працювати з інформацією, використовуючи різні її джерела і технології обробки. Це відображується в цільових загальнонаціональних програмах практично всіх розвинених країн.

Сучасне суспільство потребує систему освіти, що здатна забезпечити вигоди до споживача й виробника матеріальних і духовних благ. Одна з основних умов повноцінної освіти – її орієнтованість на майбутнє, що відрізняє її від звичайного ознайомлення з досвідом минулих поколінь і сформованого на цей момент рівня розвитку виробництва й соціальних відносин. Але існує розрив між соціальними потребами в освіті й можливостями їхнього задоволення. Освіта як консервативний механізм не завжди вчасно й належним чином реагує на зміни ринку праці, кон'юнктурні коливання тощо. У результаті виникла суперечність між сьогоденною системою підготовки фахівців різного профілю, недостатньо орієнтованою на формування потреби в постійному підвищенні рівня знань, навичок, умінь, та практичними потребами суспільства.

Інформатизація всіх галузей виробництва вимагає постійного і швидкого пристосування до стрімкого поширення інформації і науково-технічних досягнень, а також до темпів їх практичного втілення, що впливають на повсякденне життя і ринок праці. Це підвищує попит на інтелектуальність населення, вимагає орієнтації в інформаційному просторі, творчого мислення, комунікативних навичок тощо. Тому для успішної виробничої діяльності людина повинна не лише добре володіти професійними знаннями і навичками, але бути досить розвинутою в культурному, моральному, психологічному сенсі. Досягти цього можна шляхом постійного підвищення професійної і загальнокультурної компетенції, розвитку власного інтелекту і творчої самостійності.

Швидкоплинні зміни соціокультурних умов життя потребують від людини постійно навчатися і засвоювати нові професії; бути наполегливою і вміти знаходити нестандартні рішення; робити усвідомлений вибір і нести за нього відповідальність. Адаптація особистості до змін в економічному, громадському, політичному, культурному житті проходитиме з мінімальними витратами за умови багатопланової і різноманітної підготовки особистості до виробничого і соціального життя. Свобода самовираження і вибору освітньої траєкторії особистості припускає заданість способів креативної, когнітивної і ор-

ганізаційної діяльності, вибору компонентів навчання, способів досягнення цілей, творчої роботи та форм їхнього виконання тощо. Інформатизація суспільства орієнтує систему освіти на все більшу роль освітньої активності особистості. Тому визнається необхідність освітньої політики, що забезпечить певні умови з приводу стимулювання й реалізації самоосвітньої активності особистості, використовуючи інформаційно-комунікаційні засоби.

Пріоритет самоосвітньої діяльності в способах організації навчального процесу вимагає індивідуального розвитку, самоорганізації та саморегуляції особистості. Самоосвітня діяльність стає конкурентною перевагою людини, дозволяє виконати соціальні очікування суспільства і вийти на більш високий професійний і особистісний рівень освіченості. В. Корвяков із цього приводу зауважує: «Самоосвітня діяльність є найбільш перспективною в сучасних освітніх умовах» [5, с. 96]. Основою самоосвіти особистості є знання, що набуті у процесі організованого навчання, професійної підготовки або підвищення кваліфікації фахівця. Самоосвіта є одним з оптимальних і ефективних засобів соціалізації індивіда, підготовки до професійно-трудової діяльності, залучення до цінностей і норм соціально-професійної групи тощо.

Комунікаційний досвід орієнтації в інформаційному середовищі і практичне використання комп'ютера в самоосвітній діяльності стає важливим чинником самоосвітньої діяльності особистості. Володіння комп'ютером дозволяє отримати доступ до великої кількості інформації, полегшує її пошук, дозволяє застосування екранних підручників, методичних матеріалів, різних програм і редакторів тощо. За свідченням Л. Вишневської: «Сама властивість інформації припускає її постійне оновлення, а людей змушує не відстати в розумінні і застосуванні цієї інформації» [4, с. 156]. Володіння комп'ютером дозволяє суб'єкту навчання вступати у спілкування з фахівцями, взаємодіяти з людьми, інформаційними потоками тощо. Комп'ютер є засобом оптимізації пізнавальної і практичної діяльності, його використання розширює можливості з приводу обробки інформації, а також самоконтролю особистості.

Для ефективного здійснення самоосвітньої діяльності особистості потрібні умови щодо систематичного розвитку евристичного і дослідницького мислення, вироблення творчого, проблемного підходу, вираженого в навичках: самостійно побачити і сформулювати проблему; висунути гіпотезу, знайти або винайти спосіб її перевірки; зібрати дані, проаналізувати їх, запропонувати методику їх обробки; сформулювати і спрогнозувати можливості практичного застосування отриманих результатів; побачити проблему в цілому, усі аспекти і етапи її рішення; при колективній роботі визначити міру особистої участі у вирішенні проблеми тощо. Організацію роботи має бути спрямовано на освоєння найбільш раціональних способів самостійного

підвищення загальної і спеціальної освіти, які будуть значущі й корисні для цієї особистості. Реалізацію наміченого плану безпосередньо пов'язано з навичками самоорганізації і саморегуляції.

Демократичність, децентралізований тип організації перетворює самоосвітню діяльність на інноваційний творчий процес на основі самопізнання. Завдяки самоосвіті людина має можливість піднятися над повсякденним буттям, над обмеженістю своїх миттєвих спонукань і свідомо, планомірно будувати себе як особистість у межах стратегії свого життя. Однією з характеристик цієї настанови є ставлення людини до свого місця в системі суспільних і виробничих відносин, спроможності до самовдосконалення і саморозвитку. Саморозвиток особистості – один із проявів діяльнісної сутності людини. Самоосвіта особистості як одна з форм саморозвитку людини – це відокремлена діяльність, яка є усвідомленою і керованою суб'єктом, необхідною для забезпечення інформацією інших життєвих процесів і різноманітних видів діяльності. Як вид діяльності вона виникає і розвивається завдяки існуванню інших типів і видів діяльності. Це здійснюється на основі освоєння особливостей і закономірностей процесів самоосвіти, особистого самовизначення, які полягають у самостійній організації навчальної, пізнавальної діяльності, управлінні цією діяльністю, формуванні активної життєвої позиції. Тобто за допомогою інформації, отриманої завдяки самоосвітній діяльності, забезпечується реалізація всіх типів, видів, форм індивідуальної людської діяльності.

Самоосвіта детермінована взаємопов'язаними потребами особистості: матеріальними і духовними, суспільними й індивідуальними, що відображують складну багаторівневу систему. Потреба в самоосвіті особистості характеризується діалектичною єдністю потреби в знаннях та потреби в пізнавальних діях. Потреба в розширенні і поглибленні знань буде позбавлена практичної цінності в житті особистості, якщо не буде підкріплена потребою в пізнавальній діяльності й умінням її організації. Самоосвіта особистості як мотивована, цілеспрямована, усвідомлена діяльність стимулюється інтересами професійного самовдосконалення, отримання або поглиблення знань у відповідній галузі, розвитком своїх здібностей, ліквідацією прогалин в одному з видів професійної підготовки тощо. Актуалізація самоосвітньої діяльності відбувається не тільки під тиском зовнішніх впливів, а обов'язково на основі вільного вибору особистості, урахуваючи її власні інтереси. Л. Буєва підкреслює, що людина може здійснювати вчинки і визначати свій життєвий шлях, не лише адаптуючися до умов, що існують, наслідуючи їх норми і традиції, але і організовувати життя згідно з обраними цінностями і виробленими переконаннями, спираючися не лише на свій, але і на чужий досвід [3, с. 12].

Першорядним чинником самоосвітньої діяльності є особиста мотивація, яка завжди є початковою основою людської діяльності, що зумовлює певний спосіб ставлення до світу і тим самим – спрямованість діяльності, її орієнтири. С. Рубінштейн, відзначає, що підвищення відповідальності за свої дії в умовах свободи вибору підкреслює значущість розвитку свідомості особистості. Без свідомості, без спроможності зайняти визначену позицію, особистості немає [8, с. 245]. Важливою умовою також є досвід самооцінки й самоконтролю, прогнозування результату й аналізу наявних способів його досягнення, які стимулюють виникнення зацікавленого ставлення до діяльності й до самого себе як її суб'єкта. Щоб безперервно вчитися упродовж життя, так само, як і здійснювати самоосвітню діяльність, людині потрібні, по-перше, позитивний досвід придбання знань, по-друге, моральні або матеріальні стимули і, по-третє, практичні можливості щодо навчання – вільний час, інформаційні ресурси тощо. Здатність до самоосвіти дозволяє особистості виявляти прогалини у своїх знаннях і вміннях; фахово формулювати освітні й інформаційні запити; оцінювати необхідність тієї або іншої інформації щодо своєї діяльності; здійснювати інформаційний пошук із використанням різних засобів; здобувати інформацію з різних джерел, представлених на різноманітних носіях.

Самоосвіта є складовою розвитку особистості, гарантією збереження професіонала в умовах мінливої громадської практики. Це діяльність особистості, що спрямована на вдосконалення свого освітнього потенціалу, і вища форма задоволення пізнавальних потреб і інтересів. Самоосвіта дозволяє особистості адекватно оцінювати свої здібності і завдатки, формулювати і аналізувати проблеми; визначати стратегію її рішення (здійснювати пошук даних, інформації тощо), ставити реальні цілі; планувати й організовувати свою діяльність. Це дає можливість отримати нові знання і навички, здійснити необхідну підготовку або перепідготовку, підвищити кваліфікацію або навіть засвоїти нову професію, спеціальність і, отже, збільшити шанси на працевлаштування, зміну статусу тощо. Тому самоосвіту особистості слід розглядати як систему оновлення, розширення й поглиблення раніше отриманих знань, а також удосконалення практичних навичок, умінь для досягнення високого рівня професійності, майстерності й загальної культури.

Загальна інформатизація, швидкі й неконтрольовані зміни соціального середовища нерідко породжують у людини почуття фрустрації, підсилюють деперсоналізацію й анонімність сучасного світу, викликають почуття занепокоєння, що зростає. Самоосвіта, спрямована на подолання цих станів, дозволяє людині психологічно підготуватися до змін, оптимально адаптуватися до них або протистояти їм. Самоосвіта залишається ефективним засобом адаптації людини до навколишнього соціального і природного світу. Навіть

у несприятливих умовах, у кризовій ситуації людина, яка зробила внутрішнім надбанням значне й різноманітне культурне поле, має можливість протистояти долі. Тому самоосвітній процес дає можливість не втратити зв'язку з суспільством, що важливо як для збереження цілісності особистості, так і для оздоровлення суспільства в цілому.

Самоосвіта затверджує в людини покликання до улюбленої справи, бажання самотужки створювати нові способи роботи, відчуваючи задоволення від отриманих знань, навичок, умінь. Модель особистісно орієнтованої освіти привчає людину дослухатися до себе, вивчати себе, будувати себе і свою долю, виходячи з власних ресурсів: здібностей, розуму, моральності й характеру. Для розвитку самоосвітніх умінь особистість повинна застосовувати можливості комп'ютера як інструменту професійної діяльності й підвищення професійної кваліфікації. Досвід самостійного орієнтування в комунікативно-інформаційному просторі з використанням комп'ютера є однією з якостей компетентності особистості в сучасній професійній і загальнокультурній пізнавальній діяльності. Використання сучасних технологій самоосвіти дає особистості, з одного боку, безліч можливостей – зростання кількості та якості каналів комунікації, наявність широкого інформаційного простору, різноманіття джерел інформації. А з іншого боку, для цього потрібно мати інформаційну підготовку, яка забезпечить самостійне набуття досвіду освоєння медіатехнологій. Із підвищенням цінності знань у різних сферах сучасного життя множаться стратегії самоосвіти особистості. Самоосвіта не лише надає особистості можливість одержання нових знань, умінь, навичок, набуття життєвого досвіду, самовираження, становлення неповторного індивідуального стилю професійної діяльності. Демократизм і різноманіття засобів та організаційних форм надають самоосвітній діяльності соціальної привабливості, сприяють самоактуалізації і саморозвитку особистості, її творчій самостійності.

Творча самостійність особистості припускає наявність мотивів. Мотив у контексті самоосвітньої діяльності людини визначає її спрямованість, із ним пов'язано уявлення про задоволення потреб у знаннях, навичках, інформації тощо. Мотив як спонукання до діяльності є специфічною формою відображення дійсності, сукупністю зовнішніх або внутрішніх умов. Важливою характеристикою мотиву є його динаміка, яка в конкретних ситуаціях приводить до постановки особистістю нових завдань і появи нових мотивів діяльності. І все ж таки слід зауважити, що структура особистості є відносно стійкою конфігурацією головних, ієрархічних мотиваційних рис. Ці риси можна звести до самого поняття «особистість» в аспекті її соціальних якостей, що формуються у процесі історично конкретних видів діяльності і громадських

стосунків, що вимагають розвитку певних навичок, де самоосвіта виступає одним із механізмів, що наближає індивіда до творчості.

Самоосвіта як вид вільної творчої діяльності є цілою системою спрямованого, розумного формування людиною різних сторін свого духовного «Я». Комплексний вплив на самоосвіту особистості як процес формування сфери знань зумовлений особливостями психологічної поведінки, характеру, інтелекту, світогляду, віку тощо. «Особистість – зазначає С. Смирнов – такий масштаб людини, який дозволяє здолати розкол і неповноцінність і набути цілісності, єдності всіх трьох світів – життя, мислення і культури» [10, с. 121]. Особистість є творцем не тільки життєвого світу, але й науки, мистецтва, релігії тощо, тобто вона інтеріоризує й відтворює знання наукове, освітнє, повсякденне тощо. Суб'єктивно це проявляється в тому, що людина відчуває задоволення від пізнання й реалізації його результатів, активно формує і часто привселюдно декларує власні погляди з різноманітних аспектів суспільного життя, професійної сфери, культури тощо.

Самоосвіта завжди співмірна з можливостями людини, її основу складають: уміння ставити цілі, визначати засоби і способи їх досягнення, розуміти сенс поставленого завдання, аналізувати й оцінювати власну діяльність тощо. Людина повинна адаптуватися до життєвих ситуацій так, щоб упродовж усього життя мати можливість знайти в ній своє місце, самостійно здобуваючи необхідні знання, уміло застосовуючи їх на практиці для вирішення різноманітних проблем. Більш того, вона повинна не лише здобувати нові знання, а й чітко усвідомлювати, де і яким чином вони можуть бути застосовані. Для результативності самоосвітньої діяльності потрібен достатній рівень розвитку сприйняття, уваги, уваги, пам'яті, мислення тощо. Рівень, інтенсивність, спрямованість і якість самоосвіти особистості визначають соціорегулятивні механізми, такі як потреби, інтереси, мотиви, цілі, ціннісні орієнтації, прагнення тощо.

Висновки. У мінливих соціально-економічних умовах життя інформація і знання є стійкою конкурентною перевагою. Якщо людина знає, як учитися, вміє отримувати знання, шукати і знаходити необхідну інформацію, щоб вирішити ті або інші проблеми – вона здатна досягати мети. Використання найрізноманітніших джерел інформації дозволяє підвищувати професійний рівень, перекваліфікуватися, здобути будь-які необхідні знання, щоб почувати себе комфортно. Інакше кажучи, для того щоб домогтися результатів, потрібно постійно вивчати себе, знати свої переваги і недоліки, поступово формувати в собі той внутрішній стрижень, на якому будуватимуться не лише професійний, але й особистий розвиток. Тому в умовах сучасності самоосвіта особистості стає соціокультурним феноменом, від якого залежать соціальна

мобільність і загальна культура особистості, перспективи розвитку суспільства і його соціальних інститутів. Самоосвітня діяльність використовується як інструмент самореалізації, самоактуалізації, самовдосконалення – це результат особистої творчості, а не тільки накопичення знань, умінь і навичок. Самоосвіта особистості має особливе значення щодо формування в людини цілісної картини матеріального і духовного світу, що сприяє усвідомленню приналежності до єдиного людського співтовариства, сприйняття цінностей духовних, культурних, зокрема моральних, у їх національному й загально-людському розумінні.

Застосування інформаційних технологій, використання засобів масової комунікації впливає на формування стратегій самоосвіти та ціннісне ставлення особистості до самоосвітньої діяльності як способу задоволення потреб у самореалізації і самоідентифікації. Суть самоосвітнього процесу вбачається в необхідності усвідомлення глибинних, ментальних підстав – рушійних сил цивілізації в напрямку морального, духовного прогресу людства, толерантності, життєзбереження й життєтворчості. Самоосвітня діяльність завдяки розвитку інформатизації життя сприяє реалізації творчого потенціалу особистості, досягненню духовної свободи, соціальної незалежності і самостійності особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурлука Е. В. Самообразование личности как социально-педагогическая проблема. Харьков : Новое слово, 2008. 180 с.
2. Бурлука О. В. Актуалізація проблеми самоосвіти особистості в інформаційному суспільстві. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди*. 2018. Вип. 50. С. 138–146. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1300226>.
3. Буева Л. П. Культура и образование: проблемы взаимодействия. Культура, культурология и образование (материалы круглого стола). *Вопросы философии*. 1997. №2. С. 3–37.
4. Вишневская Л. П., Вишневская Г. В. Самообразование как психолого-педагогическая проблема. *Известия Пензенского государственного педагогического университета им. Белинского*. 2009. №12 (16). С. 156–158.
5. Корвяков В. А. Формирование самообразовательной деятельности студента : монография. Москва : Унив. кн., 2006. 140 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Евразия, 1999. 411 с.
7. Роджерс К., Дж. Фрейберг. Свобода учиться. Москва : Смысл, 2002. 527 с.
8. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. 2-е изд. Москва : Педагогика, 1976. 341 с.
9. Сериков В. В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем. Москва : Логос, 1999. 272 с.
10. Смирнов С. А. Философия. Образование. Культура. Новосибирск, 1990. 476 с.

REFERENCES

1. Burluka, E. V. (2008). *Samoobrazovaniye lichnosti kak sotsialno-pedagogicheskaya problema*. Kharkiv: Novoye slovo [in Ukrainian]. **HEMA ПОСИЛ.**
2. Burluka, E. V. (2018). Aktualizaciya problemy samoosvity osobystoty v informtciynomu suspilstvy. *Visnyk Harkivskogo Natsionalnoho Pedagogichnogo universytetu imeni G. S. Scovorody – Bulletin of the Harkivskogo Natsionalnoho Pedagogichnogo universytetu imeni G. S. Scovorody. Series: Philosophy, 50*, 138–146 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1300226>. **HEMA ПОСИЛ.**
3. Bueva, L. P. (1997). Kultura i obrazovanie: problemi vzaimodeystviya: Kultura, kulturologiia i obrazovanie (materialy kruglogo stola). *Voprosi filosofii – Philosophy questions*, (2), 3–37 [in Russian].
4. Vischnevskaya, L. P., & Vischnevskaya, G. V. (2009) Samoobrazovaniye kak psihologo-pedagogicheskaya problema. *Izvestiya Penzenskogo gosudarstvenogo Pedagogichnogo universyteta imeni Belinskogo – Bulletin of the Penzenskogo gosudarstvenogo Pedagogichnogo universyteta imeni Belinskogo, 12(16)*, 156–158 [in Russian].
5. Korvyakov, V. A. (2006). *Formirovaniye samoobrazovatelnoy deyatelnosti studenta*. Moscow: Univ. kn. [in Russian].
6. Maslow, A. (1999). *Motyvatziya i lichnost*. Saint Petersburg: Evraziya [in Russian].
7. Rodzhers, K., Freyberg, J. (2002). *Svoboda uchitsya*. Moscow: Smysl [in Russian].
8. Rubinshtein, S. L. (1976). *Problemi obschey psihologii* (2nd ed.). Moscow: Pedagogika [in Russian].
9. Serikov, V. V. (1999). *Obrazovaniye i lichnost. Teoriya i praktika proektirovaniya pedagogicheskikh sistem*. Moscow: Logos [in Russian].
10. Smirnov, S. A. (1990). *Philosophsiya. Obrazovanie. Kultura*. Novosibirsk [in Russian].

Бурлука Елена Викторовна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры культурологии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

САМООБРАЗОВАНИЕ КАК УСЛОВИЕ СОЦИАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ И САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Исследовано, как в современной культурной ситуации самообразование дает возможность социальной независимости и самостоятельности личности. Отмечено, что современная система образования ориентирована на активность личности, самостоятельность в выборе тематики и времени усвоения информации. Показано, как демократический тип организации самообразования лишает личность зависимости и позволяет ей выйти на новый уровень духовной свободы в реализации творческого потенциала.

Ключевые слова: *самообразование личности, самообразовательная деятельность, саморазвитие, информатизация общества, самостоятельность личности, система образования, творческий потенциал.*

Burluka Olena Viktorivna, candidate of philosophical sciences, associate professor, associate professor of department of cultures, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

SELF-EDUCATION AS CONDITION OF SOCIAL INDEPENDENCE AND INDEPENDENCE OF PERSONALITY

It is investigational as in a modern cultural situation a self-education gives an opportunity to social independence and independence of personality. It is marked that the modern system of education is oriented to activity of personality, on independence in the choice of subjects and time of mastering of information. It is shown as a democratic type of organization of self-education deprives personality of dependence and allows to go out her on the new level of spiritual freedom in realization of creative potential.

Keywords: *self-education of personality, self-education activity, self-development, informatization of society, social independence of personality, system of education, creative potential.*

УДК 1:316.4

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.50.235291>

Жданенко Світлана Борисівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: svetlana.zdanenko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4335-8224

Кальницький Едуард Анатолійович, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalnitsky@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1777-9992

Мелякова Юлія Василівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: melyak770828@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6699-8078

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ ПЕРЕДУМОВ ІДЕЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

Показано, що витoki сучасної концепції прав людини як провідної політико-правової доктрини перебувають у горизонті формування філософського знання. Розглянуто ідеї мислителів античності, середньовіччя та Нового часу щодо свободи, рівності, справедливості та людської гідності, що становлять основні принципи та цінності концепції прав людини. Генезис прав людини відбувається в контексті розвитку природно-правового мислення та пошуку балансу між індивідуальним щастям та суспільним благом. Доводиться, що сучасні уявлення про права людини спираються на філософські концепції, квінтесенцією яких стало проголошення автономії і свободи окремої особистості.

Ключові слова: права людини, генезис ідеї прав людини, природне право, природні права.

Постановка проблеми. Права людини є складним і багатовимірним феноменом. Протягом всієї історії проблематика прав людини латентно чи безпосередньо була присутня в політико-правовому, моральному, філософському дискурсі. Становлення й розвиток прав людини має тривалу історію та

супроводжувалась боротьбою доктрин і традицій, притаманних тій чи іншій країні. У становленні прав і свобод людини величезну роль відіграло доктринальне обґрунтування, тобто вчення про природні природжені права людини, що розроблені великими мислителями Нового часу, такими як Руссо, Гроцій, Локк, Монтеск'є, Кант. Але основні ідеї, що складають ціннісний каркас прав людини, – свобода, рівність, справедливість, людська гідність – перебували в горизонті осмислення мислителів практично з часів виникнення філософії. Права людини мають моральні витoki, ґрунтуються на уявленнях про гідне існування людини в бутті. Водночас у сучасному світі права людини як ідея та як політико-правовий феномен набувають дещо перетвореного характеру, стаючи маніпулятивним засобом впливу в політичних іграх. Отже, звернення до первинних ідей піднесеного ставлення до людини як до найвищої соціальної і правової цінності, на нашу думку, сприятиме поновленню гуманістичного статусу прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що проблема прав людини та розвитку ідеї прав є доволі ґрунтовно опрацьованою як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. Серед ґрунтовних досліджень цього напрямку слід виділити роботи С. Максимова, яким права людини розглядаються в контексті філософсько-правової антропології [1], О. Данильяна, який зосереджується на самому понятті «права людини» [2]. Д. Іванченко розглядає історію прав людини під кутом зору комунікаційної парадигми [3]; М. Бурдоносова, М. Мацькевич акцентують на динамічному та незавершеному змісті сучасного каталогу прав людини та необхідності подальшого його розвитку [4; 5]. Дослідженню особливостей формування народницької філософії права та філософсько-правових ідей в Україні присвячено низку праць М. Купчак, А. Саміло, В. Шишко [6]. Генезису прав людини в контексті світової та української політико-правової думки присвячено роботи Г. Литвиненко [7]. Незважаючи на безумовний внесок сучасних науковців у розроблення теоретичних засад прав людини, слід зазначити, що деякі аспекти ідейних витоків класичного та сучасного розуміння прав людини потребують уточнення.

Формулювання цілей. Метою статті є обґрунтування витоків ідеї прав людини у філософських концепціях минулого.

Виклад основного матеріалу. Протягом усієї історії людина розмірковувала про можливість побудування справедливого суспільства, заснованого на принципах антропоцентризму і загального блага. Осмислення природи людини та реалізації її прав має давні традиції в морально-філософській і суспільно-правовій думці. Як слушно зазначає Д. Іванченко, «розвиток філософсько-правової думки, насамперед європейської, щодо осмислення прав людини був і залишається історично перспективним і саме з ним

пов'язано новітнє юридичне закріплення цього визначного соціального здобутку» [3, с. 38].

Ідеї про людську гідність, природну рівність, свободу, а також про взаємозв'язок особистості, суспільства та держави висловлювалися ще мислителями Давньої Греції. Становлення теоретичних концепцій права та прав людини у Давній Греції відбувалось у руслі пошуків природно-правових засад полісу та його законів. Ідея природної рівності та свободи всіх людей була вперше висловлена софістами (V–IV ст. до н. е.). Базовий принцип софістів, який сформулював Протагор: «Людина є мірою усіх речей...», визначає нову ціннісну орієнтацію. Така думка різко не збігалася з традиційними уявленнями про значущість саме божественного, а не людського начала як масштабу та міри. Протагор дає також основоположну демократичну ідею, що існування держави передбачає рівну причетність усіх її членів до людської чесноти, до якої він відносить справедливість, розсудливість та благочестя. Софіст Антіфонт висуває ідею про загальну рівність за природою. При цьому він посилається на те, що в усіх людей однакові природні потреби. А нерівність людей впливає з людських законів, тому що вони довільні та штучні [8, с. 320–321].

Софісти одними з перших наголосили на суверенності та самоцінності людини, хоча й у спекулятивній конотації. Звичайно, гасло «Людина є мірою усіх речей...» не означає заклику до визнання людини найголовнішою соціальною цінністю в сучасному розумінні, як вимога до держави. Скоріше, це гасло підкреслює відносність цінностей та акцентує увагу на конкуренції людей за власні переваги, але самий факт актуалізації антропологічної проблематики може розглядатися як передумова, хоча й віддалена, прав людини.

Права людини тісно пов'язано з найскладнішими питаннями людських відносин, індивідуальної свободи та обов'язку людини належним чином поводитися з іншими людьми, що, зрештою, гармонізує суспільство та підвищує рівень соціальної справедливості. Ще Сократ зазначав, що тільки на шляху необхідності дотримання всіма розумних та справедливих законів можлива свобода. З точки зору ж Платона, справедливість передбачає «належну міру», тобто певну рівність. При цьому він розрізняє «геометричну рівність» (за достоїнством та чеснотою) та «арифметичну рівність» (рівність міри, ваги та числа). Платон зазначає, що для нерівних рівне стало б нерівним, коли б не додержувалась «рівна міра».

Концепція прав людини є відповіддю на пошук інститутів та механізмів, зданих захистити людину від негативних наслідків можливого приходу до влади недоброчесних політиків, позбавлених чеснот, які нехтують суспільним благом, зловживають владою. Намагання знайти такий механізм демонструє Платон у роботі «Держава», підкреслюючи, що кожен має займатися тим, «до

чого він за своїми природними задатками найбільше здатний» [9, с. 205], що й становить основу справедливого суспільства, заснованого на принципі розподілу суспільної діяльності відповідно до освіченості та вихованості. Запо-рукою добродетності правителя, на думку Платона, має стати здатність до пізнання та розуміння ідеї блага, яка притаманна лише філософам [10, с. 238]. Слід зазначити, що Платон не вважав факт належності за народженням людини до певної соціальної групи «вироком». Він визнавав можливість, як тепер кажуть, «соціального ліфту», адже кожен завдяки вихованню та освіті може переміститися в іншу професійну групу. Такі ідеї, звичайно, не можна вважати ліберально-демократичними, але вони цілком заслуговують на увагу.

Ідеї Платона були переосмислені та розвинуті Аристотелем. Зокрема, визначаючи людину як «політичну тварину», тобто істоту, що має подвійну – цивілізовану (соціальну) та природно-тваринну – сутність, сенс життя людини він вбачав у добродетельному та законслухняному існуванні. Бути добродетельним, за Аристотелем, означає слідувати настановам освіченого та вихованого розуму, а не покликати пристрастей. Призначення людини в тому, щоб жити в державі, а для цього їй потрібно постійно узгоджувати свою поведінку з вимогами моралі та розуму, дотримуватися «золотої середини», уникати крайнощів і у вчинках, і в думках [10, с. 272–278].

Аристотель говорить про два види справедливості: зрівнювальну та розподільчу. Розподільча справедливість – це вияв справедливості в розподілі усього того, що може бути розподілено між членами суспільства. Зрівняльна справедливість застосовується в галузі цивільно-правових угод. Принципом розподільчої справедливості, за Аристотелем, виступає розподіл загальних для всіх громадян благ за достоїнством, тобто пропорційно їхньому внеску в загальну справу. За Аристотелем, право в цілому та права індивіда мають виключно політичний характер і можливі тільки в державі. Політична справедливість можлива лише між вільними та рівними людьми, які належать до одного соціального прошарку, адже «ті люди мають права, для яких існує закон, що визначає їхні відносини» [11, с. 15]. При цьому мається на увазі держава, яка являє собою об'єднання вільних людей. У державі з деспотичною організацією, зазначає Аристотель, про право можна говорити лише умовно. Природні права людини реально існують лише у вигляді прав політичного суб'єкта, тобто громадянина полісу. Особливо слід згадати про полеміку Аристотеля з Платоном щодо права особи на приватну власність та індивідуальну родину, тобто, говорячи сучасною мовою, основні природні права [11, с. 328].

Природно-правову ідею давньогрецьких мислителів про свободу та рівність усіх людей було розвинуто в Давньому Римі. Цю ідею виведено за полісні та етнічні рамки й поширено на всіх представників людського роду як

співгромадян єдиної космополітичної держави. Згідно з римськими стоїками (Сенека, Епіктет, Марк Аврелій), усі люди – громадяни єдиної світової держави, а людина – громадянин Всесвіту [10, с. 406; 12, с. 73].

Марк Аврелій розвивав уявлення про державу з рівними для всіх законами, керовану згідно з рівністю та рівноправ'ям усіх, та царя, який поважає свободу підданих. Цицерон просував ідею всезагальної справедливості, яка змушує людину діяти справедливо щодо інших, а також стверджував, що природне право діє для всього людського суспільства. Міркуючи про цивільне право, Цицерон говорить, що «його мета – підтримувати з-поміж громадян у розподілі благ та стягнень справедливе співвідношення, що покоїться на законах та звичаях» [Цит. за: 10, с. 379]. Юрист – це той, хто визначає такий справедливий розподіл. Справедливість, що полягає в чесності та прямоті відносин між людьми, націлена, відповідно, на гармонію групи. Головна сфера права – це, відповідно, сфера розподільчої справедливості, тобто справедливості, що ставить громадян у правильне відношення між ними або з суспільним благом. Природа людини виступає орієнтиром, але вона не прив'язується до внутрішнього голосу, тобто не мислиться незалежно від будь-якого соціального відношення. Природа людини – лише елемент ієрархічної природи, і не більше. Природи, у якій сама природа людини знаходить своє місце і свою функцію.

Отже, філософи Давнього світу зробили вагомий внесок у розвиток концепції прав людини. Головний акцент вони робили на загальних обов'язках, а не тому, як ми сьогодні розуміємо «права».

Як бачимо, людина у своїй родовій суті залишається порожньою рамкою. Як зазначає Жан-П'єр Вернан, грекам абсолютно чужа ідея окремої людини, володарки загальних та невідчужуваних прав, яка нам здається сама по собі зрозумілою. Проте це не завадило їм винайти демократію і поставити в центр уваги поняття свободи, у чому вони випередили інші народи [13].

Перший зламний момент настає разом із християнством. Християнська релігія, по суті, проголошує унікальну цінність будь-якої людини, вважаючи її самоцінною. Оскільки людина має душу, яка напряму зв'язує її з Богом, людина має бути носієм абсолютної цінності, яка не може змішуватися ні з її особистісними якостями, ні з її приналежністю до того чи іншого колективу.

Водночас християнство дає суто індивідуалістичне визначення свободи як здатності розумної істоти робити відповідний моральний вибір між засобами, що ведуть до певної мети. Так, Фома Аквінський підкреслює свободу волі, у якій закладено ідею про те, що людина здатна звільнитися від своїх природних якостей, що вона може здійснити свій вибір на основі одного тільки розуму і привести таким чином світ у відповідність до її волі [14, с. 26].

Завдяки цим важливим антропологічним нововведенням християнство створює нездоланну межу між витокком людини (Богом) та її тимчасовим існуванням. Воно позбавляє існування людини, яка перебуває у відносинах, онтологічної прив'язки, місцем якої стає виключно її душа. Зв'язки між людьми, звичайно, важливі, однак вони залишаються вторинними – через ту просту причину, що спільне життя цих людей, їхнє спільне буття більше не зміщується з їхнім справжнім буттям. За такої точки зору можна визнати правоту Гегеля, який прищестя християнства ототожнив із суб'єктивізмом.

Переважно саме в традиції Августина Блаженного приналежність до Граду Небесного стверджується на збиток тим зв'язкам, які прив'язують людину до її подібних [15]. Як зазначають дослідники, християнин перестає бути частиною політичного організму, він тепер – усе, нескінченність, самоцінність. Він сам є мета, яка перевершує кінцеві цілі політики, а його особистість трансцендентна по відношенню до держави. Ось зародок сучасних свобод індивіда, які можна буде протиставити державі, зародок наступних, тобто наших «прав людини» (Мішель Віллей). Отже, оголошується метафізичне призначення людини, християнство прагне відвернути людське правосуддя від його інтересу до чуттєвого світу.

Августин виводить на новий рівень християнську ідею, згідно з якою шлях до істинного лежить через внутрішнє. Істина живе у внутрішній людині. Таким чином, внутрішній голос заміняє світ, стаючи місцем істини. Саме через внутрішній голос, місце інтимної свободи, яке також є і вмістилище душі, можна прийти до Бога.

Завдяки такому нарративу західній людині прищеплюється схильність до роздумів, яка пізніше перетвориться на чисту суб'єктивність. Ідея, яка стверджує, що внутрішній голос – це місце істини, по суті, передує сучасній ідеї приватної сфери, відділеної від публічної сфери, відрізаної від випадковостей і такої, що виступає центром індивідуального саморозвитку.

Отже, усе починається з акцентуації внутрішнього голосу. Благі життя зводиться не до суспільно-політичного, а до звичайного життя.

При цьому віра в єдиного Бога дозволяє представити всіх людей без винятку як рівних дітей Божих. У той же момент людство набуває морального значення. Християнство радикалізує тенденцію до універсальності, оголошує моральну єдність людського роду.

Християнська любов підкреслює любов до ближнього, але вона ніколи не зупиняється тільки на ближньому. Любов не має меж. Головне ж у тому, що ближнього «люблять» не стільки самого по собі, скільки як божественне творіння. Інакше кажучи, його люблять тільки за те, що на фундаментальному рівні він не відрізняється від інших людей, тобто за те, що робить його схожим на інших, – за факт створеності Богом.

П'єр Манан вдало показав те, що в людини є дві можливості відчуті свій зв'язок з іншими людьми. За першою можливістю, доброзичливість абсолютно природним чином спрямовується на того, хто страждає. Тоді зв'язок між людьми спирається на співчуття. Друга можливість зовсім інша: «Відношення у такому випадку спрямоване не на видиме та таке, що страждає, тіло, а на дещо невидиме, якщо хочете, на душу, або, точніше говорячи, на достоїнство особистості» [16, с. 89]. Це як раз і є християнська можливість. Християнський універсалізм, оскільки він безмежний, містить у зародку всі подальші стадії розвитку ідеї вродженої рівності. Християнська любов уже передбачає сучасний ідеал універсальної практичної доброзичливості: до всіх людей слід ставитися з рівною повагою, на яке їм дає право їхня рівна гідність.

Поняття суб'єктивного права також пов'язано з середньовіччям. Номіналісти стверджували: немає ніякого буття, крім буття одиничного, а тому у всесвіті існують тільки одиничні сутності. З цього випливає, що таким, що існує, визнається тільки індивід; колектив віднині вважається лише співположенням індивідів, а права стають індивідуальними здатностями, легітимними за своєю природою.

Номіналізм також припускає, що природний закон – відображення не стільки божественного порядку, скільки божественної волі. Природний порядок, який би сам по собі вказував на добро і зло, привів би, на думку номіналістів, до того, що Бог не зміг би суверенно вирішувати, що є благом. Оскільки ж Бог має абсолютну свободу, з цього випливає, що у природі ніщо не є необхідним саме по собі, а тому Оккам заявляє: право – це не справедливе відношення речей, а відображення закону, який захотів встановити Бог. Відповідно, універсум позбавляється смислу та засад, які були йому внутрішньо властиві.

Поступово відбувається перехід від поняття об'єктивного природного права, заснованого на природі речей, до поняття суб'єктивного природного права, заснованого на індивідуальному розумі. Один із тодішніх теологів, ієзуїт Франсиско Суарес, говорячи про політичну єдність людського роду, водночас заявляв, що факт наявності суспільства і політики неможливо пояснити тільки природною схильністю до спілкування – необхідний ще й вольовий акт, згода окремих воль. Право людей, відтак, – це те, що природний розум встановив з-поміж людей. У такому випадку права стають синонімом індивідуальної здатності, даної моральним законом, синонімом моральної здатності до дії.

Такі погляди, подані нами в найзагальніших рисах, дозволяють зрозуміти фундаментальну відмінність між класичним природним правом та сучасним природним правом. Якщо природа, про яку говорило класичне природне право, була природою космосу, який, виступаючи певним принципом, визна-

чав об'єктивну перспективу, так що виведене з нього право й саме було об'єктивним, то сучасне природне право – це право суб'єктивне, яке цілком і повністю виводиться з суб'єкта. Оголошені ним принципи виведено з розумної природи людини. Це принципи, згідно з якими мають жити люди, незалежно від існування того чи іншого конкретного суспільства.

Таким чином, відбувається перехід від космологічного натуралізму до теологічного натуралізму. Згодом, на другому етапі, виправдання прав людини шукають уже не в тому, що всіх людей створено «за образом божим», а в самій їхній природі. Право починає мислитись не на основі божественного закону, а відштовхуючись виключно від людської природи, що характеризується розумом. Така водночас і філософська, і методологічна революція, яка незабаром вилилась у прямі політичні наслідки.

Нового звучання ідея прав людини набула у філософії Нового часу. «Природне право, – пише Гоббс, – це свобода будь-якої людини використовувати свою владу на свій розсуд задля збереження власної природи, тобто власного життя, і, отже, це свобода робити все, що згідно із власною думкою і розумом людина вважатиме за найдоцільніший засіб для досягнення своєї мети» [17, с. 155]. Правом, на думку Гоббса, «означається ніщо інше, ніж свобода для кожного користуватись своїми здатностями відповідно до істинного розуму». У природному стані право – це здатність, якою людина може вільно розпоряджатися. І правилом такого права є інтерес. Природу людини Гоббс, як і більшість софістів, не вважав гуманною. За Гоббсом, так само, як і за Локком, людина насправді – це істота, яка підраховує вигоду і від того на договірних засадах вступає у відносини з іншим, аби захиститися від ворожнечі, що панує у природному стані, чи задля гарантії свого права власності. Пізніше французькі просвітителі довершили цю ідею, зазначивши, що народ та влада – не раби та пани, як це стверджувалося віками, а рівноправні партнери, що мають взаємні права та обов'язки.

Відповідно до номіналістичної традиції Гоббс зазначає, що яким би не був об'єкт якогось людського потягу або бажання, – це саме те, що людина називає для себе добром [17]. Інакше кажучи, бажання та воля кожного індивіда визначає для нього добре, кожен індивід – суверенний суддя для власного щастя.

Оскільки ж існування людей передує їхньому співіснуванню, необхідно пояснити перехід від простої множини індивідів до факту соціальності. Традиційна відповідь – це угода або ринок. На відміну від спільноти у біблейському смислі, суспільний договір – це угода, укладена рівними партнерами. Як і ринок, договір впливає з підрахунків інтересів. За Локком, мета будь-якого політичного союзу є економічною, адже великою і головною метою

об'єднання людей у держави та передачі ними себе під владу уряду є збереження їхньої власності [18]. Отже, права, якими люди володіють уже за природою, розуміються на зразок права власності. Зрозуміло, що у XVII–XVIII ст. теорія прав стала головним інструментом, який використала буржуазія, аби отримати політичну роль відповідно до її економічної ваги. Відповідно, політика вже не причина, а наслідок: якщо факт соціальності ми визнаємо як наслідок договору, який уклали приватні особи, то влада вже не організатор, а вторинний продукт суспільства – надбудова, що завжди несе в собі загрозу для членів цього суспільства.

Разом із Гоббсом та його послідовниками життя в суспільстві стало розумітися у горизонті користі, яку кожен знаходить у тому світі, де природа як єдине ціле більше не має жодної внутрішньої цінності, жодного значення або доцільності. Право тепер – це приватна власність, внутрішня якість суб'єкта, моральна здатність, яка дає дозвіл на дію. Розум розуміється, по суті, як проста здатність до розрахунку. Юридична сфера зводиться не до справедливого рішення, а до сукупності санкціонованих норм та форм поведінки. Держава і самий закон тепер не більш, ніж інструменти, які мають гарантувати індивідуальні права і слугувати здійсненню тих цілей, які ставлять перед собою сторони договору.

Можна зазначити основні докорінні зміни в ідейному полі Нового часу, які характеризують генезу прав людини. По-перше, цінність свободи замінила собою цінність порядку. По-друге, у центр уваги перемістився індивід, а право стало його атрибутом. По-третє, право ототожнено зі справедливістю, яка віднині морально забарвлена.

Трансформація права, що дозволила застосувати його до людини, була здійснена на зорі Нового часу лише завдяки насильницькому, водночас підступному та міцному акту. Право стали розуміти як якість, що є наявною за самою природою в кожній людині; тепер воно розуміється вже не як система розподілу часток між членами одного суспільства, як воно від початку визначалось у розподільчій справедливості, а як здатність кожного індивіда абсолютно стверджувати себе перед іншим, здатність, яка має бути здійснена, що повністю перевертає смисл права. Отже, будь-яка філософія прав людини – це філософія суб'єктивності, яка, звичайно, вважається загальною, однак початково визнається як індивідуальна та унікальна.

Якщо права людини й належать галузі права, то саме право, таким чином, уже не має нічого спільного з тим, що розумілось під «правом» тоді, коли воно було засноване. Класичне природне право було замінене сучасним природним правом, у якому міркування ведеться зовсім на інших теоретичних засадах, хоча воно й має опонентів з табору правових позитивістів.

Насправді права людини належать до права, «інфікованого», зараженого мораллю. Однак мораль не має нічого спільного з моральністю древніх, оскільки вона визначає вже не те, ким гарно бути, а те, як вчиняти правильно. Віднині справедливість передує благу, керує ним. Мораль більше не цікавиться тим, що ми маємо любити і чим зобов'язані захоплюватись. Тепер вона цікавиться лише тим, що можна виправдати з точки зору розуму.

Така мораль випливає з біблейського поняття «справедливості». Вона висуває ту концепція «справедливості», яка, за визначенням належачи до царства цілей, не могла б задати часткову мету для конкретної політичної діяльності. Коли говорять про природне право, передусім мають на увазі, що засада позитивного права перебуває в моральності. Права людини складають юридичні покрови моральної вимоги справедливості, вони виражають юридичний спосіб розуміння та опису цієї моралі.

Мрія про єдине людство, підкорене одним і тим же нормам і законам, – тло дискурсу прав людини. Ідеологія прав людини розуміє людство єдиним і по факту, і в ідеалі, тобто і як буття, і як належність. Така істина нібито має виправдати себе і виявиться перед нами, коли здійсниться. Ключова ідея тут у тому, що люди скрізь і повсюди наділені одними й тими ж правами, оскільки на фундаментальному рівні вони однакові.

Висновки. Отже, концепція індивідуальної свободи як цінності, причому не лише духовної, а й соціальної, протягом майже двох з половиною тисячоліть ставала предметом осмислення філософів, правників, релігійних мислителів перед тим, як оформитись у сучасну версію прав людини. Сучасні уявлення про права людини спираються на філософські концепції, квінтесенцією яких стало проголошення автономії і свободи окремої особистості. Права людини розцінюються як найважливіша загальнолюдська цінність, той гуманістичний суспільно-політичний ідеал, до досягнення якого сьогодні прагнуть усі цивілізовані країни. Тому в сучасних історичних умовах права людини виконують роль головного критерію гуманності й демократичності політичного режиму держави. Крім того, саме права людини розглядаються як стандарти, завдяки яким критично оцінюються закони й діяльність виконавчої влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації : вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003–2011). 2-ге вид., допов. Харків : Право, 2012. 432 с.
2. Арбелаез-Кампілло Д. Ф., Рохас-Богамон М. Д., Данильян О. Г. Дискурс з приводу категорій «універсальне громадянство», «права людини» і «глобалізація». *Вісник*

- Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2021. №1 (48). С. 11–33. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.48.224374>.
3. Іванченко Д. В. Забезпечення прав людини (свободи слова) у процесі вдосконалення комунікації органів влади та інформаційного суспільства. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. №1. С. 36–45. DOI: <https://doi.org/10/32886/instzak.2020.01.04>.
 4. Бурдоносова М. А. Права людини в контексті філософії права. *Dictum factum*. 2019. №2. С. 70–77.
 5. Мацькевич М. М. Генеза прав людини: правовий та філософський аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. Вип. 4. С. 54–66.
 6. Купчак М. Я., Саміло А. В., Шишко В. В. Права і свободи людини у філософії права українських народників: зародження і формування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2016. №837. С. 282–286.
 7. Литвиненко Г. Л. Генезис прав людини в історії політико-правової думки світу та України. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. №1–2. С. 7–13.
 8. Антологія мировой философии : в 4 т. Т. 1, ч. 1 / редкол.: В. В. Соколов (ред. т., авт. вступ. ст.) и др. Москва : Мысль, 1969. 810 с.
 9. Платон. Діалоги / пер. з давньогрец. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 397 с.
 10. Таранов П. С. Анатомія мудрости: 120 філософов : в 2 т. Т. 1. Симферополь : Реноме, 1997. 624 с.
 11. Аристотель. Сочинения : в 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч. Н. В. Брагинская и др. ; ред. т., авт. вступ. ст. А. И. Доватур, Ф. Х. Кессиди. Москва, 1983. 829 с.
 12. Єльнікова М. О. Сучасні концепції розуміння прав і свобод людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 28 (1). С. 72–76.
 13. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. Москва : Прогресс, 1988. 224 с.
 14. Таранов П. С. Анатомія мудрости: 120 філософов : в 2 т. Т. 2. Симферополь : Реноме, 1997. 624 с.
 15. Аврелий Августин. О граде Божием. Минск : Харвест, 2000. 1296 с.
 16. Манан П. Общедоступный курс политической философии. Москва : Моск. шк. полит. исслед., 2004. 336 с.
 17. Гоббс Т. Левіафан / пер. з англ. Р. Димерця, В. Єрмоленка, Н. Іванової та ін. Київ : Дух і Літера, 2000. 606 с.
 18. Локк Дж. Два трактата о правлении : в 3 т. Т. 3. Москва : Мысль, 1988. 668 с.

REFERENCES

1. Maksymov, S. I. (2012). *Filosofia prava: suchasni interpretatsii: Vybirani pratsi: statti, analitychni ohliady, pereklady (2003–2011)* (2nd ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
2. Arbelaez-Kampillo, D. F., Rokhas-Bohamon, M. D., & Danylian, O. H. (2021). Dyskurs z pryvodu katehorii “universalne hromadianstvo”, “prava liudyny” i “hlobalizatsiia”. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filosofia, filosofia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav the Wise National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 48(1), 11–33 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.48.224374>.
3. Ivanchenko, D. V. (2020). Zabezpechennia prav liudyny (svobody slova) u protsesi vdoskonalennia komunikatsii orhaniv vlady ta informatsiinoho suspilstva. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy – Scientific Notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (1), 36–45 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10/32886/instzak.2020.01.04>.
4. Burdonosova, M. A. (2019). Prava liudyny v konteksti filosofii prava. *Dictum factum*, (2), 70–77 [in Ukrainian].
5. Matskevych, M. M. (2014). Heneza prav liudyny: pravovyi ta filosofskyi aspekty. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Serii yurydychna – Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. The legal series*, (4), 54–66 [in Ukrainian].
6. Kupchak, M. Ya., Samilo, A. V., & Shyshko, V. V. (2016). Prava i svobody liudyny u filosofii prava ukraïnskykh narodnykiv: zarozhzhennia i formuvannia. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”. Serii: Yurydychni nauky – Bulletin of the National University “Lviv Polytechnic”. Series: Legal Sciences*, 837, 282–286 [in Ukrainian].
7. Lytvynenko, H. L. (2004). Henezys prav liudyny v istorii polityko-pravovoi dumky svitu ta Ukrainy. *Visnyk Khmelnytskoho instytutu rehionalnoho upravlinnia ta prava – Bulletin of the Khmelnytsky Institute of Regional Management and Law*, (1–2), 7–13 [in Ukrainian].
8. Sokolov, V. V. (Ed.). (1969). *Antologiya mirovoy filosofii* (Vols. 1–4; Vol. 1, Iss. 1). Moskva: Misl [in Russian].
9. Platon. (2000). *Dialohy*. Koval, D. (Tr.). Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
10. Taranov, P. S. (1997). *Anatomiya mudrosti: 120 filosofov* (Vols. 1–2; Vol. 1). Simferopol: Renome [in Russian].
11. Aristotel. (1983). *Sochineniya* (Vols. 1–4; Vol. 4). Braginskaya, N. V., et al. (Trs.), Dovatur, A. I. (Ed.). Moskva [in Russian].
12. Yelnykova, M. O. (2014). Suchasni kontseptsii rozuminnia prav i svobod liudyny. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Right*, 28(1), 72–76 [in Ukrainian].

13. Vernan, Zh.-P. (1988). *Proishozhdenie drevnegrecheskoy myisli*. Moskva: Progress [in Russian].
14. Taranov, P. S. (1997). *Anatomiya mudrosti: 120 filosofov* (Vols. 1–2; Vol. 2). Simferopol: Renome [in Russian].
15. Avreliy, Avgustin. (2000). *O grade Bozhiem*. Minsk: Harvest [in Russian].
16. Manan, P. (2004). *Obschedostupniy kurs politicheskoy filosofii*. Moskva: Mosk. shk. polit. issled. [in Russian].
17. Hobbs, T. (2000). *Leviafan*. Dymereys, R., Yermolenko, L., Ivanova, L., et al. (Trs.). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
18. Locke, J. (1988). *Dva traktata o pravlenii* (Vols. 1–3; Vol. 3). Moskva: Mysl [in Russian].

Жданенко Светлана Борисовна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Кальницкий Эдуард Анатольевич, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Мелякова Юлия Васильевна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКАЯ РЕФЛЕКСИЯ ПРЕДПОСЫЛОК ИДЕИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Показано, что истоки современной концепции прав человека как ведущей политико-правовой доктрины пребывают в горизонте формирования философского знания. Рассмотрены идеи мыслителей античности, средневековья и Нового времени относительно свободы, равенства, справедливости и человеческого достоинства, составляющих основные принципы и ценности концепции прав человека. Генезис прав человека происходит в контексте развития естественно-правового мышления и поиска баланса между индивидуальным счастьем и общественным благом. Доказывается, что современные представления о правах человека опираются на философские концепции, квинтэссенцией которых стало провозглашение автономии и свободы отдельной личности.

Ключевые слова: права человека, генезис идеи прав человека, естественное право, естественные права.

Zhdanenko Svitlana Borysivna, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kalnytskyi Eduard Anatoliiovych, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Meliakova Yuliia Vasylivna, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL REFLECTION OF BACKGROUND HUMAN RIGHTS IDEAS

It is shown that the origins of the modern concept of human rights as the leading political and legal doctrine are in the horizon of the formation of philosophical knowledge. The ideas of the thinkers of antiquity, the Middle Ages and the New Age regarding freedom, equality, justice and human dignity, which constitute the basic principles and values of the concept of human rights, are considered. The genesis of human rights occurs in the context of the development of natural-legal thinking and the search for a balance between individual happiness and public good. It is proved that modern ideas about human rights are based on philosophical concepts, the quintessence of which was the proclamation of the autonomy and freedom of the individual.

Keywords: *human rights, genesis of the idea of human rights, natural law, natural rights.*

ПОЛІТОЛОГІЯ

UDC 321.64+321.72

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.50.235091>

Herasina Liudmyla Mykolaivna, Doctor of Sociology Sciences, Professor,
Professor of the Department of Sociology and Political Science,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: l.m.Herasina@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-3299-5255

MODERNIZATION OF JAPAN'S POLITICAL SYSTEM: FROM MILITARISM TO NEOLIBERAL DEMOCRACY

After Japan's defeat in World War II, its political system underwent a gradual modernization from militarism to neoliberal democracy. Radical changes in the structure, functions and the nature of the country political system differed in special political and legal aspects: in the form of the government, parliamentarism, a party system, governance. During this period, Japan went from a bureaucratic authoritarian system to a modern, conciliatory political system.

Keywords: *Japan's political system, modernization, the Japanese monarchy, parliamentarism, government functions.*

Problem setting. The historical and political foundations of Japan's political system modernization gradually developed as a result of the fascist national regimes defeat in Europe and Asia in World War II. Since 1945, due to the discrediting of the previous elitist, the mobilization (a military type) political system in the country, the processes of outdated political institutions radical breaking and reforming constitutional norms, changing the nature of power and democratization of the society began. The restructuring of the post-war Japan's political system was based

not only on a system of traditional values (according to the Japanese credo: “prosperity is given from above for doing certain responsibilities from below”), but also on constitutional and political reforms and social obligations. The strategic basis for the democratic “transit” of the Japanese state after World War II was the Declaration of the victorious states Potsdam Conference in 1945: the Soviet Union, the United States, Britain and China [1]. The changes in Japan’s political system were also influenced by the fact that NATO, by limiting the development of national armies to former members of the fascist coalition, strengthened the possibilities of the civilian control over the military sphere. Thus, as a result of the Japan post-war occupation by US troops, key conditions for democratic modernization based on neoconservative and later neoliberal ideology were formed.

Recent research and publications analysis. In modern Oriental studies, the formation and functioning problems of the Japan political system have developed significantly. In the works of Western and domestic scientists (F. Fukuyama, S. P. Huntington, R. David, B. Eccleston, Ch. F. Endreyn, T. J. Pempel, M. Baglay, L. Entin, Y. Leibo, V. Chirkin, B. Pospelov, V. Rubel, etc.) the history of Japanese traditionalism, imperial power, sources of militarism in the XIX-XX centuries, the dynamics of Japanese political economy, transformations of the political system in the postwar years and more were considered.

The purpose of the article is to analyze the radical changes in the structure, functions and the nature of the Japan political system from the postwar times to the present, to identify significant political and legal aspects of this process.

Paper main body. It is known that the US government has taken an active part in building foundations of democracy in Japan. The goals of its post-war occupation were proclaimed: demilitarization of the country; demobilization of the Japanese armed forces and the legal punishment of all war criminals; the need to remove any obstacles to the revival and strengthening of democratic tendencies in the Japanese society; establishing respect for fundamental human rights and freedoms. Under the leadership of the general D. Macarthur, the American occupation administration began restructuring the country’s economy by redistributing the land in favor of independent farmers, providing financial support to foreign investors, and expanding an access to education. Japan renounced economic autarky and became actively involved in the world capitalist economy; as a result from the 1950s to the mid-70s there was a marked economic growth, inflation was curbed, a certain equality of income was achieved and unemployment was reduced [2, p. 536].

These transformations led to corresponding changes in the political system of Japan. Although the course of political modernization was carried out according to the American model, the so-called *The Yoshida’s Doctrine* (Yoshida Shigeru, the Prime Minister of Japan, is the chief “architect” of postwar stability). The Yoshida’s Doctrine characterizes Japan’s postwar political economy in strategic terms: Japan’s

main goal is economically viable production and development, and the political, economical cooperation with the United States is a necessary condition for this; the country could allow only limited rearmament, it should avoid international, political and strategic problems; to ensure internal defense, Japan must rely on the resources of US military bases, which the United States has identified as a “watch-tower” against the spread of Asian communism and the main means of blocking attempts to revive Japanese militarism [3, p. 19–20].

In 1945, a constitutional and political reform began in Japan, the project was actually developed by the headquarters of the American occupation forces. The new Constitution was adopted in October 1946, promulgated by the Emperor and entered into force in May 1947 [4, c. 555]. The Constitution main achievement of 1947 was the consolidation of three democratic principles: people’s sovereignty (preamble, art.1, 41); the observance of citizens fundamental rights and freedoms (Section III); and the principle of pacifism, it is the renunciation of the war and the creation of regular armed forces (art. 9). The emperor, deprived of the real political power, remained a symbol of the nation. The parliament was proclaimed the highest body of the state and the only legislative institution. The Constitution also enshrined a number of universal values, including the need to adhere to the general principles of the peace and political morality. The basic law of Japan proclaimed and guaranteed the inalienable natural rights of citizens, abolished privileged estates (principalities, peerage); the necessary political rights and freedoms (words, assemblies, associations) are enshrined; provided socio-economic rights to work, education, health care and etc.

The ideological and political situation of the 2-nd half of the XX century in the Japanese society was characterized by contradictory trends, on the one hand it was the spread of the West political values, the cult of modernization as a benefit to Japan; on the other hand, it led to the weakening of traditional Japanese political institutions and moral ideas, and as a result of rapid industrialization and monopolization, social problems worsened in the country. Therefore, from the mid-1970s to 1985, the strategic work of Japanese scientists professional councils was carried out under the auspices of the Nagai Minister of Education, under the offices of the Prime Minister Ohira (e.g. “Sogo Andzen Hoshō Senryaku” Political Committee Report, 1980) and the Prime Minister Nakasone on the course “galvanization” of traditional Japanese institutions, revival of national values and the humanistic Japanese culture, the opposition and proving the advantages of the capitalism “Japanese model” over the western one, as the former uses the principle of group interdependence (*idagarasyuga*), creating the harmony of interaction and social hierarchy [5; 6].

Finally, in 1985 scientists and government officials introduced the Japanese version of the post-industrial society based on the political and economic doctrine

of “softonomy”, it is a comprehensive national security of Japan, which proclaimed “soft” bourgeois individualism within traditional social ties (the widespread use of intellectual labor in improving the quality of industrial products as *soft pass* [7, c. 16–17]. The new doctrine of Japanese capitalism was important, mostly as a political-futurological theory with the features of technocracy. But the ideas of softonomics quite objectively represented the realities of the Japanese society structure, problematic aspects of its political practices were more clearly focused on legal ways of overcoming the crisis consequences for the country political modernization, so Fukuyama rightly noted that under the influence of their culture, the Japanese “made Western capitalism and political liberalism almost unrecognizable” [8, c. 141].

Nowadays, Japan is approximately equal in territory to Germany (located on the islands of East Asia – Hokkaido, Honshu, Shikoku, Kyushu and other small ones); its population is almost 127 million people, 99.4% are Japanese [9]. It is one of the most technologically advanced countries, which is on the third place in the world in terms of GDP per capita (after the United States and China) and on the sixth place in terms of GDP per capita (along with Switzerland and Luxembourg) [10, c. 474].

According to the form of the state bodies government and the system, modern Japan is a constitutional parliamentary monarchy, and according to the territorial and the political system it is a unitary state divided into 47 prefectures. According to the comparative political scientist Charles F. Endrain, Japan has gone from a bureaucratic authoritarian system (Meiji era) to a conciliatory political system [11, c. 72–75]. Today, a liberal-democratic regime has developed here on the basis of the law rule, the collegiality of the government and pacifism, also neoconservative and neoliberal ideologies compete on an equal footing in the party-political sphere. The principle of powers separation is enshrined in the Constitution and implemented in Japanese politics on a democratic basis. Therefore, taking into account the factor of geopolitical influence, Japan should be included in the pool of the world democracy.

For a long time, the country had a multi-party system with a dominant Liberal Democratic Party (the “domination system”), which for almost 40 years received a majority of votes in the lower house of the parliament and formed the government; other parties were factionally represented in the parliament. In total, 10,000 parties are registered in Japan, the vast majority operates at the local level; many of them disappear or are re-created, because the law allows any person running in the elections to declare himself and his political party supporters.

Japan’s party system was modified after the defeat of the LDPJ (Liberal Democratic Party of Japan) in the 1993 elections and a series of parliamentary crises and frequent resignations by the Cabinet; now the government is formed on a coali-

tion basis, it is mostly formed by parties of the governing coalition of the LDP representatives, the Social Democratic Party, the Sakigake party (“Prophet”) or others. The Party of Democratic Socialism, the Communist Party, the Party of Pure Politics (Comeito), the New Party of Japan, the Party of New Frontiers, and the Party of Renewal of Japan (the latter emerged during the parliamentary crises of the 1990s) also play prominent political roles in the country [4, c. 557–564].

The political modernization has led to a democratic process of forming representative institutions of power in Japan on the basis of an universal suffrage and by a secret ballot; no discrimination (sexual, property) is allowed in the suffrage. But political scientists note that the Japanese electorate is strongly influenced not only by ideological and political orientations, but also by feelings of gratitude, corporatism and social kinship. In general, the structural and functional development of Japanese parliamentarism provides a situation of the stable political balance.

The main purpose and prerogative of the Japan Parliament as a static institution of the legal system [12, c. 88], is a function of legislation that determines government revenues and expenditures. It is the only legislative body of the country, which consists of two chambers: the lower is the House of Representatives, it is elected for 4 years in the number of 500 deputies; the upper is the Chamber of Councilors (252 persons are elected for 6 years, but with a mandatory three-year rotation of 50%). The House of Representatives may be dissolved early by an act of the Emperor at the request of the government, but the upper house is not a subject to dissolution. In the chambers, party factions are created, which play a decisive role in the distribution of leading positions in the parliament and the state; standing and temporary committees in various spheres of the public life (18 in the House of Representatives, 16 in the Chamber of Councilors). Each parliamentarian must be a member of one or two committees, and the chairman of the committee is elected from among the members of the party faction that has the largest representation in it. Deputies and advisers have a free mandate and use the limited parliamentary immunity; but a member of the parliament may be expelled from chamber by a majority resolution of those present.

The Cabinet of Ministers and parliamentarians have the right of legislative initiative (the bill can be submitted by 20 deputies or 10 advisers). The main role in the legislative process in Japan is played by the House of Representatives, because the regulations, adopted by it, become laws without the consent of the upper house, namely: the lower house overcomes the upper veto by re-passing the law by a two-thirds majority. But the law on the state budget of the country cannot be adopted without the participation of the upper house, if all means for approval have been exhausted [13]. Finally, from among the highest bodies of the state, the Japanese parliament has the power to form a government, the Cabinet.

The executive branch in Japan has an original specificity and is dualistic. It formally includes: the head of the state – the Emperor and the government, but the real power has only the Cabinet of Ministers.

Japan is considered the world's oldest monarchy, dating back more than 2,600 years old. Traditionally, the lives of the Emperor and his family, who was formerly considered the “Son of Heaven”, were shrouded in the mystery. The reign of each Japan monarch has long been proclaimed a special era: from the date of accession to the throne of the new emperor is the official chronology. In Japan, there is a Salic system of succession, the throne is transferred to the eldest son; women cannot take the throne [14; 15]. But according to the Constitution of 1947, the emperor is no longer a sacred figure and exists only as a symbol of the state and the unity of the nation (the so-called “divine origin” in 1949 was abandoned by Emperor Hirohito). So in recent years, the life of the imperial family has become more open.

The former Emperor Akihito (reigned since 1989) abdicated in April 2019; from May 2019, his son, the 126th Emperor Naruhito, has been ruling; in Japan, a new era of Rave began – “Order and harmony”. He was educated at Oxford; his wife, the 55-year-old Empress Masako, studied at Harvard and is a former diplomat. Under a constitutional monarchy, the emperor can only perform representative functions enshrined in the constitution of the state (e.g. to approve a prime minister appointed by the parliament), and has less power than the monarch of Great Britain. The head of the state does not take part in the legislation, he does not have the right to veto the adopted laws. In this case, the emperor is an inviolable person and is not subject to civil, criminal or administrative liability.

The organization and implementation of executive power in Japan belongs entirely to the Cabinet of Ministers, according to the system of its powers. The government consists of the prime minister, 12 ministers and 8 state ministers (advisers to the prime minister); it is formed by both houses of the parliament and is officially appointed by a decree of the emperor. The principle of government collective responsibility before the parliament is constitutionally enshrined, which emphasizes: if the House of Representatives adopts a resolution of no confidence in the Cabinet of Ministers, it must resign in full; or the emperor (on the advice and consent of the Cabinet) dissolves the House of Representatives.

The constitutional competence of the Japan Ministers Cabinet determines the range of its state functions: to implement the Constitution and laws; to manage public affairs and foreign policy; to conclude international agreements (after approval by the parliament); to submit the draft state budget to the parliament; to issue decrees for the implementation of laws; to make decisions on amnesty, oblivion, restoration of rights; to control the civil service, etc.

The main role in the government is played by the Prime Minister of Japan, who appoints and dismisses his members, ensures the unity and coherence of political

and economic activities, and signs decrees. The Cabinet meetings are regulated as usual: they are closed to the public, decisions are made not by voting, but unanimously or by consensus. Ministers in the government are usually not professionals, they are party politicians who do not interfere deeply in the affairs of ministries and often change; the real leadership is provided by the administrative heads of the ministries. Thus, in the activities of the Japanese government, as well as the parliament, a significant role belongs to professional managers, the top of the «rational» bureaucracy, which is an essential aspect of the similarity of the modern Japan political system with the Western democracy models.

Conclusion. As a result, it can be said that in the second half of the twentieth century in Japan, the country's political system was modernized from militarism to neoliberal democracy; according to Article 1 of the Constitution, the only bearer of state sovereignty is the people. The political structure of the Japanese government is balanced and harmonious, the government has a wide network of advisory institutes, which indicates the development and influence of civil society. They work with corporate companies, trade unions, academia, parliamentarians and civil servants, they analyze socially significant information for the independent examination of political decisions and they provide the public control over the actions of the state bureaucracy. Thus, as it is noted by V. Rechytsky, the emergence of constitutions in the world (according to F. Hayek) led to the transition from subjugation of citizens to common collective goals inherent in societies-associations, to their recognition of uniform and abstract rules that provide the space for freedom and diversity [16].

REFERENCES

1. "Potsdam Declaration": Proclamation Defining Terms for Japanese Surrender Issued, at Potsdam (1945, July 26). (1945). National Science Digital Library. Retrieved from <https://www.atomicarchive.com/index.html>.
2. Bakirov, V., & Sazonov, M. (Eds.). (2008). *Porivnialna polityka. Osnovni politychni systemy suchasnoho svitu*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].
3. Eccleston, B. (1989)
4. Baglay, M. V., Leybo, Yu. I., & Entin, L. M. (Eds.). (2002). *Konstitutsionnoe pravo zarubezhnyih stran*. Moskva: Norma [in Russian].
5. Herasina, L. M., & Okladna, M. G. (2008). Konstytutsiino-politychnyi protses v Yaponii: istorychni vikhy ta uzgodzhennia polityko-pravovykh zasad systemy vlady. *Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriadvannia*, 15, 46–58 [in Ukrainian].
6. Pempel, T. J. (1998). *Change of Mode: Comparative dynamics of the Japanese political economy*. Ithaca, New York: Cornell University press.

7. Pospelov, B. V. (1989). Nekotorye aspektyi ideologicheskoy deyatel'nosti yaponskogo burzhua'nogo gosudarstva na sovremennom etape. In *Yaponiya: ideologiya, kultura, literature* (pp. 1–18). Moskva: Nauka [in Russian].
8. Fukuyama, F. (1990). Konets istorii? *Voprosyi filosofii*, (3), 134–148 [in Russian].
9. *Japan – The World Factbook – CIA*. (2021). Washington, D. C. Retrieved from <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/japan/>.
10. Chirkin, V. E. (1997). *Konstitutsionnoe pravo zarubezhnykh stran*. Moskva: Yurist [in Russian].
11. Endrey'n, Ch. F. (2000). *Sravnitel'nyy analiz politicheskikh sistem. Effektivnost osuschestvleniya politicheskogo kursa i sotsialnyie preobrazovaniya*. Moskva: Infra-M: Ves Mir [in Russian].
12. Shemshuchenko, Yu. S. (Ed.). (2012). *Pravovi systemy suchasnosti*. Kyiv: Yuryd. dumka [in Ukrainian].
13. David, R., & Zhoffre-Spinozi, K. (2003). *Osnovnyie pravovyye systemy sovremen'nosti*. Moskva: Mezhdunar. otnosheniya [in Russian].
14. Rubel, V. A. (1997). *Yaponska tsyvilizatsiia: tradytsiine suspilstvo i derzhavnist*. Kyiv: Akvilon-Pres [in Ukrainian].
15. Waswo, E. (1996). *Modern Japanese society, 1868–1914*. New York: Oxford.
16. Rechitskiy, V. (2012). *Politicheskiiy predmet Konstitutsii*. Kyiv: Duh i Litera [in Russian].

Герасіна Людмила Миколаївна, доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ЯПОНІЇ: ВІД МІЛІТАРИЗМУ ДО НЕОЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Постановка проблеми. Основи модернізації політичного ладу Японії склалися внаслідок поразки націонал-фашистських режимів у Другій світовій війні. Через дискредитацію елітистської, мілітарної політичної системи розпочались процеси зламу старих політичних інститутів, реформування Конституції та зміна характеру влади. Стратегію демократичного «транзитиву» японської держави заклала Декларація Потсдамської конференції 1945 р., у результаті сформувались умови демократичної модернізації на ґрунті неоконсервативної, а після – неоліберальної ідеології.

Аналіз наукових досліджень. Проблеми специфіки політичної системи Японії отримали розвиток у працях західних і вітчизняних науковців (Ф. Фукуяма, Р. Давіда, С. Гантінгтона, Б. Екклестона, Ч. Ендрейна, М. Баглая, В. Чиркіна, Б. Поспелова, В. Рубеля та ін.) – питання японського традиціоналізму, імперської влади, мілітаризму в ХІХ–ХХ ст., динаміки політичної економії, трансформацій політичного ладу Японії в післявоєнні роки.

Метою статті є науковий аналіз кардинальних перетворень у структурі, функціях і характері політичної системи Японії з післявоєнних часів до сучасності, виокремлення суттєвих політико-правових аспектів цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Післявоєнна окупаційна адміністрація США брала активну участь у розбудові засад демократії в Японії. Метою цих змін було проголошено: демілітаризацію країни; демобілізацію збройних сил і покарання військових злочинців; усунення перешкод на шляху відродження демократичних трендів японського суспільства; встановлення основних прав і свобод людини. Японія відмовилася від економічної автаркії й поступово увійшла до світової капіталістичної економіки. Політична модернізація здійснювалась за американською «моделлю», але ідеологічне забезпечення їй надала так звана Доктрина Йошиду, націлена на досягнення післявоєнної стабільності. Конституційна реформа Японії 1945–1947 рр. закріпила три демократичних принципи: народного суверенітету; дотримання прав і свобод людини; пацифізму – відмови від війн і регулярної армії. Але поширення західних цінностей і «культ модернізації» призвели до послаблення традиційних японських політичних інститутів і моралі, а через швидку індустріалізацію і монополізацію загострилися соціальні проблеми. Тільки в 1985 р. отримала реалізацію доктрина «софтономіки» – японська версія постіндустріального суспільства як комплексне забезпечення національної безпеки, що проголосила «м'який» буржуазний індивідуалізм у межах традиційних соціальних зв'язків.

За формою правління і системою органів влади сучасна Японія є конституційною парламентською монархією, але імператор не має реальної політичної влади і лишається символом нації. В країні склався ліберально-демократичний режим на засадах верховенства права, колегіальності управління й пацифізму. Після Другої світової війни діяла багатопартійна система з домінуючою Ліберально-демократичною партією; із середини 1990-х рр. систему партій було модифіковано, і нині уряд формується на основі партійних коаліцій. Двопалатний парламент забезпечує стійкий політичний баланс у державі через функції законодавства, формування уряду тощо. Усі компетенції виконавчої влади належать Кабінету міністрів Японії: керівництво державними справами і зовнішньою політикою; підготовка державного бюджету; видання указів з упровадження законів. При уряді діє широка мережа дорадчих органів як акторів зрілого громадянського суспільства.

Висновки. Отже, у другій половині ХХ ст. в Японії відбулась модернізація політичного устрою держави від бюрократичної авторитарної системи, мілітаризму до неоліберальної демократії. Згідно зі ст. 1 Конституції Японії, єдиним носієм державного суверенітету вважається народ.

Ключові слова: політична система Японії, модернізація, японська монархія, парламентаризм, урядові функції.

Герасина Людмила Николаевна, доктор социологических наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

МОДЕРНИЗАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ЯПОНИИ: ОТ МИЛИТАРИЗМА К НЕОЛИБЕРАЛЬНОЙ ДЕМОКРАТИИ

После поражения Японии во Второй мировой войне в ее политической системе произошла постепенная модернизация от милитаризма к неолиберальной демократии. Кардинальные преобразования в структуре, функциях и характере политического строя страны отличались особыми политико-правовыми аспектами: в форме правления, парламентаризме, партийной системе, управлении. Япония в этот период прошла путем от бюрократической авторитарной системы к современной согласительной политической системе.

Ключевые слова: политическая система Японии, модернизация, японская монархия, парламентаризм, правительственные функции.

UDK 323.21(477)

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.50.235575>

Polishchuk Ihor Oleksiiovych, Doctor of Political Science, Professor,
Professor of Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine,
e-mail: i_polischuk@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-6864-4425

Maksimishyna Tetiana Mykolaivna, PhD in Political Science,
Associate Professor of English Language Department, V. N. Karazin Kharkiv
National University, Ukraine
e-mail: tetyana.motornyuk@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4134-1392

POLITICAL CULTURE OF THE MODERN WORLD: EPOCHAL TRANSFORMATIONS

The article is devoted to the topical problem of political and cultural transformations in the interaction between political power and its only source in democratic discourse, the people. This eternal problem of political science and policy is considered in chronological order in the global context and in today's Ukraine. In traditional societies, there was a remote and alienated coexistence of state institutions and the masses. The exception was the democratic republics of ancient polises. The modern era generates a contractual theory of the origin of the state, which considers the institutions of power as the result of a social agreement between the sovereign people and the governors. In the modern era in the middle of the twentieth century, the concept of the welfare state was formed. In the postmodern era, unstable life forces citizens to behave in relation to state power, depending on the actualization of a particular guise of their own existence. Citizens are losing a clear, unambiguous idea of state power, its functions, place and role in society.

Keywords: *political culture, political power, authorities, people, transformations, modern World.*

Formulation of the problem. The problem of political culture has long been the focus of political science, because its interpretive potential allows us to understand the specifics of political development and transit of a country. Among the key indicators that determine the nature of a political regime, the problem of the culture of interaction between political power and the masses occupies one of the leading places. This aspect of political culture is one of the most important, given that it determines the quality of the policy, its democracy or undemocracy. The

place and role of the people in making and implementing strategic decisions of the political elite, the responsibility of politicians for these decisions, this issue is the subject of this article, which is built in such a way that first offers a retrospective of its global context, and then determines its Ukrainian specificity. The urgency of studying this problem is that Ukrainian society is actually facing the objective need for a global modernization breakthrough in the XXI century. The global context helps to understand the reference norms established in the world's polyarchies, and consideration of the Ukrainian specifics allows us to consider the place of Ukraine in the global political process and determine its real prospects in political transit.

Analysis of recent research and publications. The bibliography of this problem is really extensive. Ranging from the ancient thinkers Plato and Aristotle, the German philosopher-educator J. Herder to modern authors, among whom the Americans G. Almond and S. Verba managed to become classics of modern political science [1]. Modern ideas about the concept of “political culture” are taught by prominent political scientists J. Wiatr, P. Bourdieu, G. Sartori, J. Gray and D. Bell [2; 3]. A fairly complete overview of issues related to the political culture of Ukraine, Russia and other post-socialist countries, interesting sociological data are in the collection of articles by Ukrainian scholars from various fields of social science “Political culture: theory, problems, prospects” (Kyiv, 2004) and in collective works of leading Ukrainian sociologists and political scientists: “Political culture of the population of Ukraine” (Kyiv, 1993) and works of I. Yakovenko. Important issues of interaction between the people and the political authorities are raised in the works of Ukrainian scientists M. I. Mykhalchenko, D. I. Vydrin, A. Adamenko, V. M. Bebyk, M. I. Holovaty, M. Rozumny, M. Kuzmin, etc.

The purpose of the article is to define main transformations in the political culture of traditional and modern societies in the context of interaction between the political elite and the people. At the same time, special attention is paid to the specifics of political and cultural transformations of Ukrainian society.

Presenting main material. Before considering this issue, it is necessary to define the category of “political culture”. In our opinion, political culture is a set of typical, relatively stable knowledge, ideas, guidelines, beliefs, values, orientations, patterns of behavior, symbols, formed as a result of historical experience of previous generations of national (social) community, transmitted from generation to generation, though having a significant transformational potential, it is manifested in the activities of the entities of the political process and in the functioning of political institutions [4, p. 66].

Global context. Traditional culture, which corresponds to the period of existence of traditional society, covers the longest period of development of human civilization (from ancient times to the 16th century). In terms of time, the modern era (from the 16th century to the 20th century) is only an episode compared to the

era of traditional society. Postmodernism (late 20th century – early 21st century) is only an era in the coordinates of traditional society. Traditional societies usually include tribal communities, societies of military democracy, Eastern despotism, ancient polises, medieval European monarchies [5, p. 85]. With the exception of the practice of interaction between society and authorities in ancient polises (democratic republics, where the principle of *res publica – res populi* “the state is a matter for the people”) in other examples of traditional society we can see a remote, even alienated coexistence of state institutions and the masses. The rulers viewed society solely as a means of reproducing and ensuring their own material existence, and the people perceived power as the supreme institution, higher and unattainable for themselves.

The modern era gives rise to a fundamentally different political culture and state tradition. The main shift was that the theological views on the origin and nature of state power (all power from God) were replaced by a different philosophy of relations between the people and political power. There is a contractual theory of the origin of the state, which considers the institutions of power as the result of a social agreement between the sovereign people and the rulers, who must protect the natural human rights (right to private property, right to freedom of speech, right to life, etc.). Just revolutionary in its significance was the idea of J.-J. Rousseau on people’s sovereignty [6], the essence of which is that the people (and no one else) is the only source of state power. In fact, the political culture of modernism is carrying out a renaissance of the ancient polis tradition. State power is not interpreted as something independent of society, but on the contrary as a phenomenon that is a derivative and official social institution. The philosophy of supremacy and alienation in the relationship between state power and the people, which was characteristic of the era of traditional society in the modern era, is replaced by the philosophy of interdependence and partnership between state power and its source, the people. Political power has ceased to be something alienated and independent of society. A liberal political and cultural tradition is being formed, which brings the people and state power to the same level: accountability and responsibilities of power to the people are postulated, rather than just the opposite.

If in the previous period (in the era of traditional society) the state power was essentially indifferent to the diversity of private practices of its subjects, because it existed, as already noted, somewhat separately; then in the modern era, when the state becomes an active subject of everyday life of citizens, it actively influences their lifestyle and individual existence. The doctrine of freedom is gradually being developed, which, according to John Gray, is based on a historically and culturally limited interpretation of the social and political entity [7]. This happens despite the fact that the principle of privacy and pluralism of their political views are widely postulated.

The development of the state of the modern era reaches its apogee in the middle of the 20th century with the emergence and implementation of the concept of *the Welfare State*. The essence of this concept was that all members of society should be provided through state regulation with all material goods and services that are necessary to ensure their normal functioning. The state sets a “subsistence minimum”, i.e. a minimum level of income that allows any citizen to provide adequate food, clothing, footwear, housing, transportation, healthcare, culture, etc. The state takes care of the creation and maintenance of institutional norms and the boundaries of a socially oriented market economy, neutralizing the negative consequences for society of free competition. As M. M. Kuzmin notes, “figuratively speaking, the modern state, in the initial period of its existence performed the roles of lawyer, policeman and military officer, during the 19th – 20th centuries became a part-time economist, doctor, teacher and generalized bearer of cultural qualities in the form of the concept of national states” [5, p. 86]. Thus, the welfare state is fully transformed into an institution that performs mainly the function of providing its citizens with a variety of services, among which management services in various spheres of social life are the main ones. In the political culture of welfare states with the maximum expansion of the voting rights of citizens in the 20th century, activist guidelines are formed, because in order to receive quality services from the state it is necessary to actively influence its functioning.

The postmodern era begins at the end of the last century and continues to this day.

If modernism was considered by R. Aron and W. Rostow mostly as a socio-economic and cultural system, which was dominated by industrial production and technology, there was an institutionalization of the division of labor, the rationalization of social relations; then postmodern in the concept of D. Bell is interpreted as a socio-economic and cultural system based on service economy, intellectual technology, knowledge as the main resource of production, pluralism of production organization, broad and intensive communications [8, p. 230–238].

To denote the phenomenon of modern society, scientists use a variety of terms and concepts that complement each other: the information age [9], the third wave [10], globalism [11; 12], post-industrial society [13; 14], social and legal state [15] and humanistic law [16]. In it, the government exercises its influence on society through the state and law, a certain structure of government institutions, whose powers are determined by the principles of organization of legislative, executive and judicial power.

What are the features of postmodern political culture in the context of the relationship between citizens and the state?

According to V. M. Markovets, at the beginning of the 21st century, political culture, as one of the components of general culture, is of great importance in the

daily life of people. It includes some parts of the spiritual life directly related to political actions, ideas, evaluations, judgments, knowledge, beliefs, behavior, etc., which have been accumulated over the centuries and are now manifested in the direct political life of the individual, social groups or countries [17, c. 94].

Probably, it makes sense to talk about the general uncertainty and the rupture of the existence of individuals in our era, which means the actual marginality (from the Latin *marginalis* meaning border, roadside) of most people's culture and the process of marginalization of others. Obviously, today we are dealing with the fact that in a transitional society (the concept is applied to the whole global society and in general cannot even outline the features of a rapidly changing future) human transition to a new social environment is incomplete. As a result, we can see the loss of previous and non-acquisition of new permanent social ties by most individuals who cannot truly adapt to new living conditions. In today's world, marginalization has become the "norm" for the existence of a significant number of people who acquire the traits of ambivalent, bifurcated consciousness, lose political and social orientations and become the prey of political manipulation. The fleeting life in the postmodern era forces citizens to behave in relation to state power depending on the actualization of a particular incarnation of their own existence. Citizens are losing a clear, unambiguous idea of state power, its functions, place and role in society. This causes a crisis of participation. John Gray writes about this: "The alienation between the democratic electorate and political elites has now spread to all Western states, including the United States" [7, c. 79].

The activist culture of the modern era is followed by the marginal culture of the postmodern era. Citizens who cannot determine the value of the state as such, live in an uncertain social environment and it makes little sense for them to be politically active. Hence, we can predict in the near future that in postmodern political culture, the participation of citizens in socio-political life will develop in waves, in fact sine waves, depending on the specific situation and its significance for their interests. Moreover, ordinary voters, brought up in the previous modern era, are ready to accept mainly modernist cultural guidelines, they usually do not know and do not think about what scientists call the features of the postmodern era. The complexity of the relationship between the people and the state today is that citizens demand from governments clear explanations of a particular policy course, and statesmen sometimes simply do not have such explanations. According to M. M. Kuzmin, "the requirement of clarity and the factual impossibility of explanation is the main cultural conflict of the modern transition period" [5, c. 88].

Ukrainian political scientist M. M. Kuzmin notes: "The culture of a traditional society is characterized by the independence of the life world of political power and the life world of the rest of society. In the age of modernism on the one hand, power becomes an active actor in social processes, on the other hand it is

perceived by society as a party to the relationship, which has clearly defined responsibilities. In postmodern relations, power and society take on a reactive character: a clearly structured order is lost, political actions become a reaction to the situation” [5, с. 85].

In general, the state of post-industrial society (post-industrial state or state of the postmodern era) develops in two directions, i.e. internal and external. The internal functions of the post-industrial state are primarily aimed at the development of the information society, or the information technology society, and the external ones are aimed at the movement towards globalism, or a general planetary civilization. Thus, the post-industrial society has at least two dimensions: the information society (within the country) and globalism (in the international arena).

Ukraine: is it on the traditional roadside or in a general context? Ukraine has its own historical features, the main of which is that one of the largest European nations in its history has been mostly in a colonial and semi-colonial state. The Tatar-Mongol invasion, the Lithuanian and Polish protectorates during the Middle Ages, the tarriance of different territories of Ukraine in the Russian and Austro-Hungarian empires, the Holodomor (genocide) of the early 1930s in the USSR left their mark on the mental genetic code of the Ukrainian people. Having formed the characteristic features of the colonial mentality, the main of which is the alienated attitude to power as such, the perception of socio-political life as something distant and remote.

At the same time, Ukraine has vivid episodes of a sovereign state tradition. These are the State of Rus (or Kievan Rus), the Galicia-Volyn State, the Cossack Republic, the Ukrainian People’s Republic and the Western Ukrainian People’s Republic. These states were characterized to some extent by common features that are signs of the Ukrainian national political culture, that is constitutionalism, democracy, regionalism, civilizational marginality, fragmentation, and so on. However, the interruption of the state tradition had a decisive influence on the political mentality of Ukrainians.

The difficult historical experience affected the consciousness of Ukrainians in another way: power was perceived as something sacred. In Ukraine, power has never been considered an institution, but embodied some higher social authority (or, conversely, an anarchic anti-ideal), and was not perceived as the embodiment of a rationally organized state. In our “national tradition”, I. Yakovenko writes, “everything in the social space acquired the status of being only through the relationship with the government” [18, с. 49].

Ukraine’s independence, which was proclaimed under the difficult conditions of the collapse of the Soviet Union in 1991, did not initially bring anything new to the culture of interaction between the people and the authorities. The weakness

of the allied authorities led to the emergence of a powerful national liberation movement – the People’s Movement of Ukraine. However, apart from the slogan of Ukraine’s unconditional independence from Russia, this political force failed to offer a broad program of state-building. In this regard, Ukrainian political scientist V. Polokhalo notes: “In 1991, Ukraine raised its national flag without a real political and economic program of independent existence, as well as its own political philosophy. And today the Ukrainian state is in an uncertain state. The subject of internal discussions are not only the strategy and priorities of socio-economic development, the principles of the political system, but even statehood as such” [19, p. 310].

The authors of the fundamental work “Ukrainian Society” are right when they note: “In 1991, the Ukrainian state emerged as a state of the former party nomenclatura, which wanted to retain its power after the collapse of the USSR, under the guise of national ideology. It began to grow with the new Ukrainian oligarchy. These two subcultures were a significant part of the Ukrainian elite in the first decade of independence” [20, p. 149]. Therefore, it is not surprising that the main part of the population failed to get rid of the feeling of internal distance from power [21, p. 20].

This results in not entirely positive trends in the development of political consciousness of today’s Ukrainian citizens. On August 3–5, 2006, the Institute of Social and Political Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine conducted a mass survey. Its results were not entirely comforting – just over 21% of citizens consider Ukraine a truly independent state. Approximately the same result was obtained in the same period last year. But in September 2004, as the presidential election approached, not far more respondents considered Ukraine to be a truly independent state – 26%. Recently, the number of those who think that Ukraine is not an independent state has increased: in 2004 there were 49.2%; in 2005 there were almost 54%; now there are about 63%. Provided at the time of the poll, an all-Ukrainian referendum on Ukraine’s independence were held again, the votes of citizens would be distributed as follows: for independence – 57.6%; against independence – 27.1%; more than 15% of respondents are still hesitant in their choice [22].

The semi-authoritarian regime created by the second President of Ukraine Leonid Kuchma was characterized by a phase of so-called “non-politics”. This is what we had in the era of the previous president, who, in the words of political scientist V. Vydrin, “killed politics” by creating a regime where politics and business were one big feeding ground for a narrow circle of elected officials” [23, p. 45].

However, the first decade of independence brought positive changes in the worldview of the Ukrainian political elite: “Thirteen years of development in semi-

authoritarian conditions during the presidencies of Leonid Kravchuk and Leonid Kuchma still contributed to a break with the former Bolshevik past, including attitudes to state paternalism” [20, p. 149].

Today we can state more or less objectively that the transition from Soviet authoritarianism to Ukrainian democracy was significantly complicated by the destruction in the previous period of such necessary elements of civil society (legal awareness, local self-government, economic sovereignty of citizens over the state, etc.). V. Kremen, D. Tabachnyk and V. Tkachenko note in this context: “The complexity of the situation is exacerbated by the fact that in Ukraine two dissimilar processes are intertwined. First, there is a transition from the position of one of the dependent regions of the superpower to the state of an independent state; secondly, the old authoritarian-bureaucratic system is destroyed and an attempt is made to establish a new model of social development, the main characteristics of which should be a mixed economy, political pluralism, civil society, rights and freedoms of speech” [24, p. 614].

The coexistence of these various subcultures was accompanied by mutual activation of their subjects and carriers, forms chronic, stagnant contradictions in the political process, exacerbating growing social tensions, irrational spending of power resources, increasing radicalism, disruption of communications, etc. [21, p. 33].

The situation erupted in 2004 when attempts to falsify the presidential election led Ukrainians, who had established the image of one of Europe’s most indifferent nations, to take to the streets en masse to protest against the government’s dishonesty and arbitrariness regarding their true expression of will.

After the 2004 presidential election, civil society in Ukraine received additional impetus in its development. This was clearly illustrated by the results of a February 2005 survey conducted by the American IFES Center in Ukraine (1,265 respondents). Compared to September 2003, the opinion of citizens about the importance of their right to vote has changed significantly. If then 70% thought that “their vote does not solve anything”, then in February 2005 only 40% thought so [23, p. 82]. This is certainly an encouraging trend in the development of the electoral culture of Ukrainian citizens.

However, the achievements of the Orange Revolution are hardly to be exaggerated. As the following events showed, the main one among which is the revenge of the loser of the 2004 presidential election of Viktor Yanukovich in the parliamentary elections of 2006, when every third voter of Ukraine voted for his Party of Regions. Therefore, the announced democratic breakthrough turned out to be a democratic surge. At the same time, it should be emphasized that what happened

in Ukraine during the Orange Revolution, according to V. Vydrin, is a reflection of the global trend of desecration of power. For many centuries, power was sacred in nature, it was considered a demigod, given from above, but from now on it was no longer worshiped and feared [23, p. 157].

Hence, it is hoped that Ukraine will finally surpass itself and be able to overcome the humiliating status of the periphery of globalization for a European nation of this scale and potential, and through integration into the European Union will become part of the world political process. Shifts in the political consciousness of citizens as a result of the Orange Revolution give grounds to predict the gradual establishment of the activist style in relation to politics and politicians, the democratization of relations between the people and the state elite.

Certain obstacles to the modernization of the political culture of modern Ukraine are its features such as regionalism and fragmentation. Ukraine is a country with significant regional features. Ukrainian regions (East, West, Center and South) differ significantly in many respects. Among them are geopolitical orientations, historical experience, regional mentality, social structure and ethnic composition of the population, its religious affiliation, etc. These indicators significantly affect the political consciousness of the population, the scale of its social values and guidelines. For example, according to O. Proskurina, “the originality of the regional political subculture of Donbass is due to: 1) the peculiarity of the historical character; 2) the depressed nature of the region and the unresolved nature of many important problems; 3) a combination of weakening democratic values, traditionalist and paternalistic traditions, with an electoral consciousness characterized by high expectations of democracy and power; 4) a high level of critical attitude towards local authorities; 5) high level of political participation of the population in comparison with other regions of the country; 6) clientele model of organization of elite groups, for which the social space is a personal agreement between the patrons of clientele. Some features of this subculture are due to the border nature of the region...” [25, p. 77].

The military actions of the Russian Federation against our state in eastern Ukraine, which began in 2014, had a negative impact on the processes of formation of a democratic political culture, actualized historical and regional problems. The fragmentation of Ukraine’s political culture is characterized by a lack of citizens’ consent to the political system of society, differences in understanding of power, lack of social consolidation, and a high level of distrust in state institutions. This type of political culture is characterized by such features as the use of violence, a high level of conflict, the lack of generally accepted effective procedures to resolve conflicts, and the instability of government. Excessive fragmentation of political culture is the cause of instability in society as a whole.

N. M. Semke also highlights such a feature of modern political culture of Ukraine as ambivalence. The researcher notes that “ambivalence is manifested in the focus on mutually exclusive values and norms, in the contradictory combination of democratic goals and totalitarian means of their implementation. A person endowed with ambivalent consciousness is able to advocate for integration into the EU and the Eurasian market, for the revival of the Ukrainian language but with the preservation of the Russian language as the state language, for the development of Ukrainian culture but with the preservation of the dominant position of Russian culture” [26, p. 57].

If we consider the prospects for Ukraine’s development in the postmodern era, we should consider somewhat late nature of national modernization compared to other developed countries. Probably the most suitable for predicting the Ukrainian perspective is the theory of cycles. Sociologists now distinguish various cycles of development, based on the historical experience of a country. Analyzing the history of Ukraine, we made the following interesting observation: turning points occur every 100 years. 1917 was in many ways a turning point not only for Russia, but also for Ukraine and all mankind. From here, we can predict that the next turning point will take place in 2017. The head of the research committee “Theory of Social Systems” at the Russian Society of Sociologists A. Davydov claims that in any cycle, 67% of its duration falls on the growth phase, and 33% falls on the phase of restructuring. Thus, the phase of growth of the age cycle began in 1917 and ended in 1984. The duration of restructuring will take 33 years” [27, p. 43].

Thus, according to the theory of cycles, the most important socio-economic and political transformations will take place around 2008–2009, when Ukraine as a system will reach a qualitatively new level. It should be mentioned that the next elections of the President of Ukraine are to take place in 2009, which will be decisive in this context. The cycle, which began in 1917 with the slogan “Plunder the loot!”, lasted until 1984 under the sign of a constant increase in production capacity through non-economic coercion and latent exploitation of workers. In 1984, a new stage of restructuring began, the essence of which was the *redistribution of the loot among members*. In one form or another, this stage has been continuing up to now.

Conclusions. Drawing a line, we can make the following conclusions from our work.

1. If in a traditional society the philosophy of supremacy and alienation prevailed in the relationship between state power and the people, then in the modern era a fundamentally new philosophy has formed, i.e. interdependence and partnership between state power and its source, the people. Political power has ceased to be something alienated and independent of society.

2. Activist guidelines dominate in the political culture of welfare states – the apogee of the development of the modern state with the maximum expansion of citizens' suffrage in the 20th century, because in order to receive quality services from the state it is necessary to actively influence its functioning.

3. In postmodern political culture, the participation of citizens in socio-political life is likely to develop in waves, sine waves, depending on the specific situation and its significance for their interests.

4. The political culture of modern Ukraine as one of its important components contains an ambivalent attitude towards the state on the part of citizens. Ukrainian citizens have learned to “tick off the authorities” (the Orange Revolution of 2004, the Revolution of Dignity of 2013–2014), but do not yet have the usual mechanisms to influence powerful people in non-crisis situations for a developed democracy. At the same time, the prospect of real democratization of Ukraine after 2014 seems quite probable.

5. Mainly the prospect of European integration will allow independent Ukraine to finally get rid of the status of the periphery of globalization and join the family of developed European nations that build their own political life on the principles of democracy, civil liberties and human rights.

REFERENCES

1. Almond, G., & Verba, S. (1989). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. New York: SAGE.
2. Wiatr, J. (2000). *Socjaldemokracja wobec wyzwania XXI wieku*. Warszawa: LCP.
3. Sartori, G. (1977). *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. London: Cambridge University Press.
4. Polischuk, I. O. (2016). Osnovni pidkhody do analizu politychnoi kultury yak vazhlyvoi skladovoi analizu demokratychnykh peretvoren. *S. P. A. C.E.*, (1). <http://space.onua.edu.ua/index.php/space/article/view/13> [in Ukrainian].
5. Kuzmin, N. N. (2005). Transformatsii i tipologia otnoshenii vlasti i obshchestva: traditsionnaia kultura, modern, postmodern. *Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society: A collection of scientific papers*. Kharkiv: KhNU [in Russian].
6. Rousseau, J.-J. (1999). Ob obshchestvennom dogovore. In H. H. Demidenko (Ed.), *History of political and legal doctrines*. Kharkiv: Pravo [in Russian].
7. Gray, J. (2003). *Pominki po prosveshcheniiu: Politika i kultura na zakate sovremennosti*. Moscow: Praxis [in Russian].
8. Bell, D. (1996). Prykhid postindustrialnoho suspilstva. In *Modern foreign philosophy*. Kyiv: Wakler [in Ukrainian].

9. Meliukhin, I. S. (1999). *Informatsyonnoie obshchestvo: istoki, problem, tendentsii razvitiia*. Moscow: Moscow University Publishing House [in Russian].
10. Toffler, E. (1999). *Trietia volna*. Moscow: LLC “AST Firm Publishing House” [in Russian].
11. Panarin, A. S. (2000). *Iskushenie globalizmom*. Moscow: EKSMO [in Russian].
12. Martin, H.-P., & Schumann, H. (2001). *Zapadnia globalizatsii: ataka na protsvetanie i demokratiuu*. Moscow: Alpina [in Russian].
13. Bell, D. (1999). *Griadushcheie postindustrialnoie obshchestvo*. Moscow: Academy [in Russian].
14. Inozemtsev, V. L. (2000). *Sovremennoie postindustrialnoie obshchestvo: priroda, protivorechiia, perspektivy*. Moscow: Logos [in Russian].
15. Skrypniuk, O. V. (2000). *Sotsialna, pravova derzhava v Ukraini: problem teorii i praktyky*. Kyiv: V. M. Koretskyi Institute of State and Law [in Ukrainian].
16. Alekseiev, O. S. (2001). *Voskhozhdeniie k pravu*. Moscow: Norma [in Russian].
17. Markovets, V. M. (2017). Politychna kultura yak skladova dukhovnoi kultury suspilstva. *Investments: practice and experience*, 18 [in Ukrainian].
18. Yakovenko, I. G. (1992). Russkaia intelligentsia kak promezhutochnyi sotsiokulturnyi tip. In *The dynamics of cultural and social ties*. Moscow: IP RAS [in Russian].
19. Dergachev, A., et al. (1996). *Ukrainskaia gosudarstvennost v 20 veke: istoriko-politicheskii analiz*. Kyiv: Political thought [in Russian].
20. Vlasyk, O. S., Krysachenko, V. S., & Stepyko, M. T. (2005). *Ukrainskyi sotsium*. Kyiv: Knowledge of Ukraine [in Ukrainian].
21. Vedeneiev, V. A. (2002). *Politicheskaia kultura postsovetskikh obshchestv: traditsii, liberalnye tsennosti i perspektivy*. Kryvyi Rih: Mineral [in Russian].
22. Lyshe 21% hromadian vvazhaiut Ukrainu nezalezhnoiu. (2006, September 19). *Den* [in Ukrainian].
23. Adamenko, A. Y., & Vydrin, D. I. (2006). *Vspominaia Artkhashastru – Recalling Arthashastra*. Kyiv: Genesa [in Russian].
24. Kremen, V. H., Tabachnyk, D. V., & Tkachenko, L. V. (1996). *Ukraina: alternatyvy postupu (krytyka istorychnoho dosvidu)*. Kyiv: ARC-UKRAINE [in Ukrainian].
25. Proskurina, O. (2008). Polityko-kulturnyi vymir Donbaskoho rehionu. *Political management*, 29(2) [in Ukrainian].
26. Semke, N. M. (2016). Osoblyvosti politychnoi kultury suchasnoi Ukrainy. *Bulletin of NTU “KhPI”. Series: Actual problems of development of the Ukrainian society*, 40(1212) [in Ukrainian].
27. Tsyklichnost v sotsialnykh sistemakh (“kruglyi stol”). (1992). *Sociological research*, 6 [in Russian].

Поліщук Ігор Олексійович, доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

Максімішина Тетяна Миколаївна, кандидат політичних наук, доцент кафедри англійської мови, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА СУЧАСНОГО СВІТУ: ЕПОХАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Постановка проблеми. Проблема політичної культури тривалий час знаходиться у фокусі уваги політичної науки, адже її інтерпретаційний потенціал дозволяє зрозуміти специфіку політичного розвитку та транзиту тієї чи іншої країни. Серед ключових індикаторів, що визначають природу того чи іншого політичного режиму, проблема культури взаємодії між політичною владою та народними масами посідає одне з чільних місць. Цей аспект політичної культури є одним із найголовніших з огляду на те, що він визначає якість проваджуваної політики, її демократичність або недемократичність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Бібліографія цієї проблеми вельми обширна, починаючи з античних мислителів Платона і Аристотеля, німецького філософа-просвітника Й. Гердера і закінчуючи сучасними авторами, серед яких встигли стати класиками сучасної політології американці Г. Алмонд, С. Верба. Сучасні уявлення про поняття «політична культура» викладаються видатними політологами Є. Вятром, П. Бурдьє, Дж. Сарторі, Д. Греєм, Д. Беллом. Важливі проблеми взаємодії між народом та політичною владою порушуються в роботах українських учених М. І. Михальченка, Д. І. Видріна, А. Адаменко, В. М. Бебика, М. І. Головатого, В. Д. Ребкала, В. О. Веденєєва, В. Матусевича, В. С. Ясинської, М. Розумного, М. Кузьміна та ін.

Мета статті полягає в тому, щоби скласти дефініцію та визначити основні трансформації політичної культури традиційних та сучасних соціумів у контексті взаємодії між політичною елітою та народом. При цьому окремої уваги приділяється розгляду специфіки політико-культурних трансформацій українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. У контексті теорії суспільств Е. Тофлера аналізується філософія стосунків та політична культура між народом та його правителями. Визначаються основні політико-культурні проблеми та перспективи розвитку Української держави в контексті її європейської інтеграції. Розкриваються головні тренди політико-культурного розвитку постмодерних суспільств.

Висновок. У постмодерністській політичній культурі, швидше за все, участь громадян у суспільно-політичному житті розвиватиметься «хвилями», за синусоїдою, залежно від конкретної ситуації та її значення для їхніх інтересів.

Ключові слова: політична культура, політична влада, влада, народ, трансформації, сучасність.

Полищук Игорь Алексеевич, доктор политических наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Максимишина Татьяна Николаевна, кандидат политических наук, доцент кафедры английского языка, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Украина

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА СОВРЕМЕННОГО МИРА: ЭПОХАЛЬНЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ

Статья посвящена актуальной проблеме политико-культурных трансформаций во взаимодействии между политической властью и ее единственным источником в демократическом дискурсе – народом. Эта вечная проблема политической науки и практики рассматривается в хронологической последовательности в общемировом контексте и в условиях нынешней Украины. В традиционных обществах наблюдалось отстраненное и отчужденное сосуществование государственно-властных институтов и народных масс. Исключение составляли демократические республики античных полисов. Эпоха модерна порождает договорную теорию происхождения государства, которая рассматривает институты власти как итог общественного договора между суверенным народом и правителями. В эпоху модерна, в середине XX в., формируется концепция государства благосостояния. В постмодерную эпоху нестабильная жизнь заставляет граждан вести себя по отношению к государственной власти в зависимости от актуализации той или иной ипостаси собственного бытия. У граждан теряется четкое, однозначное представление о государственной власти, ее функциях, месте и роли в жизни социума.

Ключевые слова: политическая культура, политическая власть, власти, народ, трансформации, современность.

Требін Михайло Петрович, доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри соціології та політології, Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: m.p.trebin@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-1328-9865

Чернишова Таїсія Олексіївна, кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Харківський національний університет
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Україна
e-mail: taisya76@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5299-842

БОРОТЬБА ЗА СВІДОМІСТЬ ЛЮДЕЙ В ЕПОХУ ПОСТПРАВДИ

Досліджено добу постправди як таку комунікативну ситуацію, яка сприяє поширенню пропаганди та контрпропаганди, оскільки породжує плюралізм інтерпретацій дійсності, а отже, і широкі можливості для створення фреймів, та визначається переважно емоційним сприйняттям інформації на противагу аналітичному розумінню та усвідомленій рефлексії. З урахуванням того, що основу контрпропаганди (так само, як і пропаганди) складає процес комунікації, визначено її структурні елементи.

Ключові слова: *постправда, «гібридна» війна, фрейм, наратив, пропаганда, контрпропаганда.*

Постановка проблеми. Сучасна «гібридна» війна, яку розв'язала Російська Федерація проти України в рамках реалізації підступної неоімперської політики, характеризується як веденням агресивних воєнних дій під прикриттям незаконних збройних формувань, так і одночасним використанням широкого спектра політичних, економічних, а також інформаційно-пропагандистських заходів, з яких, як правило, вона й починається та які постійно супроводжують її [1, с. 52]. Інформаційне середовище стає фронтом реалізації геостратегічних намірів противника, під прицілом інформаційної зброї опиняється свідомість людей [2], а отже, і стабільність безпеки та держави. Російська пропаганда являє собою серйозну загрозу національній безпеці України, так само як і країнам ЄС та НАТО, тому вони активно рухаються

в напрямі боротьби за свідомість людей, нарощування потенціалу контрпропаганди [3, с. 20–27].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Осмислення сутності, змісту, особливостей методів контрпропаганди дуже активно здійснювалося за радянських часів такими вченими, як В. Л. Артемов, В. М. Іванов, М. М. Кейзеров, Є. А. Ножин, М. М. Чистяков та ін., але виключно на засадах марксистсько-ленінізму [4–6]. До речі, й українські фахівці партійної пропаганди та контрпропаганди також активно долучалися до цієї діяльності, наприклад, перший Президент України Л. М. Кравчук [7]. Сутність контрпропаганди, основні її форми та особливості проведення в умовах сучасної «гібридної» війни з РФ досліджено у працях вітчизняних учених: А. С. Близнюка, Б. М. Калініченка, Д. М. Павлова, О. Ю. Панфілова, І. І. Підопригори, М. П. Требіна, В. Ф. Ткача, В. К. Філіпова та ін. [8–12]. На Заході проблеми контрпропагандистської діяльності розглядаються в межах стратегічних комунікацій – суспільного міждисциплінарного наукового напрямку, у рамках якого досліджуються загальні та специфічні об’єктивні закономірності організації та функціонування системи стратегічних комунікацій, виробляються на підставі її пізнання загальні теоретичні положення, спрямовані на підвищення ефективності функціонування цієї системи [13, с. 351]. Найвідомішими представниками цього напрямку є Т. Барт, М. Джеймс, Т. Сірен, С. Татхем, Дж. Вайт, Дж. А. Хендрікс та ін. [14–16]. Незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених боротьбі за свідомість людей, у сучасному науковому дискурсі відсутня концептуалізація цього феномену.

Тому **метою** статті стало системне дослідження явища боротьби за свідомість людей, або контрпропаганди, в епоху постправди в умовах російсько-української «гібридної» війни.

Виклад основного матеріалу. Сучасна інформаційна епоха багатьма дослідниками визначається як епоха постправди (Post-truth). Цей термін зазнав активного використання з 2016 р. (Оксфордський словник англійської навіть визначив *Post-truth* словом року), коли феномен нового інформаційного стану почав систематично досліджуватися представниками різних гуманітарних галузей знань. У працях західних теоретиків: «Постправда: як брехня завоювала світ» Джеймса Болла [17], «Трампа та світ постправди» Кена Вілбера [18], «Постправда: нова війна за правду та як протистояти їй» Метью Д’Анкона [19], «Епоха після істини: безчесність та обман у сучасному житті» Ральфа Кейса [20], «Збройна брехня: як критично мислити в епоху постправди» Деніела Левітіна [21], «Постправда» Лі Макінтайра [22] та ін., постправда визначається як такий соціокультурний феномен, що характеризується переважно емоційним сприйняттям інформації на противагу аналітичному розумінню та усвідомленій рефлексії. Російський дослідник Сергій Чугров

визначає постправду як продукт інформаційного середовища, створений web-комунікаціями, як деякий контекст, що робить можливим поширення неправдивих новин. Важливо, щоб новина «відповідала двом умовам: емоційному настрою споживача інформації та цілям комунікатора» [23, с. 46]. Постправа у трактуванні дослідника – це певна «постмодерністська девіація», тобто таке порушення у сприйнятті інформації, коли сформована ЗМІ картина світу заступає людям істинний стан речей. Фактична реальність поступається місцем її різноманітним інтерпретаціям, ґрунтованим на певних переконаннях, емоціях, фонових знаннях, стереотипах. У багатьох випадках подібне інтерпретування реальності змінює її об'єктивний статус: вона конструюється текстами, візуалізується медійними засобами за чиймись правилами і врешті-решт перетворюється на наратив. Отже, можна сказати, що постправа – це свого роду гра в реальність, причому гравці з одного боку не здогадуються про свою залученість до гри, сприймаючи пропонований їм проєкт дійсності як справжню дійсність.

Ми не можемо прямо ототожнювати постправду з брехнею, фейком тощо. Адже постправа – це не заперечення правди, а її переосмислення [24]. Глибинними підставами виникнення постправди в сучасному світі є руйнування величезних ідеологічних наративів, у які вірило людство модерної доби – комунізм, нацизм та інші «-ізми». Демократизація суспільного життя та суспільної свідомості спричинила плюралізм правд та відкидання якоїсь універсальної правди, яку можна накладати, як лекало, на людське сприйняття дійсності. Свобода, яку сучасне людство оберігає як найвищу цінність, це, зокрема, і вільний вибір будь-якої правди та відкидання правди в універсальному розумінні. «У ситуації, коли все могло бути відносним, відносною стала також правда. Вона стала постправдою, нібиправдою, позаправдою, фальш-правдою. Це було не чимось несподіваним, а результатом культурних трансформацій кількох останніх поколінь», – зазначає польський соціолог Ришард Радзік [25, с. 25]. Таким чином, відмова від глобальних наративів зумовлює множинність інтерпретацій дійсності та зниження якості інтелектуального аналізу сучасного світу. Самостійно добувати істину, тобто знання, виведене з об'єктивної ситуації, є доволі проблематичним в умовах стрімкого та швидкозмінного життя. Саме тому більшість людей задовольняються вже «добутим» знанням, нібито правдою, яку хтось постачає, звісно, не без власної користі. До того ж ця правда може бути настільки добре «упакованою», естетично та емоційно привабливою, що «спожити» її стає легким та приємним заняттям. Отже, ми вибираємо те знання про об'єктивну дійсність, яке, по-перше, викликає в нас позитивні емоції, а по-друге, відповідає нашим поглядам та уподобанням. Водночас відкидається та «права», яка їм суперечить.

Цікавою є думка сучасного українського письменника та філософа Тараса Лютого, який уважає, що постправа виникає як реакція втоми сучасної людини від складної реальності та бажання знайти порятunek у затишному віртуально-фейковому світі. Сучасне людство, перенасичене візуалом, наочністю, картинками, не перенапружується читанням об'ємних текстів, аналітичних розвідок тощо. Ми є вільними в обиранні будь-якої інтерпретації дійсності, тому й обираємо те, що: а) не псує нам настрій, б) відповідає нашим очікуванням; в) є привабливим візуально. Цим значно користуються політики, популізм яких останнім часом збільшує масштаби. Коли стало очевидним, що об'єктивна правда тепер зовсім не є значущою при формуванні громадської думки, на відміну від емоційних реакцій і вірувань широких мас, політична риторика стала відверто маніпулятивною: «Популізм політиків полягає не стільки у невиконанні їхніх обіцянок, а в тому, що вони говорять речі, які хочуть почути ці маси. Людям важливо отримати символічну / словесну перемогу, бо вони звикли, що їхні вимоги й так ніколи ніхто не виконує» [26].

Як зазначає сучасна дослідниця Анжеліка Чантурія, «феномен постправа нерозривно пов'язаний з ідеєю симулякра» [27, с. 4]. Дійсно, інтерпретація реальності відповідно до певних потреб постачальника інформації призводить до того, що створювані ним образи, щораз далі відриваючися від відтворення реального, зрештою стають повністю автономними, відокремленими від реальності, яку вони спочатку репрезентували. Французький філософ, один з авторів теорії симулякрів Ж. Дельоз так характеризує ці конструкти: «Ми “купаємося” в симулякрах; за допомогою їх ми сприймаємо, мріємо, бажаємо, діємо. Ці фантоми не є реальними й фізичними об'єктами, але вони мають фізичну реальність. Вони дозволяють нам відчувати, сприймати те, що має сприйматися, і так, як це має сприйматися відповідно до своїх призначень, згідно з тією дистанцією, яку вони долають, і тими деформаціями, яких вони зазнають...» [28, с. 248]. Симулякри, спочатку просто маскуючи соціальну дійсність, а потім викривлюючи її, зрештою зовсім утрачають зв'язок із нею, стаючи знаком без референта (тобто без співвідношення з об'єктивним світом). Так функціонують у суспільній свідомості майстерно створювані фактивними з інформаційної боротьби симулякри «бандерівець», «Правий сектор», «київська фашистська хунта», «терорист», «сепаратист», «Новоросія» тощо. Тому в добу постправа працює «фабрика симулякрів», зокрема, ідеться про застосування «методу персоніфікації подій», коли остання «виступає в контексті долі окремої особистості» (наприклад, жінки, яка нібито «спостерігала за катуванням трирічного хлопчика» або «втратила під час бомбардування єдину дитину» тощо); візуалізації інформації, тобто «впливу на психіку людини за допомогою візуалізованих образів» [12, с. 60].

Сучасний український журналіст Олександр Піддубний зауважує, що «постправа – це притаманна пересічним обивателям вульгаризація фактів, оскільки ці обивателі (сиріч – маси) не мають навичок професійно працювати з інформацією, перевіряти її, аналізувати та відділяти факти від суджень» [29]. Таким чином, відсутність у більшості адресатів здатності до рефлексії та схильність сприймати на віру ту інформацію, яка є емоційно сильнішою та резонує з їхніми стереотипними уявленнями, сприяє й фальсифікації інформації, і трансформації політичних цінностей, і дискредитації інститутів держави. На думку С. Чугрова, «у кризі можуть опинитися екзистенційні цінності, демократичні процедури та інститути, глобальний проект, система міжнародної безпеки та інші основи сучасного світопорядку» [23, с. 49].

«Сьогодні, як ніколи раніше, виникає велика потреба у тому, щоб наші громадяни були поінформованими та розумілися на тому, що відбувається у світі. Справа свободи сьогодні під загрозою по всьому світові, і пропаганда – напотужніша зброя, яку вони використовують в цій боротьбі. Обман, спотворення та брехня систематично використовуються ними як питання обдуманого політики» [30]. Цей меседж 33-м американським президентом Гаррі Труменом був виголошений ще 1950 р., проте його актуальність наразі лише набирає обертів, особливо в контексті інформаційного протиборства, у якому пропаганда стає головним засобом збройної боротьби.

Термін «пропаганда», як відомо, походить від латинського слова *propaganda* – «те, що підлягає поширенню». Слово вперше було використано в назві спеціальної організації католицької церкви «Sacra Congregatio de Propaganda Fide» (Священна конгрегація пропаганди віри), створеної папою Григорієм XV у 1622 р. для місіонерської діяльності та поширення католицтва [31, с. 553]. У XXI ст. спостерігаємо новий масштаб пропаганди, який відомий український фахівець у галузі комунікативних технологій Георгій Почепцов називає «пропаганда 2.0», маючи на увазі наступний, якісно новий рівень її організації [32]. Професор Ніколас Калл, керівник Програми публічної дипломатії Університету Південної Каліфорнії, зазначає, що «технологічні можливості інформаційної епохи, більш ліквідне використання ідеології авторитарними режимами та власні труднощі Заходу в проєкціюванні демократичних цінностей заново визначили загрозу пропаганди» [33, р. 1].

Дійсно, пропаганда значно використовує сучасну ситуацію постправди для реалізації певного завдання, вона працює з фізичною реальністю, з безпосереднім досвідом. Уже було зазначено, що масовий споживач інформації схильний оцінювати повідомлення відповідно до власних переживань та стереотипних уявлень, унаслідок чого аргументи зводяться до базових емоцій, на яких вони ґрунтуються. Пропагандистські зусилля спрямовуються на те, щоб створити такому споживачеві прийнятний інформаційний контент, тоб-

то подати «політично вигідну правду», «нібито правду», «бажану правду», продиктовану виключно інтересами маніпуляторів. Для створення наративу, тобто розповіді про дійсність, використовуються так звані фрейми. Це термінологія американського вченого Джорджа Лакоффа, який захищає когнітивний підхід у політиці та лінгвістиці [34]. Як підкреслює Г. Почепцов: «Фрейм є ментальною структурою, яка допомагає нам упорядковувати реальність. Фрейм – це глибинна структура з валентностями чи ролями. Картинка дійсності тоді розбивається на складові, які заповнюють ці валентності чи ролі» [35]. На думку більшості послідовників Дж. Лакоффа, фреймінг означає процес відбору окремих аспектів реальності, що висвітлюються, посилення характеру подання цих аспектів з метою формулювання певних причинно-наслідкових зв'язків, морально-етичних інтерпретацій та рекомендацій щодо того, як потрібно діяти стосовно тієї чи іншої ситуації. «Суб'єкти політичного впливу створюють та контролюють певні аспекти політичної реальності, роблячи їх помітнішими для свідомості об'єкта впливу, пропагуючи таким чином певну трактовку проблеми, інтерпретацію причин її виникнення, моральну оцінку та можливі рішення» [36, с. 69]. Отже, фрейм – це фрагмент дійсності, але поданої крізь призму суб'єктивного сприйняття, що, безумовно, містить значний елемент маніпулятивного потенціалу.

Залежно від того, хто є носієм фреймів, розрізняють медійні та індивідуальні фрейми. Перші дозволяють журналістам «упакувати» подію у вже наявний шаблон і транслювати його публіці. Другі являють собою ті когнітивні схеми (вони ґрунтуються на життєвому досвіді та особистій системі цінностей), що існують у свідомості кожного індивіда та дозволяють переробляти інформацію, яка надходить від мас-медіа. Медійний фреймінг створюється за безпосередньої участі владних структур, різного роду політичних еліт, груп інтересів та лобістських формувань і, власне кажучи, є інструментом здійснення пропагандистського впливу. А оскільки соціальні медіа сьогодні володіють великим формувальним потенціалом, то індивідуальні фрейми (особливо в молоді) створюються внаслідок засвоєння трансльованого ЗМІ наративу. На думку В. В. Шустя, засоби масової інформації в українських реаліях практично перетворилися на засоби масової агітації та пропаганди, які «цілеспрямовано надають споживачеві свою інтерпретацію подій, які, як правило, не відображають реалії, конструюючи потрібне їх власнику тлумачення дійсності, і задають масовій аудиторії фрейми різних аспектів її сприйняття» [37, с. 215].

У своїй статті «Фреймінг демократів» Дж. Лакофф пояснює, що республіканці (консерватори) так довго могли залишатися при владі в США, оскільки роками упроваджували в суспільну свідомість певні фрейми, втілюючи їх у конкретні фрази, поки ті не стали частиною звичайної англійської [38]. Так,

наприклад, залежно від того, яку реакцію потрібно отримати від об'єкта маніпуляції, можна по-різному визначити закон, що обмежує володіння – «засіб контролю» чи «засіб безпеки». У першому випадку закон буде сприйматися під впливом фрейму «втручання держави», а в другому – «турбота про людей». У контексті ж інформаційної війни між Україною та РФ можна навести такий приклад політичної маніпуляції, як використання фрейму «фашист» стосовно українського патріота. Це глибинний фрейм, який структурує ідею очевидного та беззаперечного абсолютного зла, тому його систематичне використання в повідомленнях, що інформують про події цієї війни, сприяє тому, що у свідомості населення РФ буде створюватися відповідний непривабливий образ ворога, а протиборство країн виправдовуватиметься високою метою. На думку Дж. Лакоффа, викоринити фрейм, імплантований у масову свідомість, дуже важко, а сперечатися з ним – неможливо. Саме тому контрпропаганда в сучасному інформаційному суспільстві, а тим більше в інформаційному протиборстві потребує значно більших зусиль, ніж пропаганда.

Розуміння контрпропаганди в цілому є спільним у всіх її дослідників. Слід зазначити, що у вітчизняній науці аналіз цього феномену ґрунтується здебільшого на працях російських учених, хоча при цьому розуміння підходів до здійснення контрпропагандистської діяльності в країні, що веде війну з Україною, може бути корисним для нас. Отже, контрпропаганда переважно трактується як діяльність, спрямована на відбиття пропагандистських атак та нейтралізацію маніпулятивного впливу протиборчої сторони: «Контрпропаганда – це складова частина пропагандистської діяльності, система заходів, яка становить сукупність засобів, прийомів і методів, спрямованих на нейтралізацію і викриття пропаганди політичних противників з метою попередження можливих негативних наслідків щодо пропагандистської активності політика, політичної сили або ворожої держави» [9, с. 46]. Виходячи з цього, контрпропаганда «реагує на інформаційну реальність» (Г. Почепцов), яка створюється пропагандою, отже має справу з укоріненими фреймами, боротися з якими набагато важче, ніж їх продукувати. Тому деякі дослідники взагалі вважають контрпропаганду неефективною. Так, професорка риторики Анна Михальська зауважує, що про контрпропаганду «у значенні терміна “спростування” чи “протидія” пропаганді в період загострення політичної конфронтації аж до холодної війни і, відповідно, посилення інтенсивності так званих інформаційних війн навряд чи варто особливо говорити внаслідок її недостатності як прояву пасивної позиції та її дисфункціональності» [39, с. 85]. Подібне ставлення до контрпропаганди висловлюють автори аналітичної доповіді Національного інституту стратегічних досліджень України (2016 р.). Виходячи з того, що «контрпропаганда має на меті безпосередньо або опосередковано нейтралізувати чи представити в хибному світлі твер-

дження, що їх пропонує пропаганда», дослідники вважають, що «для України застосування контрпропаганди не є доцільним» [40, с. 71], оскільки, по-перше, вона руйнуватиме основи демократії, адже остання ґрунтується на надійній інформації; по-друге, підриватиме довіру громадян до органів державної влади, які втрачатимуть свій авторитет у боротьбі з абсурдом, на якому будується російська пропаганда; по-третє, є своєрідним наздогананням і перетворюється на продукування фейків у відповідь.

Ми не вважаємо контрпропаганду пасивною або ж такою, яка є недоцільною в контексті інформаційного протиборства України з РФ. Найприйнятнішим для нас є розуміння контрпропаганди Миколи Кейзерова та Євгена Ножина: «Контрпропаганда – не пасивна оборона, це частина нашого ідеологічного наступу, тому будь-який контрпропагандистський захід, крім суто тактичної мети викриття конкретної ворожої кампанії, прийому, має бути спрямовано і на вирішення стратегічного завдання: виховання непримирності до пропаганди ідеологічного противника...» [5, с. 11]. Із цього випливає, що контрпропаганда, окрім оперативного реагування на безпосередні пропагандистські виклики та загрози, має також і стратегічне призначення – слугувати засобом виховання ідеологічної стійкості. Приблизно так само розуміє мету контрпропаганди Г. Почепцов: «Гарна контрпропаганда – це заздалегідь вбудований фільтр. У цьому випадку не потрібно боротися з кожним новим фактом-фейком, оскільки потік від цього джерела визнається недостовірним» [10]. На думку дослідника Кирила Орлова, «завдання контрпропаганди – формування стійкої суспільної думки та ідеологічного імунітету до пропаганди суб'єктів, що поширюють негативно критичну інформацію...» [41, с. 28]. Ураховуючи те, що фрейми, які вводяться пропагандою, блокують усі інші розуміння, найкращим виходом є побудова нових фреймів, які зможуть повноцінно впливати на суспільну свідомість, конкуруючи з пропагандистськими структурами. Г. Почепцов наводить такий приклад: на протигагу чуткам про те, що майбутній президент США Барак Обама мусульманин, був створений інформаційний контент про відвідування ним християнської церкви [10].

Як бачимо з наведених визначень, контрпропаганда реалізується в кількох аспектах, тож можемо вести мову про кілька видів або кілька функцій контрпропаганди. Так, у цитованій вище доповіді Національного інституту стратегічних досліджень зазначено, що контрпропаганда виконує дві функції – «упереджувальну і викривальну. Провідною є упереджувальна функція, мета якої – формування стійкої громадської думки та ідеологічного імунітету щодо пропагандистських та психологічних впливів опонентів. Викривальна функція полягає у розвінчанні ідей, стереотипів і пропагандистських штампів, а також поясненні населенню навмисної дезінформації з боку опонентів.

Успішна контрпропаганда полягає в умінні систематично показувати підґрунтя, мотиви й технологію обману і в кінцевому підсумку навчити людей самостійно викривати ідеологічні провокації опонентів» [40, с. 71]. Дмитро Павлов поділяє контрпропагандистські технології на превентивні, протидіючі (нейтралізуючі) та наступальні [9, с. 51]. Схожою є класифікація видів контрпропаганди професора Ніколаса Калла, який розрізняє тактичну та стратегічну контрпропаганду. Тактичну пропаганду вчений розуміє «як повідомлення або набір повідомлень чи дій, розгорнутих для протидії певному повідомленню від противника» [33, р. 3]. Стратегічна контрпропаганда визначається як «ціла комунікаційна політика, розроблена у відповідь на пропагандистську діяльність противника» [Там само]. Н. Калл зауважує також, що основним з усіх застосовуваних в історії методів контрпропаганди був негативний фактор цензури, тобто насильницька протидія поширенню ідей противника у власному суспільстві через обмеження преси, радіоперешкоди, закони, інтернет-брандмауери або аналогічна діяльність.

Виходячи з того, що основу контрпропаганди (так само, як і пропаганди) складає процес комунікації, її структура має складатися з таких компонентів, як адресат і адресант повідомлення, наміри, зміст і способи доставки інформації, а також результат комунікації. Отже, ґрунтуючися на цьому, визначимо основні структурні елементи контрпропаганди: 1) мета контрпропаганди – нейтралізація пропаганди противника; 2) суб'єкти контрпропаганди – особи та організації, що планують або організують контрпропагандистські заходи; 3) об'єкти контрпропаганди – цільова аудиторія, щодо якої здійснюється психологічний вплив для досягнення цілей контрпропаганди; 4) зміст контрпропаганди – комплекс заходів щодо надання психологічного впливу на людей і соціальні групи для досягнення цілей контрпропаганди; 5) методи контрпропаганди – прийоми, використовувані для здійснення психологічного впливу на об'єкти контрпропаганди; 6) канали контрпропаганди – канали донесення інформації до об'єктів контрпропаганди; 7) результат контрпропаганди – зміни у свідомості та поведінці об'єктів контрпропаганди внаслідок здійсненого психологічного впливу, що визначають досягнення її цілей.

У контексті російсько-української інформаційної війни контрпропаганда має проводитися як на загальнодержавному рівні (із забезпеченням підтримки з боку міжнародних партнерів України в галузі стратегічних комунікацій), так і на рівні окремих державних інституцій і громадських об'єднань. Таким чином, суб'єктами контрпропагандистської діяльності щодо протидії інформаційній агресії РФ мають бути: державні органи, зокрема відповідні структури Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України; громадські об'єднання; міжнародні організації; засоби масової інформації; блогери; громадські активісти.

Оскільки вістря контрпропагандистської діяльності націлено на свідомість головних акторів російського пропагандистського впливу та їхніх прихильників, систему їхньої діяльності щодо поширення шкідливого інформаційного впливу, то об'єктами контрпропаганди в «гібридній» війні з РФ мають бути: ідеологи та учасники пропагандистської антиукраїнської кампанії; особи, які здійснюють пособництво в поширенні дезінформації; особи, які схильні до впливу російської пропаганди; населення країни – поширювача пропаганди. Безумовно, не можна виключати зі списку об'єктів контрпропаганди й населення України в цілому, адже превентивні контрпропагандистські заходи спрямовано якраз на інформування про природу пропаганди противника з метою «імунізації» населення від руйнівного інформаційного впливу. За словами Н. Калла, правильно організована контрпропаганда приведе не лише до знищення ворога, а й до вдосконалення суспільства.

Зрозуміло, що мета контрпропаганди буде розрізнятися залежно від об'єктів впливу: а) осіб або організацій, що провадять свідому пропагандистську діяльність і є активними учасниками «гібридної» війни проти України; б) населення. У першому випадку переважною метою контрпропаганди буде припинення такої діяльності, а в другому – нейтралізація шкідливого інформаційного впливу та формування імунітету проти ворожої пропаганди. Також слід зазначити, що одна масштабна стратегія щодо боротьби з пропагандою не підходить до всіх ситуацій і має враховувати особливості об'єктів впливу: тих, хто перебуває під впливом пропаганди суперника, та тих, хто має до цього схильність. Тому цілі контрпропагандистської кампанії мають відповідати цільовій аудиторії через розуміння ставлень, переконань та думок цільових груп населення.

Змістом контрпропаганди в умовах російсько-української війни має бути комплекс заходів щодо здійснення інформаційно-психологічного впливу на пропагандистських акторів та населення. У цьому контексті плідною, на нашу думку, є концепція, розроблена американським військовим дослідником Скоттом Бродо, автором «Керівництва з контрпропагандистської стратегії США у боротьбі з Аль-Каїдою». С. Бродо вважає, що стратегія контрпропаганди ґрунтується на трьох компонентах: інформаційне середовище, фізична інфраструктура та контекст [42]. Фізичний компонент контрпропаганди передбачає безпосередню ліквідацію можливостей поширювати пропаганду: знищення чи пошкодження обладнання суперника та можливостей його комунікації (наприклад, руйнування телевежі або вилучення газетного накладу). Стратегія контрпропаганди, спрямована на контент (власне, поширювану інформацію), пов'язана або з неможливістю отримати доступ до неї (блокування радіо- та телепередач, цензура інформації у ЗМІ), або з маніпулюванням її достовірністю з метою сформувати недовіру чи альтернативи для цільової

аудиторії. Щодо цього С. Бродо наводить приклад поширення хибних інформаційних листівок серед німецьких солдатів на лінії фронту під час Другої світової війни, що створило ілюзію керування та інформування з німецького штабу, але насправді було акцією психологічних операцій союзників. Проте, як зазначає дослідник, «стратегії контрпропаганди, що маніпулюють фізичною інфраструктурою та змістом, як правило, орієнтовані на супротивника, ... спрямовані на здатність супротивника до комунікації, на повідомлення супротивника або на поведінку супротивника» [42, р. 86]. У контексті боротьби США з радикальними екстремістами подібні засоби виявилися малоефективними.

Головну увагу дослідник пропонує зосередити на тій стратегії контрпропаганди, що пов'язана з когнітивним компонентом інформаційного середовища, тобто здатністю людей сприймати інформацію та приймати рішення. По суті, ідеться про ефективний рефреймінг, або створення у свідомості людей нових схем сприйняття реальності. С. Бродо зазначає, що застосування такого підходу є тривалим, проте може дати фантастичні результати. Когнітивний підхід до проведення контрпропагандистської діяльності пов'язано з впливом на місцеве населення та зміною тих соціально-економічних факторів, які посилюють привабливість ідеології суперника (просвіта цільової аудиторії її мовою, трансляція стратегічних передач на значні відстані, формування певної ідеології з використанням різних програм допомоги тощо). Отже, головну увагу контрпропагандистської діяльності має бути зосереджено на контенті (змісті інформації) та когнітивному рівні (сприйнятті інформації та прийнятті рішень).

Основними принципами ведення контрпропаганди в контексті російсько-української війни є такі: законність, повага до прав і свобод людини та громадянина, цільова спрямованість, поєднання гласних і негласних методів, поєднання офлайнних і онлайнних форм роботи, оперативність, безперервність і наступальний характер, поєднання симетричних і асиметричних дій, креативність, переконливість, ефективність тощо. Каналами поширення інформації в рамках контрпропагандистської діяльності є: усна комунікація, зовнішня агітація, засоби масової інформації, мережа Інтернет та локальні інформаційно-телекомунікаційні мережі. Основними результатами контрпропаганди в «гібридній» війни з РФ мають бути: формування в суспільстві неприйняття ідеології «русского мира»; зниження числа осіб, схильних до впливу пропаганди РФ; підвищення стійкості суспільства до гібридних зловмисних впливів; формування позитивного іміджу України у світі та поліпшення медіаграмотності суспільства. Як зазначалося в резолюції 115-го Конгресу Комітету зі збройних сил США «Розроблення стратегії інформаційної війни та контрпропаганди для нового середовища безпеки», «боротьба

з ворожою пропагандою потребує загальнонаціональної стратегії, що використовує всі інструменти національної влади для залучення органів влади, інструментів та ресурсів, необхідних для пом'якшення та маргіналізації її згубних наслідків» [30].

Висновки. Сучасний дискурс постправди характеризується переважно емоційним сприйняттям інформації на противагу аналітичному розумінню та усвідомленій рефлексії. Отже, виникає ситуація множинності «правд», плюралізм інтерпретацій дійсності. Пропаганда значно використовує сучасну ситуацію постправди, для того щоб створити споживачеві прийнятний інформаційний контент, тобто подати «політично вигідну правду», продиктовану виключно інтересами маніпуляторів. Для створення наративу, тобто розповіді про дійсність, використовуються фрейми, тобто фрагменти дійсності, поданої крізь призму суб'єктивного сприйняття. Контрпропаганда в умовах «гібридної» війни реагує на інформаційну реальність, уже переінакшену пропагандою, і таким чином виконує вдвічі складніше завдання: протидіє створеному наративові та руйнує сталі фрейми, які виникають у свідомості реципієнтів пропаганди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сучасна політична лексика : енцикл. слов.-довід. / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін. ; за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2015. 396 с.
2. Требін М. П. Інформаційна зброя. *Матеріали другої наукової конференції Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, 15–16 лютого 2006 р.* : програма конф. та тези доп. Харків : ХУ ПС, 2006. С. 129.
3. Специфіка розвитку сучасного соціально-гуманітарного середовища : кол. моногр. / Березовська-Чміль О. Б., Кучин С. П., Чернишова Т. О. та ін. Харків : СГ НТМ «Новий курс», 2021. 124 с.
4. Артемов В. Л. Против клеветы и домыслов : Сущность, методы, практика контрпропаганды. Москва : Политиздат, 1987. 158, [2] с.
5. Кейзеров Н. М., Ножин Е. А. Контрпропаганда: проблемы методологии и методики. Москва : Мысль, 1984. 80 с.
6. Контрпропаганда: теория и практика / Д. А. Волкогонов, И. С. Даниленко, И. А. Климов и др. ; под ред. Д. А. Волкогонова. Москва : Воениздат, 1988. 238, [2] с.
7. Контрпропаганда: вопросы теории и практики : сб. ст. / отв. ред. Л. М. Кравчук. Киев : Политиздат Украины, 1985. 365 с.
8. Калініченко Б. М. Особливості здійснення контрпропаганди в умовах гібридної війни. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.* 2018. Вип. 23. С. 74–80.

9. Павлов Д. М. Специфіка здійснення контрпропагандистських політичних технологій. *Наукові праці. Політологія*. 2017. Т. 309, № 297. С. 46–52.
10. Почепцов Г. Контрпропаганда и новые особенности пропагандистской войны. *Научно-культурологический журнал*. 2016. № 15 (318). URL: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=4850> (дата звернення: 10.05.2021).
11. Требін М. П. «Гібридна війна» як прояв політичної кризи в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія. Соціологія. Філософія»*. 2015. Вип. 1. С. 218–222.
12. Требін М. П., Панфілов О. Ю. Постмодернізм як методологія сучасних смислових війн. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2020. № 1 (44). С. 53–65. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.44.195772>.
13. Попова Т. В., Ліпкан В. А. Стратегічні комунікації : словник / за заг. ред. В. А. Ліпкана. Київ : О. С. Ліпкан, 2016. 416 с.
14. James M. Positioning theory and strategic communications: a new approach to public relations research and practice. New York : Routledge : Taylor & Francis Group, 2014. xiv, 228 p.
15. Sirén T. Winning wars before they emerge: from kinetic warfare to strategic communications as a proactive and mind-centric paradigm of the art of war. Boca Raton : Universal-Publishers, 2013. xix, 317 p.
16. White J., Mazur L. Strategic communications management: Making public relations work. Wokingham, England ; Reading, Mass. : Addison-Wesley Pub., 1995. xvi, 277 p.
17. Ball J. Post-truth: how bullshit conquered the world. London : Biteback Publishing, 2017. 306 p.
18. Wilber K. Trump and a post-truth world. Boulder : Shambhala, 2017. x, 149 p.
19. D'Ancona M. Post truth: the new war on truth and how to fight back. London : Ebury Press, 2017. 167 p.
20. Keyes R. The post-truth era: dishonesty and deception in contemporary life. New York : St. Martin's Press, 2004. viii, 312 p.
21. Levitin D. J. Weaponized lies: how to think critically in the post-truth era. New York : Dutton, 2016. xxii, 294 p.
22. McIntyre L. C. Post-truth. Cambridge, MA : MIT Press, 2018. xvi, 216 p.
23. Чугров С. В. Post-truth: трансформація політичної реальності или саморазрушение либеральной демократии? *Политические исследования*. 2017. № 2. С. 42–59.
24. Марків О. Т. Постправа та фактчекінг – тренди сучасної комунікації. *Наука та освіта: ключові питання сучасності* : зб. наук. пр. «ЛОГОΣ» з матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернігів, 18 трав. 2018 р. / відп. за вип. М. А. Голденблат. Обухів : Друк. «Друкарік» (Гуляєва В. М.), 2018. Т. 11. С. 112–119.
25. Радзік Р. Культурні контексти відходу від правди: приклади польські і не тільки. *Український соціологічний журнал*. 2018. № 1–2. С. 19–31.

26. Лютий Т. Кінець прекрасної епохи. В кожного своя «пост-правда». *dsnews.ua* / Деловая столица. 19 нояб. 2016 г. URL: <https://www.dsnews.ua/society/kinets-prekrasnoyi-epohi-v-kozhnogo-svoya-post-pravda--19112016180000> (дата звернення: 10.05.2021).
27. Чантурія А. В. Постправда та масова свідомість. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки*. 2018. №9 (323). С. 4–14.
28. Делез Ж. Лукреций и натурализм. Интенциональность и текстуальность. *Философская мысль Франции XX века*. Томск : Водолей, 1998. С. 241–252.
29. Піддубний О. Що таке постправда? *PIDDUBNY.com* : блог укр. журналіста. 12.05.2017. URL: <https://piddubny.com/scho-take-postpravda/> (дата звернення: 10.05.2021).
30. Crafting an Information Warfare and Counter-Propaganda Strategy for the Emerging Security Environment / Committee on Armed Services, United States House of Representatives, One Hundred Fifteenth Congress, First Session. March 15, 2017. URL: <https://www.hsdl.org/?view&did=801244> (дата звернення: 21.05.2021).
31. Політологія : навч. енцикл. слов.-довід. для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін. ; за наук. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ – 2000, 2014. 779 с.
32. Почепцов Г. Пропаганда 2.0 как успешная технология сегодняшнего дня. *Media Sapiens*. 23 июля 2017 г. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/19328/2017-07-23-propaganda-20-kak-uspeshnaya-tekhnologyya-segodnyashnego-dnya/> (дата звернення: 10.05.2021).
33. Cull N. J. Counter Propaganda: Cases from US Public Diplomacy and Beyond. London : Legatum Institute, 2015. 16 p. URL: <https://lif.blob.core.windows.net/lif/docs/default-source/publications/counter-propaganda---cases-from-us-public-diplomacy-and-beyond-july-2015-pdf.pdf> (дата звернення: 10.05.2021).
34. Lakoff G. Ten lectures on cognitive linguistics. Leiden ; Boston : Brill, 2018. 229 p.
35. Почепцов Г. Когнітивні підходи до аналізу інформаційного простору. *Media Sapiens*. 21 жовт. 2012 г. URL: <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/5895/2012-10-21-kognityvni-pidkhody-do-analizu-informatsiyного-prostoru/> (дата звернення: 10.05.2021).
36. Лопатин С. В. Политический фрейминг как стратегия манипулирования политическим сознанием. *Дискурс-Пи*. 2019. № 1 (34). С. 68–76. DOI: <https://doi.org/10.17506/dipi.2019.34.1.6876>.
37. Шусть В. В. Фреймінг соціально-політичної реальності як механізм формування політичних цінностей молоді. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 5 (1). С. 213–217.
38. Lakoff G. Framing the Dems. *The American Prospect*. September 2003. P. 32–35. URL: <http://www.zephorias.org/lakoff/files/AP08p3235.pdf> (дата звернення: 10.05.2021).
39. Михальская А. К. Война слов: риторика и поэтика пропаганды. *Экология языка и коммуникативная практика*. 2018. №3. С. 80–95.

40. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії : аналіт. доп. / за заг. ред. А. Баровської. Київ : НІСД, 2016. 109 с.
41. Орлов К. А. Контрпропаганда как средство повышения имиджа сотрудника полиции. *Вестник Уральского юридического института МВД России*. 2015. № 3. С. 27–31.
42. Brodeur S. D. Guidelines for a U. S. Counterpropaganda Strategy to Defeat Al-Qaeda Recruiting / School of Advanced Air and Space Studies, Air University. Maxwell Air Force Base, Alabama, June 2011. vi, 103 p.

REFERENCES

1. Vdovychyn, I. Ya., Uhryn, L. Ya., Shypunov, H. V., et al. (2015). *Suchasna politychna leksyka* [Modern Political Vocabulary]. Khoma, N. M. (Sci. ed.). Lviv: Novyi Svit – 2000 [in Ukrainian].
2. Trebin, M. P. (2006, February 15–16). Informatsiina zbroia [Information Weapons]. In *Materialy druhoi naukovoï konferentsiïa Kharkivskoho universytetu Povitrianykh Syl imeni Ivana Kozheduba, 15–16 liutoho 2006 r.: Prohrama konferentsii ta tezy dopovidei – Proceedings of the Second Scientific Conference of Ivan Kozhedub Kharkiv University of the Air Force: Conference program and abstracts* (p. 129). Kharkiv: KhU PS [in Ukrainian].
3. Berezovska-Chmil, O. B., Chernyshova, T. O., Kuchyn, S. P., et al. (2021). *Spetsyfika rozvytku suchasnoho sotsialno-humanitarnoho seredovyshcha* [The Specifics of the Development of the Modern Social and Humanitarian Environment]. Kharkiv: SH NTM “Novyi kurs” [in Ukrainian].
4. Artemov, V. L. (1987). *Protiv klevety i domyslov: Sushhnost', metody, praktika kontrpropagandy* [Against Slander and Speculation: The Essence, Methods, Practice of Counter-Propaganda]. Moskva: Politizdat [in Russian].
5. Kejzerov, N. M., Nozhin, E. A. (1984). *Kontrpropaganda: problemy metodologii i metodiki* [Counterpropaganda: Problems of Methodology and Methods]. Moskva: Mysl' [in Russian].
6. Volkogonov, D. A., Danilenko, I. S., Klimov, I. A., et al. (1988). *Kontrpropaganda: teoriia i praktika* [Counterpropaganda: Theory and Practice]. Volkogonov, D. A. (Ed.). Moskva: Voenizdat [in Russian].
7. Kravchuk, L. M. (Ed.). (1985). *Kontrpropaganda: voprosy teorii i praktiki* [Counterpropaganda: Questions of Theory and Practice]. Kiev: Politizdat Ukrainy [in Russian].
8. Kalinichenko, B. M. (2018). Osoblyvosti zdiisnennia kontrpropahandy v umovakh hibrydnoi viiny [Features of counter-propaganda in a hybrid war]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin – Scientific Journal of M. P. Drahomanov NPU. Series 22: Political Science and Methods of Teaching Socio-Political Disciplines*, 23, 74–80 [in Ukrainian].
9. Pavlov, D. M. (2017). Spetsyfika zdiisnennia kontrpropahandystskykh politychnykh tekhnolohii [The Specifics of the Implementation of Counter-Propaganda Political

- Technologies]. *Naukovi pratsi. Politolohiia – Scientific works. Politology*, 309(297), 46–52 [in Ukrainian].
10. Pocheptsov, H. (2016). Kontrpropaganda i novye osobennosti propagandistskoj vojny [Counterpropaganda and New Features of the Propaganda War]. *Nauchno-kul'turologicheskij zhurnal – Scientific and Culturology Journal*, 318(15). Retrieved from <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=4850> [in Russian].
 11. Trebin, M. P. (2015). “Hibrydna viina” yak proiav politychnoi kryzy v Ukraini [“Hybrid war” as a manifestation of the political crisis in Ukraine.]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia “Politolohiia. Sotsiolohiia. Filosofiiia” – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series “Political Science. Sociology. Philosophy”*, (1), 218–222 [in Ukrainian].
 12. Trebin, M. P., & Panfilov, O. Yu. (2020). Postmodernizm yak metodolohiia suchasnykh smyslovykh viin [Postmodernism as a Methodology of Modern Semantic Wars]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriiia: Filosofiiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy*, 44(1), 53–65 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.44.195772>.
 13. Popova, T. V., & Lipkan, V. A. (2016). *Stratehichni komunikatsii* [Strategic Communications]. Lipkan, V. A. (Ed.). Kyiv: O. S. Lipkan [in Ukrainian].
 14. James, M. (2014). *Positioning Theory and Strategic Communications: A New Approach to Public Relations Research and Practice*. New York: Routledge: Taylor & Francis Group.
 15. Sirén, T. (2013). *Winning Wars Before They Emerge: From Kinetic Warfare to Strategic Communications as a Proactive and Mind-Centric Paradigm of the Art of War*. Boca Raton: Universal-Publishers.
 16. White, J., & Mazur, L. (1995). *Strategic Communications Management: Making Public Relations Work*. Wokingham, England; Reading, Mass.: Addison-Wesley Pub.
 17. Ball, J. (2017). *Post-Truth: How Bullshit Conquered the World*. London: Biteback Publishing.
 18. Wilber, K. (2017). *Trump and a Post-Truth World*. Boulder: Shambhala.
 19. D’Ancona, M. (2017). *Post Truth: The New War on Truth and How to Fight Back*. London: Ebury Press.
 20. Keyes, R. (2004). *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary life*. New York: St. Martin’s Press.
 21. Levitin, D. J. (2016). *Weaponized Lies: How to Think Critically in the Post-Truth Era*. New York : Dutton.
 22. McIntyre, L. C. (2018). *Post-Truth*. Cambridge, MA: MIT Press.
 23. Chugrov, S. V. (2017). Post-truth: transformacija politicheskoy real’nosti ili samorazrushenie liberal’noj demokratii? [Post-Truth: Transformation of Political Reality or Self-Destruction of Liberal Democracy?]. *Politicheskije issledovanija – Political Studies*, (2), 42–59 [in Russian].

24. Markiv, O. T. (2018). Postpravda ta faktchekinh – trendy suchasnoi komunikatsii [Post-Truth and Fact-Checking are Trends in Modern Communication]. In *Nauka ta osvita: kliuchovi pytannia suchasnosti* [Science and Education: Key Issues of Our Time]: zb. nauk. prats “ΛΟΓΟΣ” z materialamy mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Chernihiv, 18 trav. 2018 r. (pp. 112–119). Holdenblat, M. A. (Vidp. za vyp.). Vol. 11. Obukhiv: Druk. “Drukaryk” (FOP Huliaieva V. M.) [in Ukrainian].
25. Radzik, R. (2018). Kulturni konteksty vidkhodu vid pravdy: pryklady polski i ne tilky [Cultural Contexts of Deviating from the Truth: Polish Examples and More]. *Ukrainskyi sotsiologichnyi zhurnal – Ukrainian Sociological Journal*, (1–2), 19–31 [in Ukrainian].
26. Liutyi, T. (2016). Kinets prekrasnoi epokhy. V kozhnogo svoia “post-pravda” [The end of a beautiful era. Everyone has their own “post-truth”]. <https://www.dsnews.ua/society/kinets-prekrasnoyi-epohi-v-kozhnogo-svoia-post-pravda--19112016180000> [in Ukrainian].
27. Chanturiia, A. V. (2018). Postpravda ta masova svidomist [Post-truth and mass consciousness]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka. Sotsiologichni nauky – Bulletin of Taras Shevchenko LNU. Sociological sciences*, 323(9), 4–14 [in Ukrainian].
28. Delez, Zh. (1998). Lukrecij i naturalizm. Intencional’nost’ i tekstual’nost’ [Lucretius and Naturalism. Intentionality and Textuality]. *Filosofskaja mysl’ Francii XX veka* [Philosophical Thought of France of the Twentieth Century] (pp. 241–252). Tomsk: Vodolej [in Russian].
29. Piddubnyi, O. (2017). *Shcho take postpravda* [What is the Post-Truth]? PIDDUBNY.com. <https://piddubny.com/scho-take-postpravda/> [in Ukrainian].
30. Committee on Armed Services, United States House of Representatives, One Hundred Fifteenth Congress, First Session. (2017, March 15). *Crafting an Information Warfare and Counter-Propaganda Strategy for the Emerging Security Environment*. Retrieved from <https://www.hsdl.org/?view&did=801244>.
31. Denysenko, V. M., Sorba, O. M., Uhryn, L. Ya., et al. (2014). *Politolohiia*. Khoma, N. M. (Ed.). Lviv: “Novyi Svit – 2000” [in Ukrainian].
32. Pocheptsov, H. (2017). *Propaganda 2.0 kak uspeshnaja tehnologija segodnjashnego dnja* [Propaganda 2.0 as a Successful Technology Today]. Media Sapiens. <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/19328/2017-07-23-propaganda-20-kak-uspeshnaya-tehnologyya-segodnyashnego-dnya/> [in Ukrainian].
33. Cull, N. J. (2015). *Counter Propaganda: Cases from US Public Diplomacy and Beyond*. London: Legatum Institute. Retrieved from <https://lif.blob.core.windows.net/lif/docs/default-source/publications/counter-propaganda---cases-from-us-public-diplomacy-and-beyond-july-2015-pdf.pdf>.
34. Lakoff, G. (2018). *Ten lectures on cognitive linguistics*. Leiden; Boston: Brill.
35. Pocheptsov, H. (2012). *Kohnityvni pidkhody do analizu informatsiinoho prostoru* [Cognitive Approaches to the Analysis of Information Space]. Media Sapiens. <https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/5895/2012-10-21-kognityvni-pidkhody-do-analizu-informatsynogo-prostoru/> [in Ukrainian].

36. Lopatin, S. V. (2019). Politicheskij frejming kak strategija manipulirovaniya politicheskim soznaniem [Political framing as a strategy for manipulating political consciousness]. *Diskurs-Pi – Discourse-Pi*, 34(1), 68–76. DOI: <https://doi.org/10.17506/dipi.2019.34.1.6876> [in Russian].
37. Shust, V. V. (2017). Freiminh sotsialno-politychnoi realnosti yak mekhanizm formuvannia politychnykh tsinnosti molodi [Framing of Social and Political Reality as a Mechanism of Formation of Political Values of Youth]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Psykholohichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences*, 5(1), 213–217 [in Ukrainian].
38. Lakoff, G. (2003, September). Framing the Dems. *The American Prospect*, 32–35. Retrieved from <http://www.zephorio.org/lakoff/files/AP08p3235.pdf>.
39. Mihal'skaja, A. K. (2018). Vojna slov: ritorika i pojetika propagandy [War of Words: Rhetoric and Poetics of Propaganda]. *Jekologija jazyka i kommunikativnaja praktika – Ecology of Language and Communication Practice*, (3), 80–95 [in Russian].
40. Barovska, A. (Ed.). (2016). *Informatsiini vyklyky hibrydnoi viiny: kontent, kanaly, mekhanizmy protydii* [Information Challenges of Hybrid Warfare: Content, Channels, Counteraction Mechanisms]. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
41. Orlov, K. A. (2015). Kontrpropaganda kak sredstvo povysheniya imidzha sotrudnika policii [Counter-propaganda as a means of enhancing the image of a police officer]. *Vestnik Ural'skogo juridicheskogo instituta MVD Rossii – Bulletin of the Ural Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, (3), 27–31 [in Russian].
42. Brodeur, S. D. (2011, June). *Guidelines for a U. S. Counterpropaganda Strategy to Defeat Al-Qaeda Recruiting*. School of Advanced Air and Space Studies. Air University, Maxwell Air Force Base, Alabama.

Требин Михаил Петрович, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой социологии и политологии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Чернышева Таисия Алексеевна, кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры философии, Харьковский национальный университет Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, Украина

БОРЬБА ЗА СОЗНАНИЕ ЛЮДЕЙ В ЭПОХУ ПОСТПРАВДЫ

Исследована эпоха постправды как коммуникативная ситуация, которая способствует распространению пропаганды и контрпропаганды, поскольку порождает плюрализм интерпретаций действительности, а следовательно, и широкие возможности для создания фреймов, и определяется преимущественно эмоциональным восприятием информации в противовес аналитическому пониманию и осознан-

ной рефлексии. Исходя из того, что основу контрпропаганды (так же, как и пропаганды) составляет процесс коммуникации, определены ее структурные элементы.

Ключевые слова: постправда, «гибридная» война, фрейм, нарратив, пропаганда, контрпропаганда.

Trebin Mikhailo Petrovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

Chernyshova Taisya Oleksiivna, PhD in Philology, Associate Professor,
Associate Professor, Department of Philosophy, Ivan Kozhedub Kharkiv
National University of the Air Force, Ukraine

THE FIGHT FOR PEOPLE'S CONSCIOUSNESS IN THE POST-TRUTH ERA

The era of post-truth is investigated as a communicative situation that contributes to the spread of propaganda and counter-propaganda, since it generates a pluralism of interpretations of reality, and, consequently, wide opportunities for creating frames, and is determined mainly by emotional perception of information as opposed to analytical understanding and conscious reflection. Proceeding from the fact that the basis of counter-propaganda (as well as propaganda) is the communication process, its structural elements are determined.

Keywords: post-truth, “hybrid” war, frame, narrative, propaganda, counter-propaganda.

UDC 329.63+316.346

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.50.235050>

Huk Luidmyla Ivanivna, PhD in Pedagogy, Associate Professor,
Associate Professor of Foreign Language Department,
Lviv Polytechnic National University, Ukraine
e-mail: Luidmila.I. Huk@lpnu.ua
ORCID ID: 0000-0002-7216-8844

Grabchak Marta Oleksandrivna, student,
Lviv Polytechnic National University, Ukraine
e-mail: mgrabchak27@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3895-3408

YOUTH PARTIES IN EU COUNTRIES

The article attempts to conduct a comparative analysis of youth parties in the EU. Investigate theoretical approaches to understanding the concept of «political party» – as well as to highlight the main features and characteristics of youth parties.

Keywords: *theoretical approaches, youth parties, innovations, democratic, socio-political, restrictions.*

Problem setting. Today, young people play significantly important role in the modern world. Thanks to innovations, new technologies, laws, it is young people who show themselves as progressive, democratic personalities. Now, young people have virtually none restrictions on the realization of their dreams and themselves. Nowadays they play a very big role play in socio-political life [1, p. 5]. Because it is the youth who see the obsolete principles of political life, they can compare what was once and what is now. Also, now, there are many youth political (not only organizations) but also parties, because modern young people are ready to change everything from old politics to current and create a new one. Best of all, the citizens of each state, where there are youth parties, support this younger generation. Methods used in the work: the historical method was used in the study themselves youth political parties, namely: the year of foundation, how and why created; the logical method, it was most manifested in comparison with the political one party and youth political party; and the method was used inductions and deductions, which allowed us to draw conclusions in this work; structural and functional: the structure and features were determined youth political and political party.

Recent research and publication analysis. Among the scholars who have considered the European youth movement are the following: H. Gere, A. Daifal,

L. Landau, G. Sitaraman, R. Warren, K. Hanson. To study the state of youth policy in Europe, special institutions have been set up to conduct constant monitoring and analysis of this issue. One of the most influential among them is the European Center for Knowledge on Youth Policy. In Ukraine, a similar structure is the State Institute for Family and Youth Policy, which constantly transmits data to the European Center for Knowledge on Youth Policy, and employees of both structures regularly hold joint events. Among the Ukrainian researchers of youth problems and the development of youth movements are M. Golovaty, T. Kovalev, O. Kornievsky, N. Latov, Y. Latov, G. Lux, V. Pavlovsky, I. Seleznev, O. Tarasov.

Paper objectives. The goal of the article is to conduct a comparative analysis of youth parties in the EU. Also investigate theoretical approaches to understanding the concept of “political party” as well as to highlight the main features and characteristics of youth parties.

Paper main body. At the present stage of EU development, the political process within the Union receives new forms of implementation that require legal regulation. Yes, it can be argued that it is being formed and functioning at the EU level the EU’s unique supranational party system, which is a system of relations rivalry and cooperation between political parties (national and supranational) at the supranational level, as well as the system of relations between parties and supranational institutions of power [2, p. 25].

Interestingly, the UN notes that with the growing number of young people on planet, it becomes the most powerful factor in shaping society. By according to the UN Commission on International Humanitarian Affairs, by the end of the XXI century. People under the age of 30 will make up almost 60% of the world’s population, and up to 25 years – about 50%. Therefore, we must understand that the population in such age categories are getting bigger and bigger, so the world is progressing with every day [3].

Today we see that it is young people who take an active part participation in various protests, actions. For example, “Umbrella Revolution”, “Revolution on Granite”, “Revolution of Dignity”, young students came out against government decisions [4, p. 610]. But over time, with history, it is because of these protests, because of these indignations, distrust to power, youth parties begin to form as students begin to understand that one of the easiest ways to defend their own interests in politics – through political institutions, one of which is a political party. Also, we can say that youth policy begins with organizations in which young people learn to communicate, to defend their own civic position, articulate their own interests. As a result activity increases the level of political consciousness and the young person becomes conscious an active person who understands his place and role in the political system. In fact, through the organization leadership qualities, team decisions, there are various discussions, and we think that’s why a lot of young

people start creating political parties, because that's when they really analyze a solution, you can find a solution to one or another problems, and even then on a psychological level, they understand that for in order to change something you need to start with yourself.

First of all, we want to start with political parties. In general, what is it political party, what are its features and compare how it differs from public organization [5, p. 18]. A political party is a legally registered association of people that has common goal and wants to achieve it, the goal, by gaining political power. Signs of a political party: desire for power; the desire for support from the people; development of a political program; the presence of an organized structure; activity in election campaigns [6, p. 503–505]. Structure of a political party: as with any organization, team, association or project, it should to be a leader who manages everything, who is the highest class, the one who provides practically everything [7, p. 543–546]. A political party is no exception, so it is the first in its structure and the highest participant is the leader who plays a leading role: accept the important decision, concentrates in its hands all the information about the activities of the parties, and manipulates the consciousness and behavior of the party masses. The next class structure and much more important is the bureaucracy that communicates between higher and lower party structures and carries out the orders of the leadership. Sometimes the bureaucracy can be separated from other parts of the party and even take the party leadership into their own hands, as in any company and the political party has active and passive members of this organization [8, p. 829]. So, it's active those who participate in the full implementation of the political program they seek problems of solving this or that mistake. These people can also practice disseminating information of this party, to advertise it. Look for others who will help them in their work, also these are the people most often involved in local elections, practically made up of a party, these people can be different specialists in different fields (economists, lawyers, medical professionals, cultural figures). And the opposing party members have passive members. If so, say in short, they seem to be a member of the party, but do not take part in its program. Volunteers are a very important and last link in a political party. Which help to do the smallest but important work? They are the ones who help active members and they advertise all events, hand out flyers for greater party recognition. So now that we understand what a political party is, we can [9]. We want to start moving to youth political parties (youth parties) from youth organizations, as the youth party is a kind of youth organizations.

A youth organization is a united group of people aged 14–35 their purpose is to exercise and protect their rights and freedoms, as well as satisfaction economic, cultural, social, economic, global, environmental, including political interests. Youth organizations usually provide youth: scholarship grants, and also do various

youth, usually cultural, political, environmental exchanges. All funds and support are sponsored by almost the EU. The youth organization, created voluntarily, decides independently problems that operate in forms that do not contradict the law.

Youth policy is a purposeful activity through which the problems of the youth are solved and all the conditions necessary for it are created personality development of a young person. Thanks, this activity is achieved understanding between youth and society and government. Youth policy covers all spheres of youth life, includes all issues related to the formation and education of youth, covers all processes of socialization, the whole set of ideas about the place and role of youth in society and their implementation. Youth policy is a set of actions of all state and public institutions, but each of its subjects, social the institution carries it out differently according to its needs and opportunities taking into account local conditions [10, p. 12].

The subjects of youth policy are the state, government agencies (which practically implement this policy), political parties, public organizations and associations, trade unions, social institutions (education, culture), individual citizens and, of course, young people themselves [11, p. 20]. A youth political party is a number of young people under the age of 29 years within the EU, it can act as an organization or as a movement that aims at social political interests, defends the rights of citizens, is created voluntarily, and desires new changes in the state, does not contradict the law, decides all political issues of their country, participates in various meetings, discussions, for political purpose may be different [8, p. 827].

Usually, a party arises just when a certain group is aware the need for political organization in order to participate in government decisions and issues, as well as for their own interests and young people, aware of their own interests, creates political structures [12, p. 267]. If so, we compare youth NGOs and youth political parties, we will see that the parties are more eager to exercise power powers, influence political processes and aim to obtain authorities, and organizations put pressure on the authorities in the process of adoption and implementation of political decisions in order to satisfy the interests of its members. The goal of the youth political party is that they want to have their own political power, as well as ordinary political parties, and exercise their interests. Also, they set up advisory bodies as a tool to put pressure on power. And if we talk about the target audience of political parties, then we are we can say that their interest group is the entire population of the country, from 18 years and older. Political parties have the spread of advertising (television, media, social networks, newspapers, magazines, etc.) much more than youth. They are more focused on the whole nation.

Youth, mostly use methods of advertising social networks, because for them it is more peculiar. And because of this, they are seen by fewer older generations, because not all are interested in the Internet, and usually watch the news on televi-

sion or also read newspapers [13, p. 20–27]. Youth parties want more development from the students themselves, young people, so that young people have more opportunities to discover themselves, take an active part in elections, in solving the problems of the state, to be aware of all mistakes and were politically aware. So, summarizing all the above, we can conclude that youth political parties and political parties differ from each other: purpose, structure, characteristics and target audience. Although they have a common goal, purpose and the desire for power. Today in the European Union is almost general discourses of the party, which are formally only youth wings, movements or classical organizations are perceived as full-fledged youth. Another one factor gives them the right to be called parties that they have their own separate names, as well as the right to vote [14, p. 50]. In fact, there are many such movements or wings in the European Union. But, the EU also has one youth party, which used to be just a movement and now is already officially German sources call it youth EU party.

Volt Europe – (Volt Europe) – pro-European, European federalist largest political youth party. Volt wants to spend policies at local, national and European levels. The Progress Youth Party is the Norwegian youth wing political party of Progress. In fact, it is considered freer than the party of Progress itself. The wing has active divisions in counties and over 50 municipalities of Norway. Libertarian, direct, democratic – youth rights populist, Flemish political conservative – liberal, libertarian party in Belgium. When the party won five seats in the House and one seat in the Senate and eight seats in the 2009 Flanders election, she surprised all commentators. Young Conservatives is a youth political organization founded in the Czech Republic, it is also a youth wing of the Civic Democratic Party, it is center-right, conservative and economically liberal. Ogra Shinn Fein (known as the Republican Youth) is a youth wing of the Irish political party Shinn Fein. The European Free Youth Alliance is a youth wing, founded in 2000 by the European Free Political Alliance European party. It is a pan-European youth organization which includes members of political organizations, they protect and promote: linguistic and cultural national diversity of Europe [9]. Young European Socialists is an organization of the Party of Europeans socialists; it is an association of youth organizations in Europe and of the European Union. Place of organization – Brussels.

Conclusions of the research. Having carried out a comprehensive study of the issue of youth political parties of the EU and carrying out their comparative analysis, we can come to the following conclusions: a political party is a legally registered association of people that has a common goal and wants to achieve it, the goal by gaining political power; signs of a political party: desire for power; desire for support from the outside the people; political program development; the presence of an organized structure; activity in election campaigns; a youth political party is

a certain number of young people up to 29 years within the EU (according to Eurostat source Being young in Europe today), it can act as an organization or as a goal-oriented movement socio-political interests, defends the rights of citizens, is created voluntarily and wants new changes in the state, does not contradict the law, resolves all political issues of his country, participates in various meetings, discussions, for political purposes, may be different. Signs of youth political parties: the pursuit of common interests (their interests, usually completely different from a political party); members and leaders of this party there are young people under the age of 29. The main feature is that these parties usually participate in the activities of international organizations, such as the United Nations, where a special department of youth policy was created; the structure of the youth political party is almost no different from the structure of a regular political party, but there are small nuances in that depends on the country in which it exists and is registered. For example in Germany the Youth Union consists of land and district associations. That is, the structure of the youth political party may change; party youth policy of political associations provides for two main directions: ideological training of young party members; attracting new ones representatives of the younger generation to the organization by conducting socio-political, cultural, historical, educational and other events; there are 3 types of youth parties: a group of common ideological political purpose. The main goal is to protect national interests and gaining state power; a youth organization created for the purpose political expression and protection of the interests of youth, its representation in state institutions; paramilitary formations are an association that operates for pressure on the current political and power structures. Today in the European Union almost in general discourses of the party, which are formally only youth wings, movements or classical organizations are perceived as full-fledged youth. Actually, there are many such movements or wings in the European Union. In this paper we the following were studied: Volt Europa – pro-European, European federalist largest political youth party. Volt wants to spend policies at local, national and European levels; Youth the Progress Party is the youth wing of the Norwegian political party Progress; Libertarian, direct, democratic – populist youth rights, Flemish political conservative – liberal, libertarian party in Belgium; Young Conservatives is a youth political organization, founded in the Czech Republic, is also a youth wing of the civic democratic party, it is center-right, conservative and economically liberal; Ogra Shinn Fein (known as the Republican Youth) is the youth wing of the Irish political party Shinn Fein; European Free Alliance of Youth – is a youth wing, founded in 2000 by European Free Alliance of European Political Party; Young people European Socialists is an organization of the Party of European Socialists, it is association of youth organizations in Europe and the European Union; we analyzed each of the 7 youth political parties for the following criteria: date of foundation, founder / first head, levels

implementation of activities, place of activity, ideology, governing body, supporters and members, future intentions, support for EU reforms, and funding activities. Note that each of the considered political organizations is unique in its activities and views on ideology and directions activities. However, we can say that each of them is designed to develop youth party organizations both in individual European countries and throughout Europe in general.

REFERENCES

1. Huntington, S. (2011). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
2. Domkina, V., Donets, A., & Hladchenko, T. (Eds.). (2006). *Molodizhna polityka Yevropeiskoho Soiuzu: perspektyvy ta shliakhy zaprovadzhennia v Ukraini* [Youth Policy of the European Union: Prospects for the Future in Ukraine]. Donetsk: Donetskyi Molodizhnyi Debatnyi Tsentri [in Ukrainian].
3. Savranskyi, R. S. (2017). Poniattia ta sutnist prypartiinykh molodizhnykh orhanizatsii [Concept and essence of youth wing of political parties]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok – Public Administration: Improvement and Development*, (4). Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2017_4_17 [in Ukrainian].
4. Trebin, M. P. (Ed.). (2015). *Politolohichni entsyklopedychnyi slovnyk* [Political science encyclopedic dictionary]. Herasina, L. M., Pohribna, V. L., Polishchuk, I. O., et al. (Comps.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
5. Savchuk, L. S. (2018). Molodizhnyi parlamentaryzm yak instutytsiina forma uchasti molodi u protsesi pryiniattia rishen: dosvid Yevropeiskoho Soiuzu ta Ukrainy [Youth parliamentarism as an institutional form of youth participation in the decision-making process: the experience of the European Union and Ukraine]. *Derzhava ta rehiony. Seria: Derzhavne upravlinnia – State and Regions. Series: Public Administration*, 62(2), 17–24 [in Ukrainian].
6. Denysenko, V. M., Sorba, O. M., Uhryn, L. Ya., et al. (2014). *Politolohiia*. Khoma, N. M. (Ed.). Lviv: Novyi Svit – 2000 [in Ukrainian].
7. Levenets, Yu. (Ed.). (2011). *Politychna entsyklopediia* [Political Encyclopedia]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo [in Ukrainian].
8. Kitanova, M. (2020). Youth Political Participation in the EU: Evidence from a Cross-National Analysis. *Journal of Youth Studies*, 23(7), 819–836. DOI: <https://orcid.org/10.1080/13676261.2019.1636951>.
9. von Kummert, T. (2018). Jugendpartei “Volt” will Europa umkämpfen. *WirtschaftsWoche*. <https://www.wiwo.de/politik/deutschland/zwoelf-sterne-bewegung-jugendpartei-volt-will-europa-umkämpfen/22665188.html>.
10. Kremen, V. H. (Ed.). (2016). *Natsionalna dopovid pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini* [National Report About the State and Prospects Development of Education in Ukraine]. Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
11. Pashkov, A. P., Baranovska, A. S., & Teliukova, Yu. M. (2017). Analiz zahroz natsionalnoi bezpeky Ukrainy ta peredovyi dosvid shchodo yikh rozv’iazannia [Analysis

- of National Security Threats of Ukraine and Best Experience About Their Solution]. *Bezpeka zhyttdiidialnosti – Life Safety*, (1), 20–25 [in Ukrainian].
12. Trebin, M. P., Herasina, L. M., Polishchuk, I. O., et al. (2013). *Politolohiia* [Political science]. Trebin, M. P. (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
13. Berezovska-Chmil, O. B., Chernyshova, T. O., Kuchyn, S. P., et al. (2021). *Spetsyfika rozvytku suchasnoho sotsialno-humanitarnoho seredovyscha* [The specifics of the development of the modern social and humanitarian environment]. Kharkiv: SH NTM “Novyi kurs” [in Ukrainian].
14. Platon, Aristotel’ (2002). *Pajdejja: Voshozhdenie k dobresti* [Paideia: Rise to Valor]. Kornetov, G. B. (Ed.). Moskva: Izd-vo URAO [in Russian].

Гук Людмила Іванівна, кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов, Національний університет
«Львівська політехніка», Україна

Грabcак Марта Олександрівна, студентка,
Національний університет «Львівська політехніка», Україна

МОЛОДІЖНІ ПАРТІЇ В КРАЇНАХ ЄС

Постановка проблеми. На сьогоднішній день молодь відіграє надзвичайно важливу роль у сучасному світі. Завдяки інноваціям, новим технологіям, законам саме молоді люди показують себе як прогресивні, демократичні особистості. Зараз молоді люди не мають практично жодних обмежень щодо реалізації своїх мрій та себе особисто. У наш час дуже велику роль вони відіграють у суспільно-політичному житті. Бо саме молодь бачить застарілі засади політичного життя, може порівнювати те, що було колись, із тим, що є тепер. Також нині існує безліч молодіжних політичних організацій і партій, бо сучасні молоді люди готові змінювати все і створювати нову політику. Найкраще те, що громадяни кожної держави, де є молодіжні партії, підтримують це підрастаюче покоління.

Аналіз публікацій. Серед науковців, які розглядали питання європейського молодіжного руху, слід назвати Х. Гиру, А. Дайфала, Л. Ландау, Г. Сітараман, Р. Уоррен, К. Хансон. Для дослідження стану молодіжної політики в Європі створено спеціальні інституції, які проводять постійний моніторинг та аналізують цю проблематику. Однією з найвпливовіших серед них є Європейський центр знань з молодіжної політики. В Україні аналогічною структурою є Державний інститут сімейної та молодіжної політики, який постійно передає дані до Європейського центру знань із молодіжної політики, а працівники обох структур регулярно проводять спільні заходи. Серед українських дослідників проблем молоді та розвитку молодіжних рухів треба назвати М. Головатого, Т. Ковалева, О. Корнієвського, Н. Латову, Ю. Латова, Г. Лукса, В. Павловського, І. Селезнева, О. Тарасова та ін.

Формулювання цілей. Провести порівняльний аналіз молодіжних партій в ЄС. Дослідити теоретичні підходи до розуміння поняття «політична партія», а також виокремити основні ознаки й особливості молодіжних партій. Розглянути основні молодіжні політичні партії в Європейському Союзі.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку ЄС політичний процес усередині Союзу отримує нові форми втілення, які потребують правової регламентації. Так, можна стверджувати, що на рівні ЄС формується і функціонує унікальна наднаціональна партійна система ЄС, яка є системою відносин суперництва та співробітництва між політичними партіями (національними та наднаціональними) на наднаціональному рівні, а також система відносин між партіями та наднаціональними інститутами влади. Цікавий факт: ООН зазначає, що зі зростанням чисельності молоді на планеті вона стає наймогутнішим фактором у формуванні суспільства. За даними Комісії з міжнародних гуманітарних питань ООН, до кінця ХХІ ст. люди віком до 30 років становитимуть майже 60% населення земної кулі, а до 25 років – близько 50%. Отже, ми повинні розуміти, що населення таких вікових категорій все збільшується і збільшується, тому світ прогресує з кожним днем. Методи, які було використано в роботі: історичний метод був використаний при дослідженні молодіжних політичних партій, а саме: рік заснування, як та чому створилася; логічний метод найбільше проявлявся у порівнянні політичної партії та молодіжної політичної партії; також застосовано методи індукції та дедуції, які дозволили зробити висновки у даній роботі; структурно-функціональним методом було визначено структуру та ознаки молодіжної політичної та політичної партії).

На сьогодні ми бачимо, що саме молоді люди беруть активну участь у різних протестах, акціях. Наприклад, «Революція парасольок», «Революція на граниті», «Революція гідності», молоді студенти вийшли проти рішень влади. Та з часом, з історією, саме через ці протести, через ці обурення, недовіру до влади, починають утворюватися молодіжні партії, оскільки студенти починають розуміти, що один із найпростіших шляхів обстоювати власні інтереси в політиці – через політичні інститути, одним з яких і є політична партія. Ознаки політичної партії: прагнення до влади; прагнення підтримки з боку народу; розробка політичної програми; наявність організованої структури; активність у виборчих кампаніях. Також можна сказати, що молодіжна політика починається з організації, у яких молодь вчиться комунікувати, аргументовано обстоювати власну громадянську позицію, артикулювати власні інтереси. Унаслідок такої активності зростає рівень політичної свідомості, і молода особа стає свідомою активною особистістю, яка розуміє своє місце і роль у політичній системі. Насправді через організацію формуються лідерські якості, командні рішення, відбуваються різні обговорення, і я думаю, що саме через це багато молодих людей починають створювати політичні партії, бо саме тоді, коли вони реально аналізують те чи інше рішення, можна знайти вирішення тієї чи іншої проблеми, і вже саме тоді на психологічному рівні вони розуміють, що для того, аби щось змінити, потрібно почати з себе.

Висновки. Здійснивши комплексне дослідження питання щодо молодіжних політичних партій країн ЄС та їх порівняльний аналіз, можемо дійти таких висновків: політична партія – це юридично зареєстроване об'єднання людей, яке має спільну мету і хоче її досягти шляхом отримання політичної влади. Ознаки політичної партії: прагнення до влади; прагнення підтримки з боку народу; розробка політичної програми; наявність організованої структури; активність у виборчих кампаніях. Зауважимо, що кожна із розглянутих політичних організацій є унікальною в своїй діяльності та поглядах щодо ідеології і напрямків діяльності. Проте можемо стверджувати, що кожна із них покликана розвивати молодіжні партійні організації як в окремій європейській країні, так і в Європі загалом.

Ключові слова: теоретичні підходи, молодіжні партії, винаходи, демократичний, соціально-політичний, обмеження.

Гук Людмила Ивановна, кандидат педагогических наук, доцент,
доцент кафедры иностранных языков, Национальный университет
«Львовская политехника», Украина

Грбчак Марта Александровна, студентка,
Национальный университет «Львовская политехника», Украина

МОЛОДЕЖНЫЕ ПАРТИИ В СТРАНАХ ЕС

На сегодняшний день молодежь играет исключительно важную роль в современном мире. Благодаря инновациям, новым технологиям, законам именно молодые люди показывают себя как прогрессивные, демократические личности. Сейчас молодые люди не имеют практически никаких ограничений относительно реализации своих желаний и себя. В наше время очень большую роль они играют в общественно-политической жизни. Ведь именно молодежь видит устаревшие основы политической жизни, может сравнить то, что было когда-то, с тем, что есть сейчас. Также сегодня существует множество молодежных политических организаций и партий, потому что современные молодые люди готовы менять все и создавать новую политику. Лучшие всего то, что граждане любого государства, где есть молодежные партии, поддерживают это подрастающее поколение.

Ключевые слова: теоретические подходы, молодежные партии, изобретения, демократический, социально-политический, ограничения.

Martsikhiv Khrystyna Romanivna, PhD in Pedagogy,
Associate Professor of Foreign Language Department,
Lviv Polytechnic National University, Ukraine
e-mail: khrystyna.hrytsko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4637-6604

Horbachova Liliia Yevgenivna, student,
Lviv Polytechnic National University, Ukraine
e-mail: liliagorbachova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3203-5350

THE CONCEPT OF CIVIL SOCIETY, ITS FORMATION IN UKRAINE, FUNCTIONS AND FEATURES

The concept of «civil society» in modern political science is given. The relevance of its theoretical and practical aspects which is caused by the obvious increase the role of ordinary citizens and their voluntary associations in all spheres of human society: economic, political, social, spiritual, is analyzed. The successes of public organizations and movements of people of good will in the field of detente of international tensions, in providing assistance to peoples affected by natural disasters, catastrophes and other social unrest are widely known. It was established that the basis of victories is the development of civil society, high activity of citizens and their voluntary associations. This is achievable only in a sufficiently developed civil society. It has been proved that success comes where the business activity of citizens and the non-governmental structures they create increases, state intervention in economic, social and spiritual life is limited, where civil society develops and improves. The theoretical and applied aspects of the phenomenon of civil society are comprehended through a theoretical analysis of the concept of civil society in the history of socio-philosophical and political thought, from Plato and Aristotle to the views of modern researchers. It is emphasized that civil society is a type of social system, the hallmark of which is the real multi-subjectivity of economic, social, cultural and political life. The formation and development of civil society in Ukraine during the years of independence is analyzed. It is proved that the formation of civil society is manifested in the formation of its institutions – voluntary public associations, public movements, trade unions, independent media, public opinion as a social institution, elections and referendums as a means of public expression and protection of public-dependent interests. judicial and law enforcement systems, etc. The peculiarities of the interaction of civil society and the rights' state are substantiated.

Keywords: *civil society, the concept of civil society, state power, political party, welfare state, state of rights.*

Problem setting. Civil society is one of the key categories of modern political science. The processes that take place in it largely determine the content of the policy and the directions of its implementation. The path to civil society, the development of its concept, its own formation and development are complex and long-term. This article reveals issues that will help to understand the nature, structure, features and problems of civil society in modern democracies. Today, civil society is often defined as the opposite, the counterweight to the state. After all, with the advent of the state there is a kind of bifurcation of elements of public life into purely civil and state. However, the purely independent life of civil society is almost non-existent, in most of its manifestations it is intertwined with the life of the state, and the institutions themselves are designed to solve or facilitate complex state tasks, including the implementation of state-guaranteed constitutional rights and freedoms [1, p. 299–300]. There is no unambiguous relationship between the existence of the state and the presence or absence of civic principles in society.

Analysis of recent research and publications. At different times, the problem of civil society, the rule of law, the interaction between them has attracted the attention of scientists and politicians. In the historical context, we can point to successes in the study of these phenomena. Aristotle and N. Machiavelli made a significant contribution to their research. J.-J. Rousseau, G. W. F. Hegel, J. Locke and other researchers. The methodological basis of the work is the achievement of world socio-political thought, which includes the works of progressive political scientists, sociologists, philosophers, educators; state documents, legislative acts. There is a noticeable success in the study of various aspects of social consciousness and its forms, such as political, economic, legal and so on. This problem includes the works of V. Babkin, I. Dzyubko, L. Egholm, G. Fine, L. Herasina, L. Kaspersen, V. Korniyenko, O. Nesterenko, S. Ryabov, V. Stepanenko, M. Trebin, V. Yablonskyi and others [2–9]. Theoretical and methodological issues of the functioning and essence of political consciousness, its structure and relationship with other forms of social consciousness are covered in the works of O. Babkina, V. Bebig, V. Gorbatenko, G. Shchedrova and other authors [10–13].

The purpose of this article is to examine the concept of civil society, particularly, in Ukraine, its functions and features. The goal will be achieved by implementing the following tasks: characteristics of civil society, welfare state and state of rights, identification of their interaction; identification of the state of political consciousness of civil society, trends in its development, interaction with other forms of social consciousness; analysis of theoretical and methodological aspects; analysis of problems that arise in the formation of political consciousness.

Paper main body. The idea of civil society with its roots reaches ancient Greece and Rome, finds its theoretical embodiment in the works of Aristotle, Cicero, other thinkers. Over time, there is understanding of civil society as a community of equal

citizens, which does not depend on the state, but interacts with it for the sake of the common good. In the political sphere, civil society provides citizens for free participation in state and public affairs. The main subject of such a society is a person who freely develops individual and collective life, decentralized state power and local self-government, democratically solved socio-political problems based on well-balanced, consensus relations [14, p. 44–45].

The concept of “civil society” is differently interpreted in social sciences. Thus, Montesquieu, believing that society cannot exist without a government, distinguished by the state as a union of citizens and the state as a totality of officials [15, p. 262–263]. G. Spencer in accordance with his organic theory of society compared the state with a biological organism, considered it an aggregate of the management bodies, rule [16, p. 606]. His «hardware» idea later was used by Marxism.

It is known that in the primitive public society there were authorities. The functions of the ruling have not been identified in the life of the community yet. At the same the community was a source and bearer of power. Gradually there was a hierarchy (from the Greek: *ἱεραρχία*, *hierarkhia*, ‘rule of a high priest’, from *hierarches*, ‘president of sacred rites’; *hieros* – sacred and *archia* – power – division into higher and lower positions, ranks; the strict order of subordination of lower relative to the position or orient of individuals) of public administration, as a result of which ordinary communities were detached from the management of the community.

People’s assembly is replaced by a military squad. The Council of Elders turn into more venerable and independent centers for making government decisions, only a part of which is made to formal approval of the assembly of communities. So gradually there was a public administration from the community. It was carried out by its separate institutions that the community was quite subordinate. In the future, due to Christian doctrine state and private began to distinguish between. Cursing an idea of a civil society as a means of limiting state power, restraining its relentless aspiration to the absolute, authoritarian [17, p. 75–76].

Implementation of the concept of «civil society» is associated with the idea of “natural rights of a person” which in the XVII century was fundamental in the formation and dissemination of legal consciousness, political and legal concepts, first of all the theory of “social contract”. Thus, Hugo Grotius and Baruch (de) Spinoza by “natural rights” considered freedom of beliefs and thoughts, freedom of possession and use of property, equality of people among themselves, their security against arbitrariness, etc. [16, p. 607–608]. The distinction between civil society and the state launched Jean-Jacques Rousseau in the work “Discourse on the Origin and Basis of Inequality Among Men”. Civil society, in his opinion, arose as a result of the formation of private property, and the state was created from his

idea on the basis of a social contract. John Locke believed that people agreed to establish a state for the purpose of reliable provision of natural rights, equality and freedom, protection of person and property – the values of civil society [16, p. 392].

The aggregate of individuals who unlimited themselves with their natural rights formed, according to supporters of the contractual theory of the origin of the state, society in its “natural state” (“status naturalis”). This is the state of entirely freedom, which leads to “war of all against all”. But under such conditions to have “right to everything”, Thomas Hobbes asserted, means not actually not to be right on anything. In order to avoid threats that are necessarily arising in the natural state of society, people were forced to replace it to the state of Civic (“status civilis”). The transition from the natural state to civilization makes it possible to regulate laws and other rules of disordered relations [14, p. 44–45].

According to the theory of “social contract” people conclude an agreement and create a state that appears over society, alienates and focuses on part of their natural rights. So, there is a civil society, in contrast to the natural, pre-state is a state in which the state has existed. In the conventional theories of the state (J. Locke, Voltaire, J.-J. Rousseau), the citizenship state of society was perceived as an antipode of a natural state, but the authorities as a derivative of relations that dominate in a community society [18, p. 166–167].

The concept of civil society, its understanding as the realm of human freedom, which is outside the state regulation, is the generation of a liberal outlook. John Locke, called the “father of Liberalism”, believed that the state is called primarily to protect personal freedom and property acquired by the work of people. It operates only in strictly outlined limits, which can lead to civil disobedience. People should have the right to resist arbitrariness of government, to resist it and even resort to force for its overthrow, when it directs its power to conqueror, usurpation, tyranny, or in the event of its collapse. Based on the recognition of self-value and priority of spontaneous human life, compared with managerial influence on it, enlightenments of the XVIII century (J. Locke, Ch. Montesquieu) proclaimed that the civil idea is higher and more significant than the idea of state. Georg Hegel distinguished civil society and political state. The scientist considered it indirectly through the work by the system of needs, based on the principle of domination of private property and the general formal equality of people. Niccolo Machiavelli, Montesquieu, Georg Hegel believed that society should be the object of influence of the state that can act quite independently. Political state wisdom is to take into account existing relations in society, thoughts and circumstances. Classical views on civil society have prepared a modern understanding of this phenomenon. Civil society is a society of citizens with a high level of economic, social, political, cultural and moral features, which jointly with the state forms developed legal relations.

This is a community of all citizens, their free associations identified with social relations characterized by a high level of social consciousness and political culture that are outside the state regulation, but are guarded and guaranteed by it.

The formation of civil society is associated with the affirmation of the bourgeois system. It is impossible without the existence of law rule, but only the existence of a developed, stable civil society enables the formation of law rule. Highly developed civil society is the basis of a stable democratic political regime. Non-liberal (totalitarian, authoritarian) society is entirely or mainly subordinated to the state regulating, centralizing them. This way of interaction between the state and society is called statism that is characterized as a policy of is the spreaded state powers to all without exception. Its essence is to recognize the state as the most important and only factor in integrating society. In totalitarian societies the civil sphere is reduced to the minimum possible sizes, but never disappears entirely [19, p. 201].

Developed civil society involves the existence of a democratic law rule, which is intended to satisfy and protect the interests and rights of citizens. Prerequisites for civil society are: market economy with its own manner of ownership; multiplicity of independent political forces and parties; non-directively formed public opinion; free personality with a developed sense of self-dignity [20, p. 5–6]. Civil society is not only separate from the state society, autonomous sphere of social being, which is not a subject to direct control and regulation by the authorities, as well as a structured society. It provides freedom of associations of individuals by interests and preferences. Separate segments of the population form their groups, voluntary associations, which are designed to provide civilized relations with other subjects of co-existence in society. Therefore, civil society is a certain mechanism of an informal social partnership, which enables the implementation and balance of existing interests. Civil society in political science usually is considered as a social formation opposed to the state. It can be understood as pluralism and organization of interests regardless of the state.

Such a society is emancipated from the state, the realm of spontaneous self-existing individuals and voluntarily formed associations and organizations of citizens protected by law on direct intervention and regulation by state authorities. It is embodied in the private life of citizens, the existence of a free market, unobstructed dissemination of spiritual, religious, moral, national values, etc. The basis of civil society is the life of individuals as private people, a set of freely established interpersonal ties (family, communal, economic, cultural, religious, etc.), diversity of interests, capabilities and methods of their expression and implementation.

The main features of civil society are the following: availability of democratic legal statehood; separated the state from the structure of society, which includes various voluntary associations of people; mutual responsibility of the state and

citizens for the implementation of democratically accepted laws; self-government of individuals, voluntary organizations and associations of citizens; adequate free exchange of social system, the political system under which the state is derived from civil society and processes in it; approval of direct and diverse interests, the possibility of their expression and implementation; the possibility of providing genuine, real life, unlike the state – areas of conditional, formal life; a variety of forms of ownership (private, collective, co-operative, etc.), market economy; availability of free competition, relations of exchange of activities and its products between independent owners; direct communication of people; respect of civil rights, which are considered to be higher than state laws; access for all citizens to participate in state and public affairs; freedom of personality; pluralism of ideologies and political views, multiparty; pluralism, a totality of all non-political relations in society and diverse activities of people; presence of a developed social structure; diversity of social initiatives; developed civic political culture and consciousness; regulation of people's actions directly by the same people, primarily due to the norms of morality; control over the activities of public authorities [19, p. 201].

The existence of various controversial interests in the civil society, which it is not capable of satisfying, called for the state of the state as an embodiment, the implementation of general interest, as an institution, which responsibility is the guarantee and protection of human rights. In such a society there is a real property that is capable of being realized in the legal field.

If in a civil society the actions of people are due to their real needs and requirements of common sense, the state and performers of its will above all put the formal side of the case. Any event, meaningful and worthy for a person (birth, marriage, etc.), the state considers a real fact only after the fulfillment of proper formal procedures, documentary certification (drawing up a protocol, signing an act).

If civil society defends natural rights, economics, private life, sphere of freedom; the political society (state) relates to established laws, politics, state, public life and sphere of duty. The alternative features and values of the state and civil society do not mean their antagonism, but on the contrary, determines their mutual need. Without a state, a civil society is impossible, without civil society, a full legal state is impossible. They are interconnected aspects of one holistic person life, civilized social existence. Developed civil society creates conditions for free self-realization of individuals and their various associations and holds the state from suppressing individuals and society, making it more democratic and legal [21, p. 30].

The level of democracy in modern society is largely determined by the existence of independent associations system of sovereign individuals and freely established ties between them. Formed on pluralism, tolerance, liberalism (respect for the rights and freedoms of the person), such a society is able to confront both the statist

tendencies by state and anarchism, to achieve optimal public governance. Open rivalry of public interest initiates a political process, promotes the implementation of general social interest [17, p. 82]. Therefore, for the democratization of society, the state reform is necessary not only for effective lawmaking, political and legal activity, but also the formation of civil society – the structuring of the community, awareness of the costs of their interests, the valuation of its own and foreign rights, dignity and freedom, the reverence of the rules and procedures of socio-political interaction.

In Ukraine today there is a gradual process of becoming a civil society, which is still very far from completion. Authorities of different levels have been already formed, but they still demonstrate the failure to bring the country from the system crisis, and therefore the dynamic process of citizens' alienation from the state, power and politicians is clear [22, p. 6–9]. Civil society is characterized by a system of the interests' representation of different groups of the population in the form of political parties that express the interests and formulate the political priorities of certain social groups. Today, political parties (registered more than 340) are not sufficiently contributing to the proper establishment of communication channels between the state and citizens.

The current level of self-organization of civil society in Ukraine is characterized by certain contradictions. On the one hand, optimism is provided by the growing willingness of people to defend their rights, unite in public organizations, increase civic activism, successful development and the introduction of various forms of public participation in public life. On the other hand, the effectiveness of civil society self-organization is hampered by the low level of citizen involvement in local development processes, activities of public organizations and local governments, passivity and paternalism of Ukrainian citizens on the ground, low representation of community members in self-government and public trust.

The trends in the transformation of the social structure of our state include the actual lack of middle class and significant progress in its formation, lumpenization of numerous groups of the population, the emergence of new owners, polarization of wealth and poverty, preserving the old nomenclature of its positions. More than 85 percent of the population of Ukraine occupy the position below the middle class and exists in extreme uncertainty and unpredictability. Due to the formation of the middle class, the stratification of society on the rich and poor prevails the principle of strength, and not the principle of law, although the intention of the legal state is declared everywhere.

Factors of the formation in Ukraine of civil society are: free and alternative political elections, referendums; independent (primarily from the authorities) media; development of local self-government; political parties capable of representing group interests; availability of market relations and economic pluralism. To

strengthen the processes of self-organization, it is necessary to promote the increase of analytical capabilities in society, there should be an expanded discourse with the involvement of a wide range of civil society experts, increase public participation in reforming the country [23, p. 65–67].

The welfare state acquires special significance in modern conditions. The welfare state is a state that seeks to ensure every citizen of decent living conditions, social security, complicity in the management of production, and in the ideal of approximately the same vital chances, opportunities for self-realization of personality [24, p. 213–214]. The term “welfare state” was introduced in 1850 by German scientist-lawyer Lorenz von Stein [25, p. 48–49]. However, his active theoretical development and practical embodiment began in Germany in the second half of the XX century. The theoretical principles of the social state are highlighted in the works of G. Richter (Germany), A. Brown (USA), M. Boretti (France).

The experience of developed countries convincingly indicates that the origin and formation of a social state are not spontaneously, but on the basis of purposeful state policy. The transition to the state of the specified type is possible only with the implementation of a systematic strategy of reforms, which binds to a holistic complex of movement to a socio-market economy, civil society, a legal state with a purposeful formation of social institutions. The content of the welfare state is manifested in the promotion of such elements of modern society as a social market economy, social democracy, social ethics.

The principles of solidarity and subsidy belong to the most important principles of maintaining the harmonious relationship between citizens and the state, which contribute to the functioning of the state mechanism with social content. Solidarity involves unity and purposeful association of various groups and segments of society around the main objectives and values, both current and long-term perspective. The idea of solidarity is based on the help of the stronger to the weak, in mutual support and responsibilities of citizens in front of the state and one before one.

The principle of subsidy received an expanded submission in the social doctrine of the Catholic Church and acquired socio-state content in the practice of state construction of Federal Republic of Germany and other developed West countries. According to this principle, the superior echelons of the management are performed only those tasks that are not possible to be lower than the ranks and are intended to help the latter in supporting their independence and their own responsibility. Initiated by the state, the subsidiary contributes to overcoming consumer psychology in citizens and their associations, functional overload of the state, uncontrolled growth of bureaucracy, and also stimulates group and personal population initiative [26]. It should be taken into account that the social state in each country is formed, based on the specifics of national, historical, socio-political, geographical conditions and traditions of coexistence within a particular society. Accordingly, a model that

allows you to find your own, optimal path to the social state is created.

The theory of rights' state originates from antiquity. The ancient Greek philosopher Plato wrote that statehood is possible only where fair laws are dominated, «where the law is the owner over the rulers, and they are slaves». Since the new time, the theory of the rights' state was supplemented by direct appeal to the idea of human rights. Advanced era thinkers of the formation of capitalism in the XVII-XVIII centuries formulated the principle of separation of powers, laid down the basis of the theory of a state of rights. Thus, the German philosopher I. Kant believed that the state provides the triumph of law and is subordinated to its requirements. Another German philosopher M. Weber formulated the principles of such a state [27, p. 87]. Rights' state is characterized by: the rule of law and its domination in society; equality before the law itself, all its authorities, public organizations, officials and citizens; the supremacy of representative authorities, their openness and publicity, the absence of any dictatorship; separation of powers into three branches: a legislature, an executive, and a judiciary, which creates a system of mutual restraint and mutual opposition of branches of government; a guarantee of the rights and freedoms of a person within the limits of legality, mutual responsibility of the state, associations of citizens and individuals; high level of public structures, the possibility of public associations and individuals to participate in the management of society; observance of the principles of general, direct, equal suffrage; control of public authorities by society, citizens and their organizations; responsibility of the state to the world community of legal states; organic connection of the rights and freedoms of citizens with their responsibilities, duties, laws, self-control, self-consciousness, legal culture [24, p. 211–212]. In addition to strict adherence to laws, society provides for another fundamental requirement – observance of generally accepted norms of morality. The right and moral have always been the factors of human existence and humanism [28, p. 11].

Conclusions. There are no final words on civil society, because civil society is constantly being reinterpreted and recreated. Civil society can be understood as the «third sector» of society, distinct from government and business, and including the family and the private sphere. By other authors, civil society is used in the sense of 1) the aggregate of non-governmental organizations and institutions that manifest interests and will of citizens or 2) individuals and organizations in a society which are independent of the government. It is protected by law from direct interference by public authorities. In civil society there are qualitatively new relations between society and nature, between society and the state, between society and the individual, between the individual and the state. The development of civil society is a guarantor against authoritarianism and totalitarianism. Civil society exists in contradictory unity with the state. Under a democratic regime, it closely touches and interacts in passive and active opposition to the regime. The

conditions for the functioning of civil society are: the presence in society of a developed social structure that reflects the different interests of the social community, the ownership of property by every citizen, personal or collective right to dispose of it at its discretion; sufficiently high level of social, intellectual, psychological development of members of society, ability to full self-activity. At present, humanity is more aware of the essence of a highly developed civil society; the current level of development of civilization requires the expansion of the boundaries of civil society, the emergence of a new, modern society adequate to it. In particular, there is a possibility of parallel growth of the role and activity of the state and civil society, their interaction and interaction.

Prospects for further research. Building a democratic, constitutional and welfare state in Ukraine is directly related to the formation of civil society. In independent Ukraine, the formation of civil society is a priority. In the current conditions of Ukrainian reality, civil society institutions are only being formed, due to which they cannot fully control state power. However, there are already tendencies of participation and growing role of civil society institutions, which are becoming stronger, in the mechanism of realization of constitutional rights and freedoms of man and citizen in Ukraine. At the same time, the institutions of civil society should not completely absorb the state, replacing the implementation of its basic functions by non-state structures. Without the effective implementation of its basic functions by the state, it is impossible to create and develop a full-fledged civil society in Ukraine.

REFERENCES

1. Denisenko, V. M., Blikhar, V. S., Uhryn, L. Ya., et al. (2015). *Teoriia polityky* [Policy Theory]. Lviv: Liha-Pres [in Ukrainian].
2. Egholm, L., & Kaspersen, L. B. (Eds.). (2021). *Civil Society: Between Concepts and Empirical Grounds*. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.
3. Fine, G. A. (2021). *The Hinge: Civil Society, Group Cultures, and the Power of Local Commitments*. Chicago: University of Chicago Press.
4. Herasina, L. (2008). Hromadianske suspilstvo i kolizii v protsesi realizatsii politychnoi vlady [Civil Society and Conflicts in the Process of Political Implementation Authorities]. *Visnyk Akadimii pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 54(3), 43–51 [in Ukrainian].
5. Korniiievskyyi, O. A., Tyshchenko, Yu. A., & Yablonskyi, V. M. (Eds.). (2020). *Hromadianske suspilstvo Ukrainy: polityka spryiannia ta zaluchennia, vyklyky ta transformatsii* [Civil Society of Ukraine: Policy of Promotion and Involvement, Challenges and Transformations: Analytical Report]. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
6. Bader, M. (2019). *Hromadianske suspilstvo vs. koruptsiia v Ukraini* [Civil Society vs. Corruption in Ukraine]. Nesterenko, O. V. (Ed.). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].

7. Stepanenko, V. P. (2015). *Hromadianske suspilstvo: dyskursy i praktyky* [Civil Society: Discourses and Practices]. Kyiv: In-t sotsiologii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
8. Trebin, M. P. (2013). Suchasnyi stan hromadianskoho suspilstva v Ukraini: problemy i perspektyvy [The Current State of Civil Society in Ukraine: Problems and Prospects]. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian Society*, 47(4), 161–174 [in Ukrainian].
9. Trebin, M. P. (2014). Rozvytok hromadianskoho suspilstva v Ukraini v konteksti yevrointehratsii [Development of civil society in Ukraine in the context of European integration]. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society*, 48(1), 106–118 [in Ukrainian].
10. Babkina, O. V., Basaliukov, V. V., Bebig, V. M., et al. (2003). Derzhava i hromadianske suspilstvo: komunikatsiini aspekty i protyrichchia tretoho stolittia [State and Civil Society: Communication Aspects and Contradictions of the Third Century]. *PR v orhanakh derzhavnoi vlady ta mistsevoho samovriaduvannia* [PR in Public Authorities and Local Self-Government] (pp. 8–24). Bebig, V. M., & Kunitsyn, S. V. (Eds.). Kyiv; Symferopol: MAUP [in Ukrainian].
11. Bebyk, V. (2006). Hlobalne hromadianske suspilstvo : teoriia, metodolohiia, menedzhment [Global Civil Society: Theory, Methodology, Management]. *Politychnyi menedzhment – Political Management*, 17(2), 140–147 [in Ukrainian].
12. Shchedrova, H. P. (2009). *Hromadianske suspilstvo ta politychna kultura: teoretychnyi i prykladnyi aspekty* [Civil Society and Political Culture: Theoretical and Applied Aspects]. Luhansk: Elton-2 [in Ukrainian].
13. Shchedrova, H. P. (2016). *Samoorganizatsiia hromadianskoho suspilstva: teoretychni zasady i praktychni realii* [Self-Organization of Civil Society: Theoretical Principles and Practical Realities]. *Hileia: naukovyi visnyk – Gileya: Scientific Herald*, 114, 341–345 [in Ukrainian].
14. Babkina, O. V., & Horbatenko, V. P. (Eds.). (2008). *Politolohiia* [Politicalology] (3rd ed.). Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
15. Aliksieienko, I. V., Andrushchenko, T. V., Babkina, O. V., et al. (2016). *Istoriia politychnoi dumky* [History of Political Thought]. Khoma, N. M. (Ed.). Lviv: “Novyi Svit – 2000” [in Ukrainian].
16. Denysenko, V. M., Uhryn, L. Ya., Shypunov, H. V., et al. (2014). *Istoriia politychnoi dumky* [History of Political Thought]. Khoma, N. M. (Ed.). Lviv: “Novyi Svit – 2000” [in Ukrainian].
17. Riabov, S. H. (1996). *Politolohichna teoriia derzhavy* [Political Science Theory of the State]. Kyiv: Tandem [in Ukrainian].
18. Trebin, M. P., Herasina, L. M., Polishchuk, I. O., et al. (2013). *Politolohiia* [Politicalology]. Trebin, M. P. (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
19. Bebyk, V. M. (2000). *Bazovi zasady politolohii: istoriia, teoriia, metodolohiia, praktyka* [Basic Principles of Political Science: History, Theory, Methodology, Practice]. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].
20. Vasyliiev, H. Yu., Vodnik, V. D., Volianska, O. V., et al. (2013). *Hromadianske suspilstvo: politychni ta sotsialno-pravovi problemy rozvytku* [Civil Society: Political and Socio-Legal Problems of Development]. Trebin, M. P. (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

21. Havronska, T. V. (2019). Poniattia protsesiv rozvytku hromadianskoho suspilstva pry demokratychnykh peretvorenniakh u derzhavi [The Concept of the Processes of Development of Civil Society in Democratic Transformations in the State]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 18: Pravo – Scientific Journal of the M. P. Drahomanov National Pedagogical University. Series 18: Law*, 34, 30–36 [in Ukrainian].
22. Panfilov, O. Yu. (Ed.). (2013). *Sotsialno-humanitarna sfera Ukrainy pered hlobalnymy vyklykamy suchasnosti* [Social and Humanitarian Sphere of Ukraine in the Face of Global Challenges of Today]. Kharkiv: Vydavnytstvo “Inzhek” [in Ukrainian].
23. Horak, H., Finin, H. (2008). Hromadianske suspilstvo yak intehtorator osobystisnykh nachal [Civil society as an integrator of personal principles]. *Filosofska dumka – Philosophical Thought*, (3), 62–73 [in Ukrainian].
24. Trebin, M. P. (Ed.). (2015). *Politolohichni entsyklopedychni slovnyk* [Political Science Encyclopedic Dictionary]. Herasina, L. M., Pohribna, V. L., Polishchuk, I. O., et al. (Comps.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
25. Korniienko, V. (2001). Realizatsiia idealu sotsialno-pravovoi derzhavy v ukrainskomu suspilstvi [Realization of the Ideal of the Social and Legal State in the Ukrainian Society]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, (2), 47–53 [in Ukrainian].
26. Babkin, V. D. (1999). Sotsiavlna derzhava ta zakhyst prav liudyny [Welfare State and Protection of Human Rights]. *Pravova derzhava – Constitutional State*, 9, 3–11. Kyiv: In Yure [in Ukrainian].
27. Levenets, Yu., & Shapoval, Yu. (Eds.). (2011). *Politychna entsyklopediia* [Political Encyclopedia]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo [in Ukrainian].
28. Panfilov, O. Yu. (Ed.). (2019). *Sotsialno-humanitarna sfera Ukrainy v suchasnykh dyskursakh* [Social and Humanitarian Sphere of Ukraine in Modern Discourses]. Kharkiv: KhIF KNTEU [in Ukrainian].

Марціхів Христина Романівна, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри іноземних мов, Національний університет
«Львівська політехніка», Україна

Горбачова Лілія Євгенівна, студентка,
Національний університет «Львівська політехніка», Україна

КОНЦЕПЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА, ЙОГО ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ, ФУНКЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Подано визначення поняття «громадянське суспільство» в сучасній політології. Проаналізовано актуальність його теоретичних і практичних аспектів, що спричинено очевидним підвищенням ролі пересічних громадян та їх добровільних об'єднань у всіх сферах життєдіяльності людського суспільства: економічній, політичній, соціальній, духовній. Досліджено широко відомі успіхи громадських організацій

і рухів людей доброї волі в галузі розрядки міжнародної напруженості, у наданні допомоги народам, що постраждали від стихійних лих, катастроф та інших соціальних негараздів. Встановлено, що в основі перемог – розвиток діяльності громадянського суспільства, висока активність громадян та їх добровільних об'єднань. Це досягне тільки в достатньо розвиненому громадянському суспільстві. Доведено, що успіхи приходять там, де підвищується ділова активність громадян і створених ними недержавних структур, обмежується державне втручання в економічне, соціальне і духовне життя, тобто там, де розвивається і вдосконалюється громадянське суспільство. Осмислено теоретичний і прикладний аспекти феномену громадянського суспільства завдяки теоретичному аналізу концепції громадянського суспільства в історії соціально-філософської та політологічної думки, починаючи з Платона й Аристотеля та закінчуючи поглядами сучасних дослідників. Підкреслено, що громадянське суспільство – тип суспільного устрою, відмінна ознака якого – реальна багатосуб'єктність економічного, соціального, культурного і політичного життя. Проаналізовано формування та розвиток громадянського суспільства в Україні за роки незалежності. Доведено, що становлення громадянського суспільства виявляється у формуванні його інститутів – добровільних громадських об'єднань, громадських рухів, професійних спілок, незалежних засобів масової інформації, громадської думки як соціального інституту, виборах та референдумах як засобах громадського волевиявлення і захисту інтересів, залежних від громадськості елементів судової і правоохоронної систем тощо. Обґрунтовано особливості взаємодії громадянського суспільства і правової держави.

Ключові слова: громадянське суспільство, концепція громадянського суспільства, державна влада, політична партія, соціальна держава, правова держава.

Марцихив Кристина Романовна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов, Національний університет «Львівська політехніка», Україна

Горбачева Лилия Євгенівна, студентка, Національний університет «Львівська політехніка», Україна

КОНЦЕПЦИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА, ЕГО ФОРМИРОВАНИЕ В УКРАИНЕ, ФУНКЦИИ И ОСОБЕННОСТИ

Дано определение понятия «гражданское общество» в современной политологии. Проанализирована актуальность его теоретических и практических аспектов, вызванная очевидным повышением роли рядовых граждан и их добровольных объединений во всех сферах жизнедеятельности человеческого общества: экономической, политической, социальной, духовной. Исследованы широко известные успехи общественных организаций и движений людей доброй воли в области разрядки международной напряженности, в оказании помощи народам, пострадавшим

от стихийных бедствий, катастроф и других социальных проблем. Установлено, что в основе побед – развитие деятельности гражданского общества, высокая активность граждан и их добровольных объединений. Это достижимо только в достаточно развитом гражданском обществе. Доказано, что успехи приходят там, где повышается деловая активность граждан и создаваемых ими негосударственных структур, ограничивается государственное вмешательство в экономическую, социальную и духовную жизнь, т. е. там, где развивается и совершенствуется гражданское общество. Осмыслены теоретические и прикладные аспекты феномена гражданского общества благодаря теоретическому анализу концепции гражданского общества в истории социально-философской и политологической мысли, начиная с Платона и Аристотеля и заканчивая взглядами современных исследователей. Подчеркнуто, что гражданское общество – тип общественного устройства, отличительный признак которого – реальная многосубъектность экономической, социальной, культурной и политической жизни. Проанализированы процессы формирования и развития гражданского общества в Украине за годы независимости. Доказано, что становление гражданского общества проявляется в формировании его институтов – добровольных общественных объединений, общественных движений, профсоюзов, независимых средств массовой информации, общественного мнения как социального института, выборах и референдумах как средствах общественного волеизъявления и защиты интересов, зависимых от общественности элементов судебной и правоохранительной систем и тому подобное. Обоснованы особенности взаимодействия гражданского общества и правового государства.

Ключевые слова: гражданское общество, концепция гражданского общества, государственная власть, политическая партия, социальное государство, правовое государство.

Васильєва Ольга Василівна, аспірантка,
Національний інститут стратегічних досліджень, м. Київ, Україна
e-mail: bonjourolga@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-6743-030X

УКРАЇНСЬКІ КАТОЛИЦЬКІ РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ

Досліджено організаційну структуру релігійних організацій Української Греко-католицької Церкви та Римсько-католицької Церкви в Україні. Проаналізовано суть, напрями, форми діяльності католицьких релігійних організацій у сучасних умовах російської воєнної агресії проти України. Охарактеризовано особливості функціонування українських католицьких релігійних організацій на окупованій частині Донбасу. Висвітлено роль релігійних організацій католицького віросповідання у здійсненні суспільно корисної діяльності в Україні в контексті національної безпеки.

Ключові слова: католицькі релігійні організації, Українська Греко-католицька Церква, Римсько-католицька Церква, гібридна війна, Ватикан, Папа Римський.

Постановка проблеми. Сьогодні в умовах побудови в Україні демократичної, правової держави, становлення національної свідомості, відродження національної духовності, утвердження пріоритету загальнолюдських цінностей в українському суспільстві значуще місце відведено релігійному чиннику. Загалом можна прогнозувати, особливо під час «гібридної» війни Російської Федерації проти України, подальший стійкий вплив релігійних чинників на суспільний розвиток України. Водночас багатовекторність і суперечливість релігійних впливів на суспільно-політичне життя вимагає активної державної політики в цій сфері.

Характер державно-церковних відносин є одним із головних показників рівня розвитку і держави, і певної конфесії, оскільки вони напряму пов'язані зі здійсненням принципу свободи совісті як однієї з головних складових фундаментальних прав і свобод людини [1, с. 500–502]. Це насамперед стосується суспільної реабілітації Української Греко-католицької Церкви (УГКЦ), яка в радянські тоталітарні часи була майже повністю ліквідована. На теперішній час, у процесі своєї церковно-інституційної розбудови, релігійні організації УГКЦ постійно збільшують свою чисельність в Україні, набувають певної розгалуженої організаційної структури та здійснюють активну бого-

службову, освітню, духовну, місіонерську, соціальну, просвітницьку, міжнародну діяльність тощо [2, с. 126–128].

Разом з УГКЦ помітний вплив на суспільно-релігійні процеси в Україні мають релігійні організації Римсько-католицької Церкви (РКЦ), які з урахуванням вагомої канонічної опіки та підтримки Ватикану на чолі з Папою Римським здійснюють активну благодійницьку та іншу суспільно корисну діяльність, проводять значну міжцерковну співпрацю з різноманітними зарубіжними католицькими структурами. Такими чином, сьогодні актуальним є дослідження організаційної структури та діяльності релігійних організацій УГКЦ та РКЦ в Україні, яке має показати, як їх релігійна та конфесійна ідентичність зумовлює особливості роботи цих церков, їх сильні та проблемні сторони, впливає на буття та функціонування католицьких релігійних організацій в українському суспільстві з точки зору відповідності державним інтересам, особливо в умовах воєнної агресії з боку Російської Федерації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальним питанням дослідження державно-церковних відносин в Україні, стану і динаміки релігійної мережі, організаційного розвитку та діяльності релігійних організацій різних конфесій присвячено багато праць таких вітчизняних науковців, релігієзнавців, як В. Бліхар, Л. Владиченко, О. Горкуша, С. Здіорук, В. Єленський, О. Недавна, О. Саган, С. Яремчук та ін. Однак на теперішній час наукових публікацій, присвячених комплексному вивченню діяльності саме католицьких релігійних організацій у сучасних суспільно-політичних умовах України під час «гібридної» війни, у тому числі й на окупованих територіях Донецької і Луганської областей та Криму, практично немає.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження організаційної структури та діяльності українських католицьких релігійних організацій в умовах «гібридної» війни Російської Федерації проти України, для чого поставлено завдання: а) проаналізувати структуру, напрями та форми діяльності релігійних організацій католицького віросповідання в умовах агресії з боку Російської Федерації; б) охарактеризувати особливості функціонування українських католицьких релігійних організацій на окупованих територіях України.

Виклад основного матеріалу. Утвердження базових цінностей свободи совісті, демократичних принципів світоглядного плюралізму в державній політиці у сфері релігії, поліконфесійність релігійного середовища, активність громадянського суспільства у процесах духовно-релігійного життя в Україні сприяють постійному кількісному зростанню та якісному функціонуванню релігійних організацій різних конфесій, у тому числі й католицького віросповідання, проведенню екуменічного діалогу між церквами, налагодженню міжцерковного співробітництва й формуванню атмосфери толерантності,

взаємоповаги у цих відносинах, конструктивній співпраці державних органів із релігійними структурами.

Ураховуючи історично поліконфесійний склад українського суспільства, а також особливості становлення та розбудови громадянського суспільства – коли чи не найпершими діючими свободами стали свобода совісті та віросповідання, – важливого значення у подальшому розвитку громадянського суспільства в умовах «гібридної» війни Російської Федерації проти України набуває діяльність церков і релігійних організацій [3, с. 410–417]. Церкви і релігійні організації України є безпосередньо учасниками розв'язання соціальних проблем, беруть активну участь у суспільно значущих заходах та акціях, розвивають і підтримують на високому рівні зв'язки з громадськими і державними структурами. Українські конфесійні інституції, зокрема РКЦ і УГКЦ, і на міжнародній арені докладають чималих зусиль для зміцнення авторитету України у світі та європейської інтеграції нашої держави.

Згідно з даними державної статистичної звітності, станом на 2020 р. в Україні зареєстровано статути 36 796 релігійних організацій, з них: 89 центрів, 301 управління, 536 монастирів, 369 місій, 84 братства, 207 духовних навчальних закладів та 35 210 релігійних громад. Українські католицькі релігійні організації чисельністю 5 269 одиниць, або 14,3% від загальної кількості релігійної мережі, представлено таким чином: 3 660 релігійних організацій Української Греко-католицької Церкви, або 9,9% від загальної кількості релігійних організацій усіх конфесій, 1 134 релігійні організації Римсько-католицької Церкви, або 3,1%, 471 релігійна організація Мукачівської єпархії греко-католицької церкви, або 1,3%, та 4 релігійні організації Вірменської католицької церкви в Україні [4].

Питання організації та функціонування католицьких церков як одних із найбільших і впливових в Україні після православних релігійних структур, є найбільш помітними та вагомо представлені у державно-конфесійних відносинах і в контексті реалізації державних інтересів українського суспільства. Зокрема, згідно з результатами опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова на замовлення інтернет-ресурсу «Оглядач» з 17 по 21 січня 2020 р. у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих районів Донецької й Луганської областей, найчастіше громадяни України відносять себе до вірних Православної Церкви України (34%). Водночас 8,6% опитуваних вважають себе віруючими католицьких церков, а саме: 8,2% – Української Греко-Католицької Церкви, 0,4% – Римсько-католицької Церкви [5].

Українська Греко-католицька Церква за часи незалежності України знайшла своє місце в суспільстві, відіграє вагомую роль у підтримці державного суверенітету і захисті територіальної цілісності нашої держави, розвитку

Української нації, особливо в умовах агресії з боку Росії. Саме у руслі національної ідеї й утвердження соціально-культурних пріоритетів Української держави динамічно розвивають свою діяльність структури Української Греко-католицької Церкви. На 2020 р. УГКЦ мала 1 центр і 25 єпархіальних управлінь, 104 монастирі (у них 1 061 ченець), 26 місій та 1 братство, 16 духовних навчальних закладів, 3 487 релігійних громад, 2 816 священнослужителів (у т. ч. 24 іноземці) [4]. Важливо, що Українська Греко-Католицька Церква є «Церквою свого права», – одна з двадцяти трьох самоуправних Східних Католицьких Церков, що перебуває в повній єдності з Апостольським Престолом, але має власний обряд і зберігає візантійську літургійну та богословську традицію, а також духовно-культурну спадщину в історичних обставинах Українського народу. За кількістю своїх вірних (понад 6,5 мільйонів) вона є найбільшою у світі з усіх східних церков у католицькій спільноті.

З 27 березня 2011 р., після виборчого Синоду УГКЦ, затвердження Папою Римським Бенедиктом XVI та проведеної інтронізації, Главою Української Греко-католицької Церкви є Верховний архієпископ Києво-Галицький Блаженніший Святослав (Шевчук). 18 серпня 2013 р. в м. Києві було освячено й урочисто відкрито Патріарший собор Воскресіння Христового УГКЦ, який став кафедрою очільника Церкви, тим самим Українська Греко-католицька Церква відновила історичну справедливість і повністю повернула свою управлінську структуру до столичного Києва (до цього часу релігійний центр УГКЦ розташовувався у м. Львів).

Згідно з офіційними інформаційними церковними ресурсами наявна організаційна структура Української Греко-Католицької Церкви складається з Київської, Львівської, Івано-Франківської та Тернопільсько-Зборівської митрополій, до складу яких за відповідним розподілом входять єпархії та екзархати, а саме: Київська митрополія (Київська архієпархія, Донецький екзархат, Харківський екзархат, Одеський екзархат, Кримський екзархат, Луцький екзархат), Львівська митрополія (Львівська архієпархія, Самбірсько-Дрогобицька єпархія, Стрийська єпархія, Сокальсько-Жовківська єпархія), Івано-Франківська митрополія (Івано-Франківська архієпархія, Коломийська єпархія, Чернівецька єпархія), Тернопільсько-Зборівська митрополія (Тернопільсько-Зборівська архієпархія, Буцацька єпархія, Кам'янець-Подільська єпархія).

Серед вищевказаних управлінських церковних структур УГКЦ окремо потрібно виділити Кримський екзархат. Унаслідок воєнної агресії Російської Федерації та окупації Криму місцеві релігійні громади УГКЦ, згідно з російським законодавством, були вимушені пройти процедуру перереєстрації своїх статутів із новою назвою «Католицька Церква Візантійського Обряду», а Кримський екзархат з усіма парафіями нині підпорядковується безпосеред-

ньо Святому Престолу. Саме завдяки дипломатичному втручанням Ватикану та особисто Папи Римського Франциска вдалося зберегти 5 діючих релігійних громад УГКЦ (міста Сімферополь, Севастополь, Євпаторія, Керч, Ялта) з числа 9 парафій, що існували до анексії Криму, які сьогодні мають постійний канонічний зв'язок із вищим керівництвом, духовенством, віруючими УГКЦ, отримують певну духовну й організаційну опіку з їх боку.

Необхідно зазначити, що в Закарпатській області з управлінським центром у м. Ужгород діє Мукачівська греко-католицька єпархія на чолі з єпископом Нілом (Луцаком). Вона формально є окремою «Церквою свого права», має автономний статус і не підпорядкована Голові УГКЦ. Особливий статус Мукачівської греко-католицької єпархії історично зумовлений існуванням у відмінних політичних умовах, ніж решта українських греко-католицьких організацій. Після відновлення незалежності України було проголошено окремі ініціативи з метою досягнення повної єдності всіх греко-католиків України, проте до теперішнього часу будь-яких конкретних домовленостей та дієвих рішень у цьому напрямі реалізовано не було. Тому проблема підпорядкування релігійних організацій Мукачівської єпархії верховному архієпископству УГКЦ є наразі вельми актуальною.

Для керівництва УГКЦ важливим завданням є морально-церковна підтримка державотворчого процесу, перетворення церкви з регіональної на всеукраїнську і навіть глобальну структуру та конституювання свого Патріархату [6, с. 374]. Це не вигідно для Ватикану, особливо в руслі продовження діалогу з Російською православною церквою (РПЦ). З цих та інших причин Апостольська столиця на сьогодні у складних міжнародних умовах для України не підтримує ідею конституювання Українського Греко-Католицького Патріархату, що прикро під час «гібридної» війни Російської Федерації проти України. Таким чином, у контексті зазначеного вище, враховуючи постійну агресивну політику Російської православної церкви щодо діяльності та розвитку Української Греко-католицької Церкви як в Україні, так і на закордонних територіях, її намагання створити Патріархат, треба бути готовим до того, що Ватикан заради продовження співробітництва з Московським патріархатом навряд чи буде підтримувати становлення Патріархату УГКЦ щонайменше в найближчій перспективі.

В Україні активно діє Римсько-католицька Церква, що є католицькою церквою латинського (римського) обряду, складовою частиною Католицької (Вселенської) Церкви на чолі з Папою Римським. Церква керується конференцією Римсько-католицьких Єпископів України. За останні роки інституційна структура Римсько-католицької церкви в Україні набуває загалом усталеної форми та станом на 2020 р. відповідно до офіційної статистики

налічує: 1 центр і 19 єпархіальних управлінь, 946 релігійних громад, 113 монастирів (у них 684 ченці), 40 місій та 5 братств, 10 духовних навчальних закладів, 675 священнослужителів (з них майже половина іноземці – 318) [4].

Враховуючи, що римо-католицизм в Україні має відчутні етноконфесійні ознаки, то й найбільш поширеним він є у місцях компактного проживання громадян України польського та угорського походження в західних областях нашої країни. Так, 811 релігійних організацій РКЦ, або 72% від їх загальної кількості, діють на заході України, зокрема у Львівській (174), Хмельницькій (153), Житомирській (143), Вінницькій (141), Закарпатській (102), Тернопільській (98) областях. У той же час, незважаючи на певну протидію церков різних конфесій, насамперед православних московського підпорядкування та деяких інших, римсько-католицькі релігійні організації утворюються та розвивають свою діяльність у багатьох регіонах України [4]. У своїй організаційній структурі Римсько-католицька Церква в Україні має Львівську архідієцезію та 6 дієцезій: Київсько-Житомирську, Кам'янець-Подільську, Одесько-Сімферопольську, Луцьку, Харківсько-Запорізьку та Мукачівську, які, за наявними офіційними даними церкви, поділяються на деканати згідно з територіальним устроєм. І в даному випадку саме Мукачівська дієцезія РКЦ також має автономну структуру та підпорядкована безпосередньо Конгрегації Східних Церков Ватикану. Ще 1993 р. рішенням Папи була утворена Римсько-католицька Апостольська Адміністрація Закарпаття, а у 2002 р. на її території Папа Римський утворив Мукачівську дієцезію і призначив першого єпископа.

Воєнна агресія Російської Федерації проти України докорінно змінила релігійну ситуацію, пов'язану насамперед із забезпеченням прав людини на свободу совісті та свободу релігії на окупованих українських територіях Донбасу й Криму. У результаті місцеве населення, релігійні організації різних конфесій, їх віруючі під агресивним впливом окупаційної влади опинилися в ізоляції від правопорядку, без жодних гарантій на повагу до їхньої людської гідності та релігійної свободи. Більшість церков і релігійних громад, у тому числі й католицьких, в окупованих районах Донецької та Луганської областей були змушені припинити свою релігійну діяльність або суттєво обмежити її. Безперешкодно діють лише парафії російської церкви під вивіскою Української православної церкви Московського патріархату.

Так, за свідченням керівництва та священнослужителів Української Греко-католицької Церкви й Римсько-католицької Церкви на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей у 2020 р. продовжували діяти з певними труднощами й обмеженнями лише 6 релігійних громад Донецького екзархату УГКЦ та 3 релігійні громади Харківсько-Запорізької дієцезії

РКЦ. У м. Донецьку діють 2 римсько-католицькі парафії, богослужіння в яких, за відсутності духовенства РКЦ, проводяться греко-католицьким священнослужителем у неділю та у великі свята; як приклад, кількість парафіян зменшилася майже вдвічі й нині служби відвідують близько 70 віруючих. У діючій релігійній громаді РКЦ у м. Луганську настоятелем є іноземний священнослужитель, громадянин Республіки Польща, який має змогу перебувати на окупованій території України не більше 90 днів, а потім виїжджає за межі країни й повертається знову. Служби в цій парафії також проводяться лише у великі церковні свята.

У складних умовах, коли місцева окупаційна влада самопроголошених «ДНР» і «ЛНР» прийняла так звані, за зразком законодавства Російської Федерації, «закони» щодо діяльності релігійних організацій та обов'язкової перереєстрації з метою використання юридичних інструментів для тотального контролю й узаконення репресій за релігійні переконання, дуже важливого значення набуває постійна канонічна підтримка і духовна опіка священнослужителів, віруючих українських католицьких організацій на окупованій частині Донбасу з боку Святого Престолу, Апостольської Нунціатури в Україні, вищого керівництва та духовенства УГКЦ й РКЦ. Саме благодійні релігійні та громадські організації Української Греко-католицької Церкви та Римсько-католицької Церкви за підтримки Апостольської Нунціатури в Україні стали головними суб'єктами реалізації в Україні гуманітарних ініціатив Папи Римського Франциска.

В умовах агресії Російської Федерації вкрай важливого значення набуває душпастирська праця і соціальне служіння духовенства Донецького екзархату Української Греко-католицької Церкви та Харківсько-Запорізької дієцезії Римсько-католицької Церкви, які канонічно та духовно опікуються віруючими на окупованій частині Донбасу, тим самим забезпечуючи функціонування католицьких релігійних громад для українських громадян. Зокрема, 14 лютого 2020 р. в м. Харкові під час інтронізації єпископа Павла Гончарука, новопризначеного керівника Харківсько-Запорізької дієцезії РКЦ, що є найбільшою за площею і майже п'ята частина якої охоплена війною, архієпископ К. Гуджеротті, звертаючися до нового єпископа, сказав: «Ваша дієцезія – це “дієцезія війни”. Це аспект, якого в Україні не можемо забути... Доки ця війна триватиме – вона глибоко позначатиме душевний стан цієї дієцезії. Але ми знаємо, що настане день миру...» [7].

Свого часу Голова УГКЦ Святослав (Шевчук) в інтерв'ю інтернет-виданню «Радіо Свобода» зазначив, що більша частина священників УГКЦ не покинула своїх вірних на окупованих територіях, хоч деякі й виїхали: «Ми лишилися на окупованих територіях, не залишили наші храми і наших лю-

дей... Я дякую, що наші священники, які там душпастирують, мають таку пастирську мужність бути разом з нашими людьми» [8]. Така позиція важлива, оскільки церкви входять до трійки інституцій, яким українці довіряють найбільше. Згідно з дослідженням, проведеним соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 20 лютого 2020 р. серед дорослого населення у всіх регіонах України (за винятком окупованих Криму та частини територій Донецької й Луганської областей), Церкві в Україні довіряє 62,5% громадян. Серед державних та суспільних інститутів такий високий показник рівня довіри є одним із найбільших після Збройних Сил України (довіряють 69% опитаних) та Державної служби України з надзвичайних ситуацій (65%) [9].

Як відомо, УГКЦ була однією з перших, яка привітала українців зі створенням Православної Церкви України (ПЦУ) та наданням їй Томосу про автокефалію Помісної Української Православної Церкви. Вона також позитивно оцінює зусилля щодо досягнення внутрішньої єдності Українського православ'я. Після перших зустрічей Предстоятель ПЦУ Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Епіфаній та Глава УГКЦ Верховний архієпископ Києво-Галицький Блаженніший Святослав (Шевчук) домовилися розробити своєрідну дорожню карту поглиблення відносин двох Церков та подальшого співробітництва в різних сферах заради спільної мети – працювати на користь розвитку Української держави. Митрополит Епіфаній з цього приводу зазначав: «Ми як об'єднана визнана Українська Православна Церква хочемо мати і надалі <...> дружні стосунки з Українською Греко-католицькою Церквою. Наша Церква стоїть на патріотичних засадах, як і Греко-католицька Церква... маємо написати певну дорожню карту нашої майбутньої співпраці, яка може перерости в діалог» [10].

Необхідно зазначити, що і Блаженніший Святослав (Шевчук) у своїх промовах, інтерв'ю постійно наголошує на відкритості УГКЦ до екуменічного діалогу з усіма християнськими конфесіями, у тому числі з ПЦУ та іншими православними конфесіями. За його словами, УГКЦ шукає всі нагоди для спільної діяльності на благо Українського народу, особливо коли йдеться про допомогу населенню, яке найбільше потерпає від війни Росії проти України. Сьогодні конструктивно співпрацюючи між собою, намагаючися залучити до міжконфесійного діалогу українські церкви різних юрисдикцій і конфесій, релігійні організації УГКЦ та РКЦ також налагоджують добрі екуменічні відносини з протестантськими церквами, високо цінуючи їх солідарність у справі служіння українському суспільству, захисту свободи совісті та рівноправності всіх релігійних організацій перед законом.

Нині в більшості областей України було створено та діють на громадських засадах різноманітні представницькі міжконфесійні консультативно-дорад-

чі органи християнських релігійних організацій, а саме: ради християнських церков, духовні ради християнських церков (далі – духовні ради) тощо. До складу духовних рад, як правило, входять релігійні організації всіх християнських конфесій: православні, католицькі та протестантські церкви, що здійснюють активну суспільно корисну діяльність на території відповідного регіону України. А вже під час «гібридної» війни діяльність релігійних організацій в Україні ще значніше зміщується з суто релігійного поля до соціальної сфери: суспільство сьогодні потребує не лише душпастирського, але й соціального служіння церкви. Соціально значуща діяльність церков різних конфесій, яка є невід’ємною складовою функціонування релігійних інституцій, знаходить усе більшу підтримку в українському суспільстві. Таким чином, перспективи подальшого розвитку релігійних організацій, у тому числі й католицьких, значною мірою залежать від їх соціальної активності та участі у вирішенні проблем, які сьогодні найбільше хвилюють громадян України [11].

Так, серед головних напрямів діяльності та церковного розвитку релігійних організацій УГКЦ, а також РКЦ в Україні, крім піднесення богословської освіти, поліпшення катехитичної праці, є соціальне та капеланське служіння, робота з молоддю, волонтерство та ін. Особливого значення набула діяльність релігійних організацій різних конфесій, у тому числі й католицьких, в умовах «гібридної» війни Росії проти України в питаннях, пов’язаних із соціальним забезпеченням внутрішньо переміщених осіб, духовною підтримкою та соціальною опікою військовослужбовців у зоні АТО/ООС, поранених воїнів, учасників бойових дій, родин загиблих військовослужбовців, а також здійсненням капеланської діяльності в підрозділах Збройних Сил України, інших військових формуваннях та правоохоронних органах.

Під час збройного захисту території України від російського вторгнення актуалізувалося важливе питання невідкладного реформування Збройних Сил України та з’явилися реальні можливості для упровадження служби військових капеланів з урахуванням як досвіду армій країн – членів НАТО, так і практики військово-виховної роботи у Збройних Силах України, Національній гвардії України, інших військових формуваннях та правоохоронних органах [12]. Досвід армій зарубіжних країн свідчить, що в контексті морально-психологічної та духовно-патріотичної підготовки особового складу силових структур вагоме місце відводиться питанням духовно-психологічної роботи з військовослужбовцями, що реалізується заходами інституту військових капеланів [13].

Проте й донині в Україні, незважаючи на війну, запровадження військово-капеланської служби не врегульовано законодавством. Стосовно військового

капеланства є лише розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. № 677-р «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі» та прийнятий відповідно до нього наказ Міністерства оборони України від 14 грудня 2016 р. № 685 «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України». Тому нагальним є прийняття Закону України «Про Службу військових капеланів», що дозволить законодавчо розв'язати поточні проблеми співпраці Збройних Сил України, інших силових структур з релігійними організаціями, забезпечить конструктивні відносини та зміцнить правові засади співробітництва Держави і Церкви у сфері духовно-психологічної та бойової підготовки українських воїнів [12].

Варто відзначити, що саме релігійні організації УГКЦ поряд із ПЦУ, українськими католиками й п'ятидесятниками є чи не найбільш активними в духовно-соціальной підтримці військовослужбовців та їхніх родин в Україні. Так, у зоні ООС добровільно здійснюють служіння капелани УГКЦ з Донецького і Харківського екзархатів, а також із низки парафій Західної України. Греко-католицькі священники постійно несуть служіння у військових госпіталях та інших медичних закладах України. Варто наголосити, що на теперішній час українські католицькі релігійні організації, маючи розвинуту інституційну мережу, добре налагоджену організаційну структуру, здійснюючи активну душпастирську, місіонерську, просвітницьку та іншу суспільно корисну діяльність, особливо в умовах «гібридної» війни з боку Російської Федерації, є конструктивними учасниками державно-церковних, міжконфесійних та суспільно-релігійних процесів, що має вагоме значення для подальшого розвитку незалежної демократичної України [14, с. 102–105].

Висновки. Загалом, аналізуючи характер, напрями, форми роботи католицьких релігійних структур в Україні, насамперед їхню соціальну складову, можна стверджувати, що соціально значуща діяльність релігійних організацій Української Греко-католицької Церкви та Римсько-католицької Церкви, їх міжнародна співпраця із закордонними церквами та благодійними організаціями в гуманітарній сфері виконує важливу соціальну місію в українському суспільстві, сприяє вихованню громадян у дусі милосердя і добра, залученню широких суспільних верств до здійснення благодійництва та іншої суспільно корисної діяльності. Своєю чергою, очевидно, що активна діяльність та успіхи українських католицьких релігійних організацій у справі соціального служіння сприяють підтримці їхнього високого авторитету в нашому суспільстві.

Усвідомлюючи необхідність та важливість діалогу між церквами в Україні, налагодження добрих стосунків і взаємодії в поширенні загальнолюдських цінностей, відродженні духовності, прагнучи до встановлення партнерських відносин між державою та церквою задля вирішення соціальних проблем, обговорення і розв'язання актуальних питань у релігійній сфері, українські католицькі церкви у співпраці з християнськими церквами та релігійними організаціями інших конфесій відіграють надзвичайно вагомую роль у процесах консолідації українського суспільства.

Таким чином, сьогодні в умовах російської воєнної агресії різнопланова плідна діяльність українських католицьких релігійних організацій, особливо їх соціально значуща робота, є суттєвим і важливим чинником розвитку громадянського суспільства в Україні, формування соціально активної позиції громадян у справі захисту національних інтересів Української держави, обстоювання своїх прав і свобод, дієвої участі у вирішенні актуальних суспільних проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції : монографія / О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2019. 744 с.
2. Основи релігієзнавства : підруч. для працівників Нац. поліції України / В. С. Бліхар, О. М. Омельчук, М. П. Требін та ін. ; за ред. В. С. Бліхара. Хмельницький : Хмельн. ун-т упр. та права, 2017. 504 с.
3. 25-річчя Української незалежності як історія релігійних свобод і світоглядного плюралізму: державні інституції та релігійні організації у пошуку моделей партнерства : зб. наук. матеріалів / редкол.: Л. Владиченко та ін. ; упоряд. дод.: І. Бурлака, М. Ярмола ; М-во культури України, Департамент у справах релігій та національностей. Київ : Дух і Літера, 2017. 615, [16] с.
4. Звіт про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2020 року (форма № 1) : затв. наказом М-ва культури та інформ. політики України від 14.04.2020 № 1657. URL: <https://mkip.gov.ua/files/EXCEL/FORMA%20I%20-%202020%20.xls> (дата звернення: 15.04.2021).
5. Конфесійна та церковна належність громадян України (січень 2020 р., соціологія) / Разумков Центр. 3 лют. 2020 р. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/konfesiina-ta-tserkovna-nalezhnist-gromadian-ukrainy-sichen-2020r> (дата звернення: 15.04.2021).
6. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття : монографія. Київ : Знання України, 2005. 552 с.
7. Будувати мир у «дісцезії війни». Харківсько-Запорізька дієцезія отримала правлячого єпископа Павла Гончарука. CREDO. 14 лют. 2020 р. URL: <https://credo.pro/2020/02/255898> (дата звернення: 15.04.2021).

8. «Різдво – це час, коли ми відчуваємо, що радість усуває страх», – Глава УГКЦ в інтерв'ю «Радіо Свобода». *Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької Церкви*. 25 груд. 2019 р. URL: http://news.ugcc.ua/interview/rizdvo_tse_ie_chas_koli_mi_vidchuvaiemo_shcho_radist_usuvaie_strah_blazhennishiy_svyatoslav_v_intervyyu_dlya_radio_svboda_88290.html (дата звернення: 15.04.2021).
9. Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020 р., соціологія) / Разумков Центр. 24 лют. 2020 р. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-liutyi-2020r> (дата звернення: 15.04.2021).
10. Ключ до єднання ПЦУ та УГКЦ лежить у Римі та Константинополі, – Предстоятель ПЦУ. *Релігійно-інформаційна служба України*. 12.09.2019. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/77121/ (дата звернення: 15.04.2021).
11. Докаш В., Бочулинський С. Основні форми соціально значущої діяльності християнських конфесій в Україні. *Релігія та Соціум*. 2012. №1 (7). С. 71–77. URL: [http://www.sociology.chnu.edu.ua/res//sociology/Chasopys/Vup1\(7\)/11.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res//sociology/Chasopys/Vup1(7)/11.pdf) (дата звернення: 15.04.2021).
12. Здіорук С. І. Проблеми організації служби військових капеланів України в умовах агресії Російської Федерації : аналіт. зап. 2016. URL: <https://miss.gov.ua/sites/default/files/2016-08/kapelanu-d05c2.pdf> (дата звернення: 15.04.2021).
13. Требін М. Збройні сили та релігія: світовий досвід взаємодії. *Людина і політика*. 2000. №1. С. 42–49.
14. Специфіка розвитку сучасного соціально-гуманітарного середовища : кол. моногр. / Березовська-Чміль О. Б., Кучин С. П., Чернишова Т. О. та ін. Харків : СГ НТМ «Новий курс», 2021. 124 с.

REFERENCES

1. Bezruk, O. O., Blikhar, V. S., Herasina, L. M., et al. (2019). *Polityko-pravova mentalnist ukrainskoho sotsiumu v umovakh yevropeiskoi intehtratsii* [Political and Legal Mentality of Ukrainian Society in Terms of European Integration. Trebin, M. P. (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
2. Blikhar, V. S., Omelchuk, O. M., Trebin, M. P., et al. (2017). *Osnovy relihiieznavstva*. Blikhar, V. S. (Ed.). Khmelnytskyi: Khmelnytskyi universytet upravlinnia ta prava [in Ukrainian].
3. Vladychenko, L., et al. (Eds.) (2017). *25-richchia Ukrainskoi nazalezhnosti yak istoriia relihiinykh svobod i svitohliadnoho pliuralizmu: derzhavni instytutsii ta relihiini orhanizatsii u poshuku modelei partnerstva* [25th Anniversary of Ukrainian Independence as a History of Religious Freedoms and Worldview Pluralism: State Institutions

- and Religious Organizations in Search of Partnership Models]. Burlaka, I., & Yarmola, M. (Uporiad., dod.). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
4. *Zvit pro merezhu relihiinykh orhanizatsii v Ukraini stanom na 1 sichnia 2020 roku (forma No. 1)* [Report on the Network of Religious Organizations in Ukraine as of January 1, 2020 (form No. 1): zatv. nakazom M-va kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy vid 14.04.2020 No. 1657. (2020). <https://mkip.gov.ua/files/EXCEL/FORMA%20I%20-%202020%20.xls> [in Ukrainian].
 5. Razumkov Center. (2020, February 3). *Konfesiina ta tserkovna nalezhnist hromadian Ukrainy (sichen 2020 r., sotsiolohiia)* [Confessional and Ecclesiastical Affiliation of Citizens of Ukraine (January 2020, Sociology)]. <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/konfesiina-ta-tserkovna-nalezhnist-gromadian-ukrainy-sichen-2020r> [in Ukrainian].
 6. Zdioruk, S. I. (2005). *Suspilno-relihiini vidnosyny: vyklyky Ukraini XXI stolittia* [Social and religious Relations: Challenges to Ukraine in the 21st Century]. Kyiv: Znan-
nia Ukrainy [in Ukrainian].
 7. *Buduvaty myr u "diietsezii viiny". Kharkivsko-Zaporizka diietseziia otrymala pravliachoho yepyskopa Pavla Honcharuka* [Build Peace in the "Diocese of War" Kharkiv-Zaporizhzhya Diocese Received Bishop Paul Goncharuk's Ruling Bishop]. (2020, February 14). CREDO. <https://credo.pro/2020/02/255898> [in Ukrainian].
 8. *"Rizdvo – tse chas, koly my vidchuvaiemo, shcho radist usuvaie strakh", – Hlava UHKTs v interviiu "Radio Svoboda"* ["Christmas is a time when we feel joy eliminates fear," – Head of the UGCC in an interview with "Radio Liberty"]. (2019, December 25). Information Resource of Ukrainian Greek-Catholic Church. http://news.ugcc.ua/interview/rizdvo_tse_ie_chas_koli_mi_vidchuvaiemo_shcho_radist_usuvaie_strah_blazhennishiy_svyatoslav_v_intervyu_dlya_radio_svboda_88290.html [in Ukrainian].
 9. Razumkov Center. (2020, February 24). *Otsinka hromadianamy diialnosti vlady, riven doviry do sotsialnykh instytutiv ta politykiv, elektoralni oriiantatsii hromadian (liutyi 2020 r., sotsiolohiia)* [Citizens' Assessment of Government Activity, Level of Trust in Social Institutions and Politicians, Electoral Orientation of Citizens (February 2020, Sociology)]. (2020). <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriiantatsii-gromadian-liutyi-2020r> [in Ukrainian].
 10. *Kliuch do yednannia PTsU ta UHKTs lezhyt u Rymi ta Konstanytopoli, – Predstoiatel PTsU* [The key to uniting the PCU and the UGCC lies in Rome and Constantinople, – The head of the PCU]. (2019). Religious Information Service of Ukraine. https://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/interchurch_relations/77121/ [in Ukrainian].
 11. Dokash, V., Bochulynskyyi, S. (2012). Osnovni formy sotsialnoho znachushchoi diialnosti khrystyianskykh konfesii v Ukraini [The Main Forms of Socially Valuable Activities of Christian Denominations in Ukraine]. *Relihiia ta Sotsium – Religion and Society*, 7(1), 71–77. [http://www.sociology.chnu.edu.ua/res//sociology/Chasopys/Vup1\(7\)/11.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res//sociology/Chasopys/Vup1(7)/11.pdf) [in Ukrainian].
 12. Zdioruk, S. (2016). *Problemy orhanizatsii sluzhby viiskovykh kapelaniv Ukrainy v umovakh ahresii Rosiiskoi Federatsii* [Problems of Organization of Service of

- Military Chaplains of Ukraine in the Conditions of Aggression of the Russian Federation]. <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-08/kapelanu-d05c2.pdf> [in Ukrainian].
13. Trebin, M. (2000). Zbroini syly ta relihiia: svitovyi dosvid vzaiemodii [Armed Forces and Religion: World Experience of Interaction]. *Liudyna i polityka – Man and Politics*, (1), 42–49 [in Ukrainian].
14. Berezovska-Chmil, O. B., Chernyshova, T. O., Kuchyn, S. P., et al. (2021). *Spetsyfika rozvytku suchasnoho sotsialno-humanitarnoho seredovyshcha* [The specifics of the development of the modern social and humanitarian environment]. Kharkiv: SH NTM “Novyi kurs” [in Ukrainian].

Васильева Ольга Васильевна, аспирантка,
Национальный институт стратегических исследований, г. Киев, Украина

УКРАИНСКИЕ КАТОЛИЧЕСКИЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В УСЛОВИЯХ РОССИЙСКОЙ ВОЕННОЙ АГРЕССИИ

Исследована организационная структура религиозных организаций Украинской Греко-Католической Церкви и Римско-католической Церкви в Украине. Проанализированы сущность, направления, формы деятельности католических религиозных организаций в современных условиях российской военной агрессии против Украины. Охарактеризованы особенности функционирования украинских католических религиозных организаций на оккупированной части Донбасса. Уточнена роль религиозных организаций католического вероисповедания в реализации общественно полезной деятельности в Украине в контексте национальной безопасности.

Ключевые слова: католические религиозные организации, Украинская Греко-Католическая Церковь, Римско-католическая Церковь, «гибридная» война, Ватикан, Папа Римский.

Vasilieva Olha Vasylivna, post-graduate student,
National Institute for Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

UKRAINIAN CATHOLIC RELIGIOUS ORGANIZATIONS UNDER CONDITION OF THE RUSSIAN MILITARY AGGRESSION

The organizational structure of the religious organizations of the Ukrainian Greek Catholic Church and the Roman Catholic Church in Ukraine is investigated in the article. The essence, directions, forms of activity of Catholic religious organizations in modern

conditions of the Russian military aggression against Ukraine are analyzed. The peculiarities of the functioning of Ukrainian Catholic religious organizations on the occupied part of Donbas are characterized. The role of religious organizations of the Catholic faith in carrying out socially useful activities in Ukraine in the context of national security is highlighted.

Keywords: *Catholic religious organizations, Ukrainian Greek Catholic Church, Roman Catholic Church, “hybrid” war, Vatican City, Pope.*

СОЦІОЛОГІЯ

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.50.235193>

УДК 316.4.06

Погрібна Вікторія Леонідівна, доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: vilpog2017@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5101-0386

Сахань Олена Миколаївна, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: supersahan2013@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3212-031X

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ЗУМОВЛЕНОСТІ ОБ'ЄКТИВНОЇ ПРИРОДИ СОЦІАЛЬНИХ ДЕВІАЦІЙ

У статті обґрунтовується об'єктивна природа соціальних девіацій та розкривається механізм трансформації індивідуальних антицінностей у соціальні через дослідження морфогенезу аберантної поведінки. На основі проведеного аналізу пропонується класифікація видів девіантної поведінки, де критерієм типологізації виступає раціональність / ірраціональність вибору дій. Вводиться поняття та розкривається сутність вимушеної девіації, яка характеризується безальтернативністю порушення однієї норми на користь іншої внаслідок наявності логічних суперечностей у системі норм, що врегульовують певний вид соціальних відносин.

Ключові слова: *девіантність, соціальні девіації, девіантна поведінка, аберантна поведінка, вимушена девіація, соціальна ентропія, соціальне божевілля.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах соціально-економічної та політичної нестабільності поведінка людей часто перебуває поза межами офіційно встановлених чи фактично наявних у суспільстві соціально-правових та моральних норм, правил, стандартів, еталонів тощо. Сукупність людських дій та вчинків, які мають тенденцію до відхилення від інституціоналізованих очікувань, що приймаються та визнаються законними всередині певної соціальної системи, стає все менш передбачуваною, суперечить існуючим у даному соціумі культурним та моральним нормам, соціальним правилам та обов'язкам і може розглядатися як потенційна загроза соціальному порядку. Саме тому необхідність аналізу проблеми природи виникнення масових девіацій задля пошуку шляхів запобігання стрімкому поширенню асоціальної поведінки серед широких верств населення значно актуалізується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, присвячених проблемам девіантності, спирається на численні наукові теорії та концепції, підходи та напрями у світовій науці, що склали теоретико-методологічне підґрунтя розгляду означеної проблеми. У різні часи питання девіантності й девіантної поведінки становили науковий інтерес для зарубіжних і вітчизняних учених. Соціологічний аспект вивчення девіантності був закладений Е. Дюркгеймом, який обґрунтував пріоритет соціальної реальності в детермінації людської свідомості й поведінки, наголошуючи на тому, що підставою девіантної поведінки є дезорганізація соціуму, спричинена, серед іншого, його розшаруванням [1]. Р. Мертон бачив основою девіантності суперечність між соціальними цінностями і приписами та можливостями їх досягнення [2]. А. Коен розглядав поведінку, що відхиляється, як таку, що йде врозріз з інституційними очікуваннями, які визнаються законними всередині суспільної системи [3; 4]. Російський кримінолог Я. Гілінський аналізував дихотомічну природу соціальної девіації, що має як позитивний (самопожертва, героїзм, працеголізм), так і негативний характер (алкоголізм, екстремізм, вандалізм тощо), та відповідну реакцію суспільства (соціальний контроль) на ті чи інші прояви девіантної поведінки [5, с. 12]. Його співвітчизник Ю. Клейберг підкреслював, що в поведінці людини система зовнішніх обставин (соціально-економічні умови, ситуаційні умови, фактори спадковості) відбивається в системі внутрішніх, отже у девіантній поведінці проявляється єдність об'єктивних і суб'єктивних чинників [6, с. 12]. На думку українського науковця Т. Гарасиміва, девіація, як правило, не обмежується лише однією дією. Це явище являє собою цілу систему дій певної поведінки людини чи способу її життя. Нормативні системи часто поєднуються, тому один і той самий тип поведінки забезпечується різними нормативними системами. Звідси впливає, що один прояв девіантної поведінки може порушити декілька соціальних норм одночасно

[7, с. 120]. А отже, поведінка, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, вчиняє реальну шкоду суспільству або самій особистості, спричиняючи її соціальну дезадаптацію.

Результати наукових розвідок девіантної поведінки як соціального явища, що зумовлене специфічним станом та динамікою суспільної системи, були розвинені і знайшли теоретичні обґрунтування в численних працях соціологів, конфліктологів, філософів, культурологів, психологів, правознавців: К. Бартола, К. А. Бейтса, Г. Беккера, Р. Блекборна, В. Водник, Т. Гарасиміва, Я. Гілінського, О. Гузьман, Д. Даунза, Е. Еріксона, І. Жданової, Т. Зелінської, М. Індербіціна, Р. Р. Гейні, Ю. Калиновського, Н. Ківенко, З. Кісіль, Р.-В. Кісіль, Ю. Клейберга, Л. Козера, Л. Котлярова, Е. Кроссмен, Ч. Ломброзо, Ю. Маклафліна, Є. Мануйлова, Н. Мартинюк, В. Менделевича, Т. Парсонса, П. Рока, І. Руценка, Г.-М. Саппа, Б. Ткача, К. Хорні та багатьох інших [8–37]. Утім така кількість наукових досліджень причин виникнення та форм прояву соціальних девіацій, на жаль, не означає єдності в розумінні природи цього феномену та його функціональної зумовленості.

Формулювання цілей. Метою даної статті є розкриття функціональної зумовленості об'єктивної природи девіації як соціального феномену, іманентно властивого будь-якому суспільству.

Виклад основного матеріалу. Вибір індивідом варіанта своєї поведінки визначається складними процесами, що відбуваються як на рівні особистості, так і суспільства в цілому, яке до певної міри диктує свої умови людям, вимагаючи від них належної поведінки, що не суперечить нормам і принципам права і є суспільно корисною (необхідною і бажаною). Крім того, комунікація, норми поведінки, соціальна взаємодія зумовлюють та формують суспільний простір, який, своєю чергою, визначає особливості взаємодії, контактів та комунікації індивідів. Суспільний простір має історичну детермінованість, зумовлює становлення конкретних соціальних якостей і впливає на поведінку індивіда, яка має відповідні соціальні цілі та призначення, є показником міри засвоєння людиною елементів культури, у тому числі соціальних норм, цінностей, поглядів, стереотипів, соціально значущих для цього суспільства, а отже, чинником його змін у бік як стабільності, так і дестабілізації [38, с. 878–881]. Такі зміни впливають на соціальний порядок, що має свої власні вимоги, які орієнтують індивіда, визначаючи правила поведінки в певних ситуаціях, встановлюючи межі дозволеного та недозволеного в його діях та намірах згідно з наявними в цьому суспільстві нормами і стандартами та пропонуючи своїм членам систему заходів для забезпечення їх реалізації. Проте ця схема спрацьовує не завжди. Нерідко у відносинах між індивідами поряд із соціально схвалюваними зустрічаються й асоціальні – девіантні – форми поведінки як реакція осіб, які опинилися в ситуації соціальної деза-

даптації і не вбачають іншої можливості для задоволення власних потреб, окрім як через соціально неприйнятну поведінку. Це, своєю чергою, призводить до порушення практично всіх основних механізмів соціальної взаємодії. Тому можна погодитися з Н. Зобенько, яка вважає, що важливе «методологічне значення має розмежування девіантності як суспільного явища, яке виражається, з одного боку, у вигляді системи антицінностей, способів девіантної поведінки, а з іншого – у вигляді сукупності соціально значущих якостей індивіда, суб'єктивного відображення наявних соціальних норм, цінностей, вимог, мотивацій» [39, с. 38]. Виходячи з цього, у цій статті ми поставили перед собою завдання, вирішення яких має суттєве методологічне значення: дослідити механізм трансформації індивідуальних антицінностей у соціальні та розкрити об'єктивну природу девіацій.

Люди не тільки пізнають та усвідомлюють сенс навколишнього світу, але й активно впливають на зміни та розвиток соціального буття, що являє собою складний конструкт із матеріальних і духовних досягнень соціального організму, який ґрунтується на сфері соціальної взаємодії. Реалізуючи прагнення до самореалізації та вияву своєї індивідуальності, розв'язуючи різноманітні життєві проблеми, особистість «трансцендує, тобто постійно прагне знайти межі своїх можливостей і долати ці межі, перевершувати себе <...> постійно шукати інший вимір буття...» [40, с. 13–14]. Але індивід не може завжди шукати спокою через «пробудження неспокою», прагнути досконалості, особливо в умовах соціальної нестабільності, негативних умов соціалізації або упущень у ході цього процесу, тому він трансцендує в негативний бік саморуйнування і знищення навколишнього світу [Там само, с. 14], обираючи поведінку, що відхиляється від стандартів, які існують у суспільстві.

З перших років життя людина створює історію своїх відносин із тими, хто її оточує в соціальному просторі. Включення індивіда у процесі соціалізації в різноманітні форми соціальної взаємодії, інтеріоризація ним суспільних цінностей та засвоєння соціального досвіду, що був нагромаджений людством за увесь період свого розвитку, сприяє «культурному програмуванню» особистості. Унаслідок природної автономності особистість не тільки зберігає власну відносну незалежність, але й розвиває її, вона «сама може вибирати і направляти власну активність, а не залежати від зовнішніх сил, які зобов'язують діяти всупереч власним інтересам та цінностям» [41, с. 62]. Тенденція до автономізації дозволяє людині адаптуватися до умов, що постійно змінюються, налагодити існуючу систему соціальних зв'язків та актуалізувати здобутий індивідуальний досвід. При цьому попередній досвід особистості забезпечує трансформацію елементів зовнішнього середовища (соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному

суспільстві) у внутрішнє «Я», особливо в умовах нестабільної ситуації в усіх сферах життєдіяльності суспільства. «Приміряючи на себе і виконуючи різні ролі (множинні “Я”), особистість має можливість проявити і розкрити себе, тобто певним чином репрезентувати» [42, с. 80]. Отже, відбувається проліферація ролей – нескінченне множення багатоманітності соціальних «репертуарів», мозаїка, за якою не проглядається цілісний образ, картинка та не приховується сутність [43, с. 101].

Коли з різних причин порушується процес інтеріоризації соціального досвіду, «рольовий репертуар» може збіднюватися, деформуватися, виходити в асоціальну площину. З’являються підстави для виникнення різних проявів *асоціалізації* – ситуативного порушення процесу пристосування людини до соціального середовища, що призводить до спотворення її соціальних відносин, *десоціалізації* – відмови (добровільної чи під примусом) від сталих цінностей і норм, правил і стандартів поведінки [38, с. 274–275], що може призвести до деградації особистості, а згодом і до *соціальної дезадаптації*, коли вона сприймає виключно антигромадські правила, соціальні антицінності, створюючи власну (індивідуальну) систему норм.

Таким чином, девіантність проявляється в діях і вчинках індивідів, що здійснюються ними задля задоволення будь-яких біологічних чи соціальних потреб [44, с. 146–147]. Людині та її соціальному буттю властиво відхилятися від основної осі свого існування, змінювати напрями розвитку. Причини таких відхилень містяться в особливостях взаємозв’язків і взаємодій індивіда з навколишнім світом. Порушення балансу інституційних і неінституційних впливів на особистість на користь стихійних каналів соціалізації, а також дисбаланс усередині інститутів соціалізації нерідко призводять до втрати чи усвідомленої відмови від засвоєних цінностей, норм, соціальних ролей. Це, своєю чергою, виступає важливою передумовою девіацій, які полягають у засвоєнні девіантних ролей через те, що на людину впливають такі поведінкові стандарти і ситуації, які дозволяють успішно адаптуватися до норм і правил девіантної субкультури [45, с. 409–411].

Соціальні відносини, що виникають між різними соціальними групами та індивідами у процесі їх життєдіяльності, мають бути спрямовані на вдосконалення та розвиток суспільства, його інститутів. Проте, як правило, така взаємодія викликає суперечності та неузгодженість в оцінках та поглядах, цілях та способах їх досягнення, іноді й непримиренного протистояння й конфліктності у психофізіологічному, соціокультурному, духовно-моральному стані людей та їх поведінці, що може призводити до негативних наслідків. У цьому випадку говорять про відхилення в соціальній поведінці з безліччю варіацій, мірою та формою дистанціювання від норми, про що Е. Дюркгейм

казав, як про природну частину соціального життя, типове соціальне явище. Проте позначення типовості цього феномену ще, на жаль, не розкриває його сутності, ступеня об'єктивності в механізмах виникнення та поширення.

У житті кожної людини час від часу виникають кризи і конфлікти, спричинені різними внутрішніми та зовнішніми ситуаціями, у тому числі переживаннями індивіда щодо його соціального чи особистого статусу, неможливості реалізації життєвого задуму, невідповідності до вимог суспільства чи соціальної групи тощо. Не всім вдається опанувати кризу чи знайти можливості для припинення конфлікту. Якщо більшість населення переживає кризу, спричинену різними подіями, і «не може опанувати свою травму, то <...> травма може дати силу для розвитку суспільства, а може і розвинути суспільне безумство» [46], яке, на думку психологів, «піднімається з глибин колективного (національного, масового) підсвідомого, наче лава підводного вулкану» [47].

Будь-яке суспільство зацікавлене в несуперечності суспільних і особистісних інтересів. Але в реальному житті нерідко виникають ситуації, за яких індивід діє всупереч інтересам соціального оточення. Особливо у кризовому суспільстві, де приписані індивіду і реально виконувані ним функції та ролі часто не збігаються, а люди втомлюються від норм та правил гри [42, с. 82]. Розширення простору вибору дій індивіда може стати умовою для формування девіантної поведінки.

Девіантність передбачає наявність таких складових: 1) соціально діюча людина; 2) норми, що врегульовують той чи інший вид діяльності; 3) соціальні групи, інститути, організації, які реагують на поведінку актора, виконують функції соціального контролю. Але вирішальну роль за наявності всіх цих умов відіграє позиція більшості, оточення або спеціалізованих структур, що аналізують поведінку діяча і ухвалюють свій вирок.

Природа девіантної поведінки індивіда в суспільстві виявляється через різні механізми її прояву. Так, у більшості посткомуністичних держав радикальні соціально-політичні трансформації призвели до деформації ціннісно-нормативної системи регулювання соціальної поведінки, кардинальних змін соціального ідеалу, руйнування соціального порядку, способу та стилів життя населення, розмивання і втрати своїх інтересів соціальними групами. Невизначеність і невпорядкованість, часом навіть абсурдність політичного життя, матеріальне зuboжіння значної частини суспільства, неефективність економічних, політичних реформ та інші негативні явища, які передусім впливають на характер соціального середовища, його структуру і норми співіснування, призвели до масових порушень механізму соціальної адаптації. У повсякденних ціннісних орієнтаціях людей відбулося перенесення акценту з духовних пріоритетів на матеріальні, навіть невігластво, у суспільстві по-

чали виникати зони з високим рівнем *соціальної ентропії*, пов'язаної з відхиленням від нормального, очікуваного стану соціуму, що виявляється в зниженні рівня його організації, ефективності функціонування, темпів суспільного розвитку. Відсутність об'єкта або надмірно швидка зміна об'єкта адаптації та повністю збережені чи недостатньо мобільно змінені адаптивні механізми стали характерною ознакою складних, відкритих динамічних систем, якими, зокрема, є і суспільства з великою кількістю девіантних субкультур. Усе це призвело до поширення таких феноменів, як *соціальне божевілля* та *амбівалентність* масової свідомості.

Є. Головаха і Н. Паніна в монографії «Соціальне божевілля. Історія, теорія та сучасна практика» розглядають два різновиди *соціопатій* (або соціального божевілля): *загальні*, тобто такі, що не залежать від специфіки соціальної системи, і *специфічні*, які існують тільки в рамках конкретних товариств. Вводячи до наукового обігу поняття «соціопатія», автори чітко розмежовують її з девіантною поведінкою: якщо остання є свідомим вибірковим порушенням соціальних норм, то *соціальне божевілля* – це масова дезорієнтація в умовах ціннісно-нормативного хаосу; якщо девіантна поведінка безпосередньо пов'язана з актом свідомого вибору (порушувати або не порушувати соціальну норму), то в патосоціальному процесі індивід втягується мимоволі. На відміну від «вічних» проблем, породжуваних класичними девіаціями, соціопатії минулі, і суспільство позбавляється від подібних патологій у міру формування нових механізмів соціальної адаптації [48, с. 41–43]. Проте в посттоталітарних країнах формуванню таких механізмів перешкоджає *амбівалентність масової свідомості*, яка фіксується в численних соціологічних дослідженнях і виявляє себе в паралельних орієнтаціях на взаємовиключні альтернативи державно-політичного розвитку (одночасний вибір економічної свободи і соціального патерналізму, прагнення до державної незалежності і ностальгія за СРСР тощо). Вона може бути природною реакцією на стрімкі й кардинальні соціальні зміни або вважатися однією з історичних форм масової психопатології, але в будь-якому разі йдеться про руйнацію об'єкта адаптації з одночасним збереженням адаптивних механізмів, які було вироблено раніше. Саме «здорове» прагнення людей з адаптивними механізмами, що не змінилися, не дозволяє їм пристосуватися до невизначеної та нестійкої системи норм і цінностей перехідного суспільства й викликає відчуття хаотичної імпульсивної активності [49].

Перехід від тоталітарного режиму до формування нового соціального ладу, відкритого громадянського суспільства створив ситуацію, коли фіксуються значні соціокультурні трансформації, пов'язані з формуванням нової системи цінностей і норм при збереженні залишків напівзруйнованої старої, а також виробляються нові типи соціокультурних зв'язків на всіх рівнях взаємодії.

На рівні окремої особистості це знаходить прояв у формуванні особи зі свідомістю мозаїчно-амбівалентного типу та зростанні відсотка «носіїв ентропії», які згубно впливають на суспільство.

Досліджуючи специфіку посттоталітарної амбівалентності свідомості як передумови девіантної поведінки, А. Андрющенко акцентує увагу на феномені співіснування в масовій та індивідуальній свідомості взаємовиключних ціннісно-нормативних систем, які не є антагоністами, а – узгодженими елементами єдиного типу свідомості й емоційного ставлення до соціокультурної дійсності. Крім того, фактично кожній з соціальних груп і спільнот, конкуренція між якими могла б призвести до встановлення відповідної ієрархічної системи, притаманні суперечливі системи цінностей. І нарешті, амбівалентність виявляється в неузгодженому поєднанні демократичних цілей соціальних перетворень і тоталітарних засобів їх досягнення, тобто у паралельній орієнтації особи на суперечливі, а часом і взаємовиключні цінності та норми.

Усе це призводить суспільство до практично неконтрольованого поширення *аберантної поведінки* – свідомого прихованого порушення індивідом соціальних норм, прийнятих у певній соціальній групі або суспільстві в цілому. При цьому індивід намагається не тільки отримати максимальну вигоду для себе, але й уникнути покарання, тобто чітко усвідомлює асоціальність своїх дій, створюючи систему індивідуальних антицінностей.

Розкрити механізм трансформації індивідуальних антицінностей у соціальні пропонуємо шляхом звернення до відомого аналізу проблеми соціальних відхилень Р. Мертон, який відокремлював поведінку *нонконформістську* («принципове відхилення») від *аберантної* («доцільне відхилення»). Узагальнення його міркувань можна подати в такому вигляді:

Нонконформістська поведінка	Аберантна поведінка
Незгода з соціальними нормами публічно артикулюється, без намагання приховати її	Відхилення від норм не тільки не афішується, а, навпаки, докладаються зусилля щодо приховування їх задля уникнення публічного осуду
Активно демонструється позиція, що містить виклик соціальним нормам, які не задовольняють індивіда	Законність норм, які порушуються, усвідомлюється, але такі порушення вважаються індивідом цілком прийнятними для себе (створення індивідуальних антицінностей)
Пропонується заміна «морально підозрілих» або, на погляд індивіда, застарілих норм на більш доречні або конструктивні	Заміна соціальних норм не пропонується, а демонструються способи «пристосування» до них

Отже, *нонконформістська поведінка* зазвичай ініціює нормативні інновації, а *аберантна* – нормативні відхилення. Саме аналіз морфогенезу аберантної поведінки дає нам можливість відстежити шлях трансформації індивідуальних антицінностей у соціальні.

Морфогенез аберантної поведінки починається з окремих її випадків серед тих, хто вважає норми занадто суворими, хоча й цілком законними. Спочатку аберації залишаються у приватній сфері й не мають соціальних наслідків, але з часом відхилення розповсюджуються, особливо коли більшість людей бачить, що порушники процвітають і стають «взірцем для наслідування» (за Р. Мертоном), і девіація набуває регулярного характеру.

Наступний крок – поширена в суспільстві аберантна поведінка прагне послабити або навіть знищити законність інституційних норм, що діють у системі, унаслідок чого відбувається інституціоналізація відхилень. Це зумовлюється, по-перше, регулярним характером аберацій, по-друге, переходом відхилень із приватної сфери до суспільної, по-третє, чітко налагодженою «соціальною механікою» відхилень, нарешті, рідкістю покарань аберантної поведінки або символічністю санкцій за неї. У результаті формується три варіанти інституціоналізованих відхилень:

- «*нормативна ерозія*», що пов'язана з повільною лібералізацією певних норм або поступовим пом'якшенням легальних стандартів дій;
- «*спротив нормам*», коли нові норми вводяться наказом «згори», що спостерігається найчастіше при проведенні реформ проти загальноприйнятих стереотипів, звичаїв або упереджень;
- «*заміщення норм*», коли дійові норми не спростовуються, але поширені відхилення начебто набувають законності завдяки масштабам та тривалості їх застосування.

Незалежно від того, який варіант реалізується, саме через аберації завершується перехід індивідуальних антицінностей у соціальні.

Аналізуючи природу соціальних девіацій, нагадаємо, що цілісність суспільства, як системи, забезпечує ціннісно-нормативний механізм соціальної регуляції. Здатність кожної системи до самозбереження проявляється у виробленні механізмів урівноваження двох видів сил – «доцентрових», які утримують елементи системи у визначених межах, та «відцентрових», що створюють умови для її розвитку, адаптації до зміни умов існування. У цьому сенсі соціальні норми й цінності є об'єктивними феноменами, такими, що не залежать від волі й свідомості людей та, виконуючи свої функції за будь-яких історичних умов, утворюють баланс між «доцентровими силами», які відповідають за стабільність суспільства, і «відцентровими», що продукують його розвиток. Отже, об'єктивні характер і природа соціальних норм є беззаперечними, на відміну від відхилень від них.

Ми вважаємо, що соціальні девіації також мають об'єктивну природу.

По-перше, прагнення суспільства до розвитку потребує зміни узвичаєних способів дій, які, своєю чергою, передбачають відхилення від соціальних норм. Якщо прийняти за робоче класичне визначення, запропоноване І. Бестужевим-Ладою, що *соціальні норми* – це правила, зразки, які стихійно сформувалися або встановлені державою і визначають ту чи іншу форму життєдіяльності людей, а також шаблони-стереотипи свідомості й поведінки, то руйнація цих шаблонів шляхом масових повторюваних девіацій може виконувати *сигнальну функцію* щодо застарілості тих дійових норм і цінностей, які гальмують соціальний прогрес, тобто відхилення від норм мають таку ж об'єктивну природу, як і самі норми, бо забезпечують дію «відцентрових сил».

По-друге, як ми вже зазначали, у процесі розвитку суспільства збільшується кількість взаємодій і, відповідно, соціальних ролей, які одночасно виконує соціально дійова людина. Цей цілком природний процес призводить до того, що всередині системи соціальних норм, що врегульовують взаємодії під час реалізації соціальних ролей, виникають суперечності, коли дотримання однієї норми передбачає об'єктивну необхідність порушення іншої. Наприклад, суперечність між моральною та правовою нормами заборони щодо позбавлення життя будь-якої людини та професійною нормою військових або правоохоронців дотримуватися наказів командирів щодо застосування зброї на ураження. Отже, мають місце неминучі *вимушені девіації*, що також доводять об'єктивну природу соціальних відхилень.

Виходячи з цього, пропонуємо таку *класифікацію видів девіантної поведінки*, де критерієм типологізації виступає раціональність / ірраціональність вибору дій:

Неусвідомлена поведінка	Усвідомлена поведінка	
	Добровільна	Вимушена
Є результатом психічних розладів, які призводять до порушення механізмів адаптації людини до соціальних норм, коли відхилення від офіційно встановлених або фактично наявних у суспільстві стандартів дій не мають раціонального пояснення	Є формою дезорганізації соціальної поведінки людини, яка на основі власного раціонального морального вибору свідомо демонструє у діях невідповідність до очікувань та/або вимог суспільства	Є різновидом поведінки, яка, формуючися під впливом об'єктивних зовнішніх чинників, характеризується безальтернативністю порушення однієї норми на користь іншої внаслідок наявності логічних суперечностей у системі норм, що врегульовують певний вид соціальних відносин

Таким чином, *неусвідомлена девіація* є, по суті, ірраціональною, *усвідомлена* – раціональною. При цьому слід чітко розрізняти усвідомлену девіацію в умовах відсутності вибору «порушувати – не порушувати норму» і в умовах обмеженості такого вибору. Вимушеною, тобто об'єктивно зумовленою, є тільки перша, друга завжди є суб'єктивно-добровільною, навіть тоді, коли дисфункції соціальних інститутів призводять до того, що задля забезпечення стабільності в суспільстві частину соціальних норм, які регулюють їх діяльність, повинні включати до свого арсеналу інші соціальні інститути. Наслідком може стати формування феномену, який акад. В. М. Кудрявцев назвав «зміщеною рівновагою», яка, з одного боку, підвищує ймовірність девіацій через виникнення суперечностей між іманентно властивими і отриманими соціальними нормами, а з іншого – провокує поширення аберацій. У будь-якому випадку девіації є об'єктивним природним явищем, до якого суспільство має бути готовим, не намагаючися вести боротьбу щодо його повного подолання, але максимально концентруючи зусилля задля пошуку шляхів мінімізації його негативних наслідків.

Висновки. Проведений аналіз проблеми визначення природи девіантної поведінки дозволив дійти таких висновків:

1. Порушення індивідом процесу інтеріоризації соціального досвіду може призводити до збіднення «рольового репертуару», його деформації, виходу в асоціальну площину і, як наслідок, виникнення різних проявів асоціалізації особистості, її десоціалізації, а згодом і соціальної дезадаптації. Водночас перенесення акцентів у ціннісних орієнтаціях людей із духовних пріоритетів на матеріальні активізує появу в соціальному просторі зон з високим рівнем соціальної ентропії, коли фіксується значне відхилення від нормального та/або очікуваного стану соціальної системи, що виявляється у зниженні рівня її організації, ефективності функціонування, гальмуванні загальних темпів суспільного розвитку.

2. Соціальна ентропія провокує поширення *аберантної поведінки* – дій, пов'язаних зі свідомо прихованим порушенням індивідом соціальних норм, коли він чітко усвідомлює асоціальність своїх дій, створюючи систему індивідуальних антицінностей. На відміну від нонконформістської («принципове відхилення»), яка зазвичай ініціює нормативні інновації, аберантна поведінка («доцільне відхилення») продукує нормативні відхилення.

3. Результатом морфогенезу аберантної поведінки, що завершується «нормативною ерозією» (повільною лібералізацією певних норм або поступовим пом'якшенням легальних стандартів дій), «заміщенням норм» (дійові норми не спростовуються, але поширені відхилення набувають «законності» завдяки масштабам і тривалості застосування їх), «спротивом нормам» (нові

норми нав'язуються «згори»), є трансформація індивідуальних антицінностей у соціальні.

4. Природа соціальних девіацій є об'єктивною через, по-перше, виконання ними сигнальної функції щодо застарівання певних норм, які гальмують соціальний прогрес, по-друге, наявність суперечностей усередині системи соціальних норм, які виникають унаслідок ускладнення соціальної структури суспільства, коли дотримання однієї норми передбачає неминучу необхідність порушення іншої. Отже, відсутність вибору в дилемі «порушувати – не порушувати норму» призводить до вимушених девіацій, аналіз можливих наслідків яких потребує окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дюркгейм Е. Самогубство: соціологічне дослідження : пер. з фр. Київ : Основи, 1998. 519 с.
2. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура : пер. с англ. Москва : АСТ : Хранитель, 2006. 880 с.
3. Коэн А. К. Отклоняющееся поведение и контроль за ним. *Американская социология: перспективы, проблемы, методы* / пер. с англ. В. В. Воронина и Е. В. Зиньковского. Москва : Прогресс, 1972. С. 282–296.
4. Коэн А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения: проблемы и перспективы : сокр. пер. с англ. Москва : Прогресс, 1995. 550 с.
5. Гишинский Я. И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». Санкт-Петербург : Юрид. центр Пресс, 2004. 520 с.
6. Клейберг Ю. А. Девиантное поведение : учеб. пособие. Москва : НОУ ВПО, 2008. 304 с.
7. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2012. 420 с.
8. Бартол К. Психология криминального поведения / пер. с англ. А. Боричева, А. Можаяева, Л. Ордановской, М. Парсаданова. Санкт-Петербург: Прайм-Евроснак, 2004. 352 с.
9. Беккер Г. Аутсайдеры: исследования по социологии девиантности / пер. с англ. Н. Фархатдинов ; ред. А. Корбут. Москва : Элементар. формы, 2018. 271 с.
10. Блэкборн Р. Психология криминального поведения : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 495 с.
11. Воднік В. Д. Злочинність неповнолітніх: причини та шляхи запобігання (за даними дослідження у м. Харкові). *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2015. №3 (26). С. 155–178.

12. Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка особистості: філософсько-правовий вимір : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 524 с.
13. Гарасимів Т. З. Філософсько-правова проблема смислосмістовного виміру девіантної свідомості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2017. №865. С. 78–82.
14. Гишинский Я. И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория. *Социологические исследования.* 1991. №4. С. 72–78.
15. Гишинский Я. И. Социология девиантного поведения и социального контроля. *Социология в России.* Москва : ИС РАН, 1996. С. 485–514.
16. Гишинский Я. И. Криминология: теория, история, эмпирическая база, социальный контроль. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 377 с.
17. Гузьман О. А., Саппа Г.-М. М. Стигматизація суїцидальної поведінки як соціокультурний феномен. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2019. №4 (43). С. 158–173.
18. Downes D., Rock P., McLaughlin E. Understanding Deviance: A Guide to the Sociology of Crime and Rule-Breaking. 7th ed. Oxford : Oxford University Press, 2016. xii, 406 p.
19. Жданова І. В. Проблема саморегуляції в контексті девіантної поведінки особистості: психологічні аспекти. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Психологія.* 2012. Вип. 43, ч. II. С. 110–128.
20. Зелінська Т. Амбівалентність особистості як психологічний феномен. *Психологія і суспільство.* 2001. №3. С. 23–32.
21. Inderbitzin M., Bates K., Gainey R. Deviance and Social Control: A Sociological Perspective. 2nd ed. California : SAGE Publications, 2017. xxviii, 615 p.
22. Ківенко Н. В., Лановенко І. І., Мельник П. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма : монографія. Ірпінь : Акад. держ. подат. служби України, 2002. 134 с.
23. Кісіль З. Р., Кісіль Р.-В. В. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини. *Соціально-правові студії.* 2018. Вип. 1. С. 58–65. DOI: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2018-1-58-65>.
24. Клейберг Ю. А. Креативная девиантология : монографія. Москва : ИИУ МГОУ, 2016. 160 с.
25. Козер Л. Функции социального конфликта / пер. с англ. О. А. Назаровой ; под общ. ред. Л. Г. Ионина. Москва : Идея-пресс : Дом интеллект. кн., 2000. 205 с.
26. Котляров Л. П. Девіантність як предмет соціально-філософського аналізу : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Одеса, 2003. 18 с.
27. Crossman A. Sociological Explanations of Deviant Behavior. A Look at Four Different Theories. *ThoughtCo.* July 14, 2019. URL: <https://www.thoughtco.com/sociological-explanations-of-deviant-behavior-3026269> (accessed: 20.04.2021).
28. Ломброзо Ч. Человек преступный / пер. с итал. Г. Гордон, К. Тетюшинова, С. Раппопорт. Москва : Алгоритм, 2018. 349, [2] с.
29. Мануйлов, С. М., Калиновський Ю. Ю. Ціннісні девіації у соціальних мережах як загроза соціокультурному розвитку України. *Вісник Національного юридич-*

- ного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2021. № 1 (48). С. 51–69. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.48.224394>.
30. Мартинюк Н. Проблеми девіації у правовій системі соціокультурних змін. *Науковий вісник Львівського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 861. С. 161–169.
 31. Менделевич В. Д. Психологія девіантного поведіння. Москва : Городец, 2016. 385 с.
 32. Parsons T. The Theory of Human Behavior in Its Individual and Social Aspects. *The American Sociologist*. 1996. Vol. 27, No. 4. P. 13–23.
 33. Парсонс Т. О структуре социального действия. Москва : Акад. проект, 2000. 880 с.
 34. Рущенко І. П. Соціологія злочинності : монографія. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. 370 с.
 35. Ткач Б. М. Нейропсихологія девіантної поведінки : монографія. Львів : ННБК «АТБ», 2018. 416 с.
 36. Хорни К. Наши внутренние конфликты. Москва : Апрель-Пресс : ЭКСМО-ПРЕСС, 2000. 555 с.
 37. Эриксон Э. Детство и общество : пер. с англ. Санкт-Петербург : Летний сад, 2000. 415 с.
 38. Соціологія права: енциклопедичний словник / Л. М. Герасіна, О. Ю. Панфілов, В. Л. Погрібна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2020. 984 с.
 39. Зобенько Н. Деякі аспекти дослідження проблеми девіантної поведінки неповнолітніх. *Рідна школа*. 2012. №3. С. 36–40.
 40. Кашуба М. Внутрішній світ людини. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2006. №2. С. 7–15.
 41. Гурлева Т. С. Автономність як ознака і рушійна сила особистісного зростання. *Актуальні проблеми психології*. Т. 3 : Консультативна психологія і психотерапія : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д., Кісарчук З. Г. Ніжин : Міланік, 2008. Вип. 5. С. 61–75.
 42. Бут В. В. Девіація як соціальний феномен. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2011. №47. С. 75–87.
 43. Кузь О. М., Сахань О. М. Постсучасна теоретизація соціальної реальності. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2016. №2 (29). С. 95–112.
 44. Соціологія : підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2010. 224 с.
 45. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2013. 536 с.
 46. Львівські психіатричні зустрічі в УКУ: понад 300 фахівців обговорювали нові вияви «суспільного божевілля». *Український католицький університет* : офіц.

- сайт. 31 жовт. 2016 р. URL: <https://ucu.edu.ua/news/lvivski-psyhiatrychni-zustrichi-v-uku-ponad-300-psyhiatriv-psyhologiv-i-psyhoterapevtiv-obgovoryuvaly-novi-vyuavy-suspilnogo-bozhevillya/> (дата звернення: 20.04.2021).
47. Єшкілев В. Вибори, як випадок делегованого божевілля. *Firtka.if.ua. Агенція новин*. 28.11.2018. URL: <https://firtka.if.ua/blog/view/vibori-ia-k-vipadok-delegovanogo-bozhevillia> (дата звернення: 20.04.2021).
48. Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. Киев : Абрис, 1994. 168 с.
49. Головаха, Є. Соціальні патології посткомуністичного суспільства. *Політологія посткомунізму : Політичний аналіз посткомуністичних суспільств*. Київ : Політ. думка, 1995. URL: <http://litopys.org.ua/polpost/r3a5.htm> (дата звернення: 20.04.2021).

REFERENCES

1. Durkheim, E. (1998). *Samohubstvo: sotsiologichne doslidzhennya* [Suicide: A Sociological Study]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
2. Merton, R. (2006). *Sotsial'naya teoriya i sotsial'naya struktura* [Social Theory and Social Structure]. Moskva: AST: Khranitel' [in Russian].
3. Koen, A. K. (1972). Otklonyayushcheyesya povedeniye i kontrol' za nim [Deviant Behavior and Control Over It]. In *Amerikanskaya sotsiologiya: perspektivy, problemy, metody* [American Sociology: Perspectives, Problems, Methods] (pp. 282–296). Voronin, V. V., & Zin'kovskij, E. V. (Trs.). Moskva: Progress [in Russian].
4. Koen, A. (1995). *Issledovaniye problem sotsial'noy dezorganizatsii i otklonyayushchegosya povedeniya: problemy i perspektivy* [Research of Problems of Social Disorganization and Deviant Behavior: Problems and Prospects]. Moskva: Progress [in Russian].
5. Gilinskij, Ja. I. (2004). *Deviantologija: sociologija prestupnosti, narkotizma, prostitucii, samoubijstv i drugih "otklonenij"* [Deviantology: Sociology of Crime, Drug Addiction, Prostitution, Suicide and Other "Deviations"]. Sankt-Peterburg: Jurid. centr Press [in Russian].
6. Klejberg, Ju. A. (2008). *Deviantnoe povedenie* [Deviant Behavior]. Moskva: NOU VPO [in Russian].
7. Harasymiv, T. Z. (2012). *Pryrodni ta sotsialni determinanty formuvannya deviantnoyi povedinky lyudyny: filozofsko-pravovyy vymir* [Natural and Social Determinants of the Formation of Deviant Human Behavior: A Philosophical and Legal Dimension]. Lviv: Lvivskyy derzhavnyy universytet vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].
8. Bartol, K. (2004). *Psikhologiya kriminal'nogo povedeniya* [Psychology of Criminal Behavior]. Borichev, A., Mozhaev, A., Ordanovskaya, L., & Parsadanov, M. (Trs.). Sankt-Peterburg: Praym-Yevroznak [in Russian].
9. Bekker, G. (2018). *Autsaydery: issledovaniya po sotsiologii deviantnosti* [Outsiders: Research on the Sociology of Deviance]. Farhatdinov, N. (Tr.), Korbut, A. (Ed.). Moskva: Elementarnyye formy [in Russian].

10. Blekborn, R. (2004). *Psikhologiya kriminal'nogo povedeniya* [Psychology of Criminal Behavior]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
11. Vodnik, V. D. (2015). Zlochynnist nepovnitnikh: prychny ta shliakhy zapobihannia (za danymy doslidzhennia u m. Kharkovi) [The Criminal Nature of Juvenile: Causes and Means of Prevent (From Data of Research in Kharkiv)]. *Visnyk Natsional'noho universytetu "Yurydychna akademiya Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho". Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of National University "Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine". Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology*, 26(3), 155–178 [in Ukrainian].
12. Harasymiv, T. Z. (2009). *Deviantna povedinka osobystosti: filofs'ko-pravovyy vymir* [Deviant Behavior of Personality: Philosophical and Legal Dimension]. Lviv: Lviv. derzh. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].
13. Harasymiv, T. Z. (2017). Filofs'ko-pravova problema smyslozmistovnoho vymiru deviantnoyi svidomosti [Philosophical and Legal Problem of Meaningful Measurement of Deviant Consciousness]. *Visnyk Natsional'noho universytetu "L'vivs'ka politekhnik". Seriya: Yurydychni nauky – The Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Series: Legal Sciences*, 865, 78–82 [in Ukrainian].
14. Gilinskij, Ja. I. (1991). Sociologija deviantnogo povedeniya kak special'naja sociologicheskaja teorija [Sociology of Deviant Behavior as a Special Sociological Theory]. *Sociologicheskie issledovaniya – Sociological Research*, (4), 72–78 [in Russian].
15. Gilinskij, Ja. I. (1996). Sociologija deviantnogo povedeniya i social'nogo kontrolja [Sociology of Deviant Behavior and Social Control]. In *Sociologija v Rossii* [Sociology in Russia] (pp. 485–514). Moskva: IS RAN [in Russian].
16. Gilinskij, Ja. I. (2002). *Kriminologija: teorija, istorija, jempiricheskaja baza, social'nyj kontrol'* [Criminology: Theory, History, Empirical Base, Social Control]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
17. Husman, O. A., & Sappa, H.-M. M. (2019). Styhmatyzatsiya suyitsydal'noyi povedinky yak sotsiokul'turnyy fenomen [Stigmatization of Suicidal Behavior as a Socio-Cultural Phenomenon]. *Visnyk natsional'noho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Sociology*, 43(4), 158–173 [in Ukrainian].
18. Downes, D., Rock, P., McLaughlin, E. (2016). *Understanding Deviance. A Guide to the Sociology of Crime and Rule-Breaking* (7th ed.). Oxford: Oxford University Press.
19. Zhdanova, I. V. (2012). Problema samorehulyatsiyi v konteksti deviantnoyi povedinky osobystosti: psykholohichni aspekty [The Problem of Self-Regulation in the Context of Deviant Behavior of the Individual: Psychological Aspects]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu im. H. S. Skovorody. Psykholohiia – The Bulletin of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Psychology*, 43, Part II, 110–128 [in Ukrainian].
20. Zelins'ka, T. (2001). Ambivalentnist' osobystosti yak psykholohichnyy fenomen [Ambivalence of Personality as a Psychological Phenomenon]. *Psykhologhiya i suspil'stvo – Psychology and Society*, (3), 23–32 [in Ukrainian].

21. Inderbitzin, M., Bates, K., & Gainey, R. (2017). *Deviance and Social Control: A Sociological Perspective* (2nd ed.). California: SAGE Publications.
22. Kivenko, N. V., Lanovenko, I. I., & Mel'nyk, P. V. (2002). *Deviantna povedinka: suchasna paradyhma* [Deviant Behavior: A Modern Paradigm]. Irpin: Akademiya derzhavnoyi podatkovoyi sluzhby Ukrainy [in Ukrainian].
23. Kisil, Z., & Kisil, R.-V. (2018). Pryrodni ta sotsial'ni determinant formuvannya deviantnoyi povedinky lyudyny [Natural and Social Determinants of the Formation of Person's Deviant Behavior]. *Sotsial'no-pravovi studiyi – Social Legal Studios*, (1), 58–65 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2018-1-58-65>.
24. Klejberg, Ju. A. (2016). *Kreativnaja deviantologija* [Creative deviantology]. Moskva: IIU MGOU [in Russian].
25. Kozher, L. (2000). *Funktsii sotsial'nogo konflikta* [The Functions of Social Conflict]. Nazarova, O. A. (Tr.), Ionin, L. G. (Ed.). Moskva: Ideya-Press: Dom intelektual'noy knigi [in Russian].
26. Kotlyarov, L. P. (2003). *Deviantnist' yak predmet sotsial'no-filosofs'koho analizu* [Deviance as a Subject of Social and Philosophical Analysis]: Extended abstract of candidate's thesis. Odessa [in Ukrainian].
27. Crossman, A. (2019, July 14). *Sociological Explanations of Deviant Behavior. A Look at Four Different Theories*. ThoughtCo. <https://www.thoughtco.com/sociological-explanations-of-deviant-behavior-3026269>.
28. Lombrozo, Ch. (2018). *Chelovek prestupnyj* [Criminal Man]. Gordon, G., Tetjushinova, K., & Rappoport, S. (Trs.). Moskva: Algoritm [in Russian].
29. Manuylov, E. M., Kalinovskiy, Yu. Yu. (2021). Tsinnisni deviatsiyi u sotsial'nykh merezhakh yak zahroza sotsiokul'turnomu rozvytku Ukrainy [Value Deviations in Social Networks as a Threat to the Socio-Cultural Development of Ukraine]. *Visnyk Natsional'noho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filozofia, filozofia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophies of Law, Political Science, Sociology*, 48(1), 51–69 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.48.224394>.
30. Martynyuk, N. (2017). Problemy deviatsiyi u pravoviy systemi sotsiokul'turnykh zmin [Problems of Deviation in the Legal System of Socio-Cultural Changes]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Pravo – Scientific Bulletin of Lviv National University. Law Series*, 861, 161–169 [in Ukrainian].
31. Mendelevich, V. D. (2016). *Psikhologiya deviantnogo povedeniya* [Psychology of Deviant Behavior]. Moskva: Gorodec [in Russian].
32. Parsons, T. (1996). The Theory of Human Behavior in Its Individual and Social Aspects. *The American Sociologist*, 27(4), 13–23.
33. Parsons, T. (2000). *O strukture sotsial'nogo deystviya* [On the Structure of Social Action]. Moskva: Akademicheskiiy proyekt [in Russian].
34. Rushchenko, I. P. (2001). *Sotsiolohiya zlochynnosti* [Sociology of Crime]. Kharkiv: Vyd-vo Nats. un-tu vnutr. sprav [in Ukrainian].
35. Tkach, B. M. (2018). *Neyropsykhologhiya deviantnoyi povedinky* [Neuropsychology of Deviant Behavior]. Lviv: NNVK “ATB” [in Ukrainian].

36. Khorni, K. (2000). *Nashi vnutrenniye konflikty* [Our Internal Conflicts]. Moskva: Aprel'-Press: EKSMO-PRESS [in Russian].
37. Erikson, E. (2000). *Detstvo i obshchestvo* [Childhood and Society]. Sankt-Peterburg: Letniy sad [in Russian].
38. Herasina, L. M., Panfilov, O. Yu., Pohribna, V. L., et al. (2020). *Sotsiologhiia prava: entsyklopedychnyi slovnyk* [Sociology of Law: Encyclopedic Dictionary]. Trebin, M. P. (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
39. Zoben'ko, N. (2012). Deyaki aspekty doslidzhennya problem deviantnoyi povedinky nepovnoletnikh [Some Aspects of Research of the Problem of Deviant Behavior of Minors]. *Ridna shkola – Native School*, (3), 36–40 [in Ukrainian].
40. Kashuba, M. (2006). Vnutrishniy svit lyudyny [The Inner World of Man]. *Sotsiohumanitarni problem lyudyny – Socio-Humanitarian Problems of Man*, (2), 7–15 [in Ukrainian].
41. Hurleva, T. S. (2008). Avtonomnist' yak oznaka i rushiyina syla osobystisnoho zrostannya [Autonomy as a sign and driving force of personal growth]. In S. D. Maksymenko & Z. H. Kisarchuk (Eds.), *Aktual'ni problemy psykholohiyi. T. 3: Konsultatyvna psykholohiia i psykhoterapiia* [Actual Problems of Psychology. Vol. 3: Counseling Psychology and Psychotherapy]: Zb. nauk. prats Instytutu psykholohii im. G. S. Kostiuka APN Ukrainy – Collection of scientific works of the G. S. Kostyuk Institute of Psychology Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (pp. 61–75). Nizhyn: Milanik [in Ukrainian].
42. But, V. V. (2011). Deviatsiya yak sotsial'nyy fenomen [Deviation as a Social Phenomenon]. *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii – Humanitarian Bulletin of the Zaporizhia State Engineering Academy*, 47, 75–87 [in Ukrainian].
43. Kuz, O. M., & Sakhan, O. M. (2016). Postsuchasna teoretyzatsiia sotsialnoi realnosti [Postmodern theorizing of social reality]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho". Serii: Politolohiia – Bulletin of National University "Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine". Series: Political Science*, 29(2), 95–112 [in Ukrainian].
44. Trebin, M. P., Vodnik, V. D., Klimova, H. P., et al. (2010). *Sotsiologhiia* [Sociology]. Trebin, M. P. (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
45. Vasyliiev, H. Yu., Vodnik, V. D., Volianska, O. V., et al. (2013). *Hromadianske suspilstvo: politychni ta sotsialno-pravovi problemy rozvytku* [Civil Society: Political and Socio-Legal Problems of Development]. Trebin, M. P. (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
46. *Lvivski psykhiatrychni zustrichi v UKU: ponad 300 fakhivtsiv obhovoriuvaly novi vyiavy "suspilnoho bozhevillia"* [Lviv psychiatric meetings at UCU: more than 300 specialists discussed new manifestations of "social madness"]. (2016, October 31). Ukrainian Catholic University. <https://ucu.edu.ua/news/lvivski-psykhiatrychni-zustrichi-v-uku-ponad-300-psyhiatryv-psyhologiv-i-psyhoterapevtiv-obgovoryuvaly-novi-vyyavy-suspilnogo-bozhevillya/> [in Ukrainian].

47. Yeshkiliev, V. (2018). *Vybory, yak vypadok delehovanoho bozhevillia* [Elections as a Case of Delegated Madness]. Firtka.if.ua. Ahentsiia novyn. <https://firtka.if.ua/blog/view/vibori-iak-vipadok-delegovanogo-bozhevillia> [in Ukrainian].
48. Golovaha, E. I., & Panina, N. V. (1994). *Social'noe bezumie: istorija, teorija i sovremennaja praktika* [Social Madness: History, Theory and Modern Practice]. Kyiv: Abris [in Russian].
49. Holovakha, Ye. (1995). Sotsialni patolohii postkomunistychnoho suspilstva [Social Pathologies of Post-Communist Society]. *Politolohiia postkomunizmu. Politychnyi analiz postkomunistychnykh suspilstv* [Political Science of Post-Communism. Political Analysis of Post-Communist Societies]. Kyiv: Polit. dumka. Retrieved from <http://litopys.org.ua/polpost/r3a5.htm> [in Ukrainian].

Погребная Виктория Леонидовна, доктор социологических наук,
профессор, профессор кафедры социологии и политологии,
Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого,
г. Харьков, Украина

Сахань Елена Николаевна, кандидат социологических наук,
доцент, доцент кафедры социологии и политологии,
Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого,
г. Харьков, Украина

ПРОБЛЕМЫ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ОБУСЛОВЛЕННОСТИ ОБЪЕКТИВНОЙ ПРИРОДЫ СОЦИАЛЬНЫХ ДЕВИАЦИЙ

В статье обосновывается объективная природа социальных девиаций и раскрывается механизм трансформации индивидуальных антиценностей в социальные через исследование морфогенеза аберрантного поведения. На основе проведенного анализа предлагается классификация видов девиантного поведения, в которой критерием типологизации выступает рациональность / иррациональность выбора действий. Вводится понятие и раскрывается сущность вынужденной девиации, которая характеризуется безальтернативностью нарушения одной нормы в пользу другой вследствие наличия логических противоречий в системе норм, регулирующих определенный вид социальных отношений.

Ключевые слова: девиантность, социальные девиации, девиантное поведение, аберрантное поведение, вынужденная девиация, социальная энтропия, социальное безумие.

Pohribna Viktoriia Leonidivna, Doctor of Sociology Sciences, Professor, Professor of the Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Sakhan Olena Mykolaivna, PhD in Sociology, Associate professor, Associate Professor of the Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

PROBLEMS OF FUNCTIONAL CONDITIONALITY OF THE OBJECTIVE NATURE OF SOCIAL DEVIATIONS

Problem setting. *Human actions and deeds that tend to deviate from institutionalized expectations are becoming less predictable, contrary to existing cultural and moral norms, social rules and responsibilities in a given society, and can be seen as a potential threat to the social order. That is why the need to analyze the problem of the nature of mass deviations is relevant.*

Recent research and publications analysis. *The results of scientific investigations of deviant behavior as a social phenomenon have found theoretical justification in the numerous works of sociologists, conflictologists, philosophers, culturologists, psychologists, jurists: I. Bakum, K. Bartol, G. Becker, R. Blackburn, T. Garasimov, J. D. Downs, P. Rock and Y. McLaughlin, I. Zhdanova, T. Zelinskaya, M. Inderbitsin, K. A. Bates, R. R. Heine, N. Kivenko, Z. Kasil, R.-V. Kasil, J. Kleiberg, L. Kozer, L. Kotlyarova, A. Crossman, C. Lombroso, E. Mamuylov, Y. Kalinovskiy, N. Martyniuk, V. Mendelevich, T. Parsons, B. Tkach, K. Horne, E. Erickson and many others.*

Paper objective – *disclosure of the functional conditionality of the objective nature of deviation as a social phenomenon inherent in any society.*

Paper main body. *A methodological distinction between deviance as a system of certain individual and social anti-values has been made. The methodological basis of this distinction was the comparative analysis of nonconformist (“fundamental deviation”) and aberrant (“appropriate deviation”) behavior proposed by R. Merton. It is shown how the morphogenesis of aberrant behavior forms the mechanism of transition of individual anti-values into social ones. Initially, aberrations remain in the private sphere and have no social consequences, but over time, deviations spread, especially when most people see that violators thrive and become a “role model” (according to R. Merton), and the deviation becomes regular. The next step – common in society aberrant behavior seeks to weaken or even destroy the legitimacy of institutional norms in force in the system, resulting in the institutionalization of deviations. This is due, firstly, to the regular nature of aberrations, secondly, the transition of deviations from the private to the public, thirdly, the well-established “social mechanics” of deviations and, finally, the rarity of penalties for aberrant behavior or its symbolic sanctions. As a result, three variants of institutionalized deviations are formed: “normative erosion”, which is associated with the slow liberalization of certain norms; «Resistance to norms», when new norms are introduced by*

order “from above”; “Substitution of norms”, when the current norms are not refuted, but common deviations seem to become legal due to the scale and duration of their application. Regardless of which option is implemented, it is through aberrations that the transition of individual anti-values into social ones is completed.

The objective nature of social deviations has a functional conditionality. First, society’s desire for development requires a change in the usual ways of acting, which, in turn, involve deviations from social norms. The destruction of the standards of action proposed by the norms, due to mass repetitive deviations, performs a signal function of the obsolescence of those existing norms and values that inhibit social progress. Secondly, the increase in the number of interactions and, consequently, social roles that are simultaneously performed by a socially active person in the development of society, leads to the fact that within the system of social norms governing social interactions, contradictions arise when compliance with one rule effective need to violate another. Therefore, there are forced deviations. Based on this, a classification of deviant behavior is proposed, where the criterion for typology is the rationality / irrationality of the choice of actions: unconscious (is the result of mental disorders that lead to violations of human adaptation to social norms, when deviations from officially established or actually existing standards in society have no rational explanation) and conscious, which is divided into voluntary (is a form of disorganization of human social behavior, which on the basis of their own rational moral choice consciously demonstrates inconsistencies with expectations and/or requirements of society) and forced (is a kind of behavior influence of objective external factors, characterized by the inevitability of violation of one rule in favor of another due to the presence of logical contradictions in the system of norms governing a certain type of social relations).

Conclusions of the research. Violation by the individual of the internalization process of social experience can lead to impoverishment of the role repertoire, its deformation, entry into the antisocial plane and, as a consequence, the emergence of various manifestations of personality antisocialization, its desocialization, and subsequent social maladaptation. At the same time, the transfer of emphasis in the value orientations of people from spiritual priorities to material ones intensifies the emergence of zones with a high level of social entropy in the social space. Social entropy provokes the spread of aberrant behavior – actions associated with a conscious hidden violation of social norms by the individual, when he is clearly aware of the asociality of their actions, creating a system of individual anti-values. Unlike nonconformist (“fundamental deviation”), which usually initiates normative innovation, aberrant behavior (“appropriate deviation”) produces normative deviations. The lack of choice in the dilemma “to violate – not to violate the norm” leads to forced deviations, the analysis of the possible consequences of which requires further study.

Keywords: deviance, social deviations, deviant behavior, aberrant behavior, forced deviations, social entropy, social madness.

UDC 316:001.82:343.91-053.6

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.50.235187>

Vodnik Valentyna Davidyvna, PhD, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Sociology and Political Sciences,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: tkyf1933@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3652-4642

Klimova Galyna Pavlivna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Sociology and Political Sciences,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: klimova55@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6533-199X

Pidkurkova Iryna Valeriivna, PhD in Sociology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Sociology and Political Sciences,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: podkurkovairina@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4797-3718

SOCIOLOGICAL METHODS OF RESEARCH OF JUVENILE DELINQUENCY

This paper discusses some General issues of organizing and conducting an empirical study of juvenile delinquency. Special attention is paid to the methodology of research of the problem related to the personality and career of a minor criminal. In particular, the authors consider the peculiarities of using sociological methods to find out the personal qualities of juvenile offenders and the reasons that led to their committing offenses and crimes.

Keywords: *research methodology, juvenile (minors), juvenile offenders, survey, observation, document analysis.*

Problem setting. Crime has affected all spheres of life society. In this regard, an in-depth study of the nature, causes, consequences, and development trends of this social phenomenon is important, and has both scientific and practical significance. It should be the basis for improving social relations and civil society institutions, social norms and their application, for strengthening the system of social control, for more consistent implementation of measures of moral and legal education, social prevention and responsibility. All of them are aimed at ensuring maximum protec-

tion of the individual, satisfaction of the interests of citizens, democratization and humanization of our society.

The internationalization of modern human life is accompanied by the internationalization of crime and the spread of its typical patterns, trends and forms to different regions and countries. Today, we are witnessing the rapid spread of crime among modern youth, which is a consequence of the problems that young people face on the way to becoming a person and finding their place in life. This makes it necessary not only to study the factors of deviant behavior of young people, which are common to all states, but also to critically assess the experience of countering antisocial phenomena in these countries. In recent years, views on the criminal behavior of young people and measures to combat it have changed significantly. However, scientists are united by the desire to describe and explain this phenomenon, as well as to justify the means of preventing it. Modern science has a whole arsenal of methods that have historically developed in the process of studying the phenomenon of crime among young people. One of the conditions for such research is the use of a set of sociological methods. Their peculiarity is the availability of resources for conducting and impartial evaluation of results. The study of modern world experience of effective counteraction to asocial and socially dangerous phenomena in the youth environment will help to identify new ways to solve problems related to overcoming and preventing youth deviation.

Recent research and publications analysis. Theoretical aspects of the problem of personality and behavior of juvenile delinquents are found in the works of M. C. Bassiouni & Alan F. Sewell [1] and M. L. Benson [2]. Thus, M. C. Bassiouni & Alan F. Sewell put forward the idea of the necessity to develop theories for the rehabilitation of juvenile delinquents, because those that exist usually do not correspond to the consensus between various scientific theories of human behavior [1]. Scientists based on the analysis and generalization of scientific theories of deviant behavior note the need to develop new contemporary theories and practices of rehabilitation of juvenile offenders. M. L. Benson provides an overview of research and theories of the approach to crime throughout life in his work [2]. This approach, based on the theory of the life cycle, describes the main concepts and problems in the field of criminology that a person faces throughout life. In particular, some sections of the work are devoted to the analysis of research on the role of the family in the problem of juvenile delinquency, as well as the relationship between youth crime and such stages of life as education, profession, and marriage.

Empirical data for the development of theoretical positions of this problem can be obtained using the methods of sociology. Works by such authors, such as I. V. Pidkurkova [3], Y. O. Roskopyna [4], O. H. Danylian, O. P. Dzoban

[5, p. 539–542] is devoted to the sociological methods and their application in the study socio-legal spheres of society. So, I. V. Pidkurkova reveals the essence and considers the use of techniques of sociology in the study of various aspects of the court's activities, and provides examples of certain techniques in the practice of judicial studies [3]. Y. O. Roskopyna has revealed the value of sociological methods to prevent and pedagogical prevention of criminal offences in the youth environment [4].

The work of V. V. Holina & B. M. Holovkin is devoted to the study of the personality of a minor criminal [6]. The authors of the article believe that the study of the identity of a minor offender will reveal the risk zones of their criminal career and prevent the appearance of misconduct among young people and recidivism among prisoners. The work was based on the analysis of research results using the analysis of archived criminal cases and interviews of convicts. The portrait of a minor criminal was formed based on the criteria of gender, age, education, social status, and nationality.

The social characteristics of juvenile delinquents and the reasons for their criminal behavior are discussed in the article V. D. Vodnik [7]. Considerable attention is paid to the factors that affect the Commission of crimes: a dysfunctional family, the shortcomings of the educational process, the problem of underage use of alcohol and drugs. Some areas of prevention of juvenile delinquency are indicated.

A wide range of scientific publications devoted to analysis of legal culture of juvenile offenders, the characteristics of sociological methods to assess the level of their legal awareness, formation of their motivation to stand with law-abiding behavior, to strengthen preventive work among adolescents, aimed at preventing unlawful behavior. Thus, the article by G. P. Klimova provides a philosophical and legal justification of the essence of legal nihilism as one of the most common forms of deformation of legal consciousness [8]. The most characteristic features of modern legal nihilism are highlighted. The most important types of legal nihilism – legal infantilism and legal negativism (radicalism) are analyzed. The nature of legal nihilism as a destructive social phenomenon is studied. The social danger of this social phenomenon is shown. N. I. Zhuchkova & N. A. Bushina present the results of a study aimed at studying the perception of juvenile delinquency by adolescents, assessing the level of their legal awareness and legal culture [9]. Based on the data obtained, the authors propose measures to improve the policy in the field of preventing and combating juvenile delinquency.

O. V. Leshhenko on the example of Russia analyzes the current legal rules, which facilitate the formation of sense of justice for juvenile offenders and offers a contemporary understanding of the phenomenon of reflection of awareness of the juvenile offender as a condition that reflects its own consciousness of the individual understanding of the law and of the law [10].

We should also highlight the work of scientists who comprehensively study the problems of criminal career, especially from the point of view of the “life path” approach. One of the fundamental works on the career of a criminal is considered to be the book J. H. Laub & R. J. Sampson [11]. Based on previous empirical studies, the authors examined a sample of men aged 14 to 70 years. One of the leading ideas of the work is that not all children who begin to live in an unfavorable social environment and show a tendency to misconduct can behave like this throughout their lives. The authors associate the variability of behavior with the social context. Criminal career is the subject of G. Zara research [12]. In his work, the author studies violent behavior of young people in order to reconstruct delinquent career and identify risk factors. The scientist makes his conclusions based on the results of the research using methods of analyzing official data and self-reports data.

Special attention was paid to the disclosure of the nature of criminal behavior of minors as a predictor of the trajectory of an adult’s criminal career by D. M. Carkin & P. E. Tracy [13]. They provide a large amount of data on the criminal history of crimes committed by minors, which allowed us to identify the factors that influence various variables on the trajectory of their criminal activity. At the same time, these authors mainly used the longitudinal study method when analyzing juvenile crimes. Because of this, the results obtained are not subject to broad generalization and transfer to other cohorts of juvenile offenders. In the study of the causes of criminal actions of teenagers, the work of Y. Antonan & M. Goncharova is interesting [14]. Using methods of systematic analysis of empirical data and scientific modeling, the authors identify the most common factors that affect adolescent crime in modern conditions. The obtained results are proposed to be used for the development of new doctrinal approaches to the prevention of illegal behavior of children.

Among the factors that influence the occurrence of criminal behavior among minors, a special place is occupied by the family. Based on the results of the International Self-Report Delinquency Study 3 survey, B. Gualco, R. Rensi and G. Fossa investigate and identify the possible relationship between the family (family type, climate, role system, etc.) and the behavior of juvenile offenders [15].

V. D. Vodnik also explores the family, its potential as a factor influencing the formation and development of the personality of a minor criminal [16]. After all, the family forms an emotional and psychological mood, the level of self-esteem and self-criticism, directs the development of children in a certain direction, provides guidance on the performance of public and civil duties.

The problem of domestic violence against minors is covered by the work of A. B. Blaha, in which the author analyzes the possibilities of using the content

analysis method in the study of this phenomenon and highlights the main results that were obtained with its help [17].

J. B. Sandera's work with a group of like-minded people is also devoted to the study of the influence of the family on the possibility of committing offenses and crimes by minors [18]. Background factors and possible risks are studied using qualitative methods. In particular, the authors suggest using Consensual Qualitative Research (CQR), that is, a team approach that takes into account checks and balances to solve the main problems and preserve the objectivity and integrity of the collected data from the stories and experiences of research participants. The sample of the trial study concerned teenagers and their families. The procedure involved semistructured interviews with minors and their mothers, the results of which were then analyzed by several researchers. The results obtained showed a significant influence on the behavior patterns of young offenders, the presence of discipline, social support of others and parents. This interesting method can be applied, but, like many qualitative methods, it has certain limitations. So, it can be used for search research, to identify the main areas of the problem, hypothesize, and model trends.

In recent years, more and more attention has been paid by law enforcement agencies and various social and psychological-pedagogical services to the creation of effective gender programs. This is due not only to the significant increase in delinquent and criminal behavior of underage girls indicated in many countries and the need to find ways to prevent and correct it, but also to a theoretically sound understanding and awareness of significant differences in the psychophysiological development of girls and boys, the causes and risk / protection factors that affect such behavior. A significant contribution to the understanding of these processes has been made by long-term joint research on the behavior of girls, conducted since 2000 by scientists from the UK and the US in Pittsburgh, Pennsylvania [19], as well as M. Zahn, S. Hawkins, J. Chiancone, A. Whitworth [20] and M. Chesney-Lind, M. Morash, T. Stevens [21], members of the girls Study Group, created by the office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention (OJJDP) in the United States. The study of gender characteristics of delinquent behavior, which is conducted in the United States, is in this regard a valuable experience for the development of gender prevention programs around the world.

Many works of Japanese scientists were devoted to the analysis of forms of prevention and control of manifestations of deviation in the adolescent environment. Their thoughts combine two approaches to determining the methodology for preventing deviation: criminological and sociological.

In particular, K. Schwarzenegger [22] and H. Fujita [23] pay attention to the legislative initiatives of the government of Japan, conducting research on the

effectiveness of reforms in the field of education and juvenile justice. Strengthening the role of school education in curbing deviant behavior of adolescents, in their opinion, is one of the most important areas of youth policy.

M. Miney also explore the prospects for effective prevention of deviant behavior in school children and the possibility of further reform of the Japanese education system [24]. In particular, the scientist believes that the development of a structure that includes schools, families, and the local community is a major factor in reducing the level of adolescent deviation. A. Metzler, conducting research on Japanese correctional institutions for minors, note their high efficiency [25]. However, not enough attention is paid to the characteristics of various methods of studying the identity of juvenile offenders and the reasons for their criminal behavior.

Many mentioned scientists study the legal aspects of crime, but the phenomenon of crime is a social phenomenon. In addition, researchers usually study certain aspects of juvenile delinquency. Perhaps one of the reasons for methodological difficulties in the study of juvenile delinquency is the lack of application of a set of sociological methods for collecting and analyzing information about the criminal's identity, career, environment, and so on to explain the reasons for criminalizing human behavior and ways to prevent it.

Research aim is to analyze the possibilities of different sociological methods in the study of juvenile delinquency. Special attention is focused on the method of research of the problem related to the identity of a minor criminal, since without this it is impossible to successfully solve such issues as the nature of social causes of crime, the mechanism of their action, and ways to prevent the latter. The specificity of solving these problems dictates the use of the appropriate methodology, which development is dedicated to this work.

Methods. The use of certain sociological methods in any study is determined primarily by the subject, purpose, and objectives of the study of the problem. The research methodology was developed in such a way that the collected information contained information of both objective and subjective nature. The combination of these indicators (an objective-subjective complex) is one of the indispensable conditions for obtaining reliable results. We are talking about methods for obtaining the latter and processing the material. Processing is an independent step in this process, and the methods used in this process were considered at the first stages of the study. All methodological and methodological requirements for sociological research in general were taken into account when carrying out the study. The specificity was, first, in its content: in the initial theoretical premises, in the object and subject; and secondly, in its procedure, because when it comes to studying the crime, the perpetrators of the crime, the researcher always touches on the industry, clearly and in detail regulated by law. Therefore, the author's team constantly took care of accounting and compliance with the relevant legal requirements.

It could also be pointed out that when studying, for example, the identity of the offender, the specifics of his position at the time of study, his psychological and mental state were considered. Stay in a special educational institution, educational and labor colony – an additional factor that requires consideration. On the one hand, teenagers in such institutions will experience the intense, purposeful influence of caregivers, on the other hand, being together with other offenders. Finally, the fact of group isolation, staying in isolation is of great importance.

In this work, based on the experience that has been studied in the scientific literature, some general questions of the methodology for organizing and implementing a specific study of juvenile delinquency are revealed. Special attention was focused on the methodology of research of the problem related to the identity of a minor criminal, since without this it is impossible to successfully solve such issues as the nature of social causes of crime, the mechanism of their action, and ways to prevent crime. The very features of solving these problems dictated the use of appropriate methods.

The participation of the authors in a comprehensive study of the problems of preventing juvenile crime in the big city become testing of scientific hypotheses about the possibilities of sociological methods in the study of juvenile crime in the big city, conducted by the research Academician Stashis Scientific Research Institute for the Study of Crime Problems of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine. The study was based on data from a study that was conducted for 5 years in Kharkiv using traditional methods of obtaining information, such as analysis of documents, survey, observation.

The sample of survey units using these methods is:

(1) analysis of documents: a) materials of archival criminal cases (about 300), statistical data of the Department of information technologies of the Ministry of internal Affairs of Ukraine for 5 years; b) personal files of convicted minors (about 100) who are in the Kuryazhska colony.

(2) survey: a) minors who are enrolled in a special school (about 40), convicts of the Kuryazhska colony (350), students of secondary schools, colleges, lyceums, and vocational education centers (300). This made it possible to compare the responses of teenagers who committed a crime and those who made up the so-called control group; b) employees of law enforcement agencies, enterprises, public organizations, and juvenile services (50), teachers of secondary schools, colleges, lyceums, and vocational education centers (100).

If the favorable social conditions of development correctly shape the personality and the formation that broadly defines its behavior is stable, then the unfavorable ones are probably the same opportunities, but with respect to the negative influence. Numerous sociological and criminological studies of the living

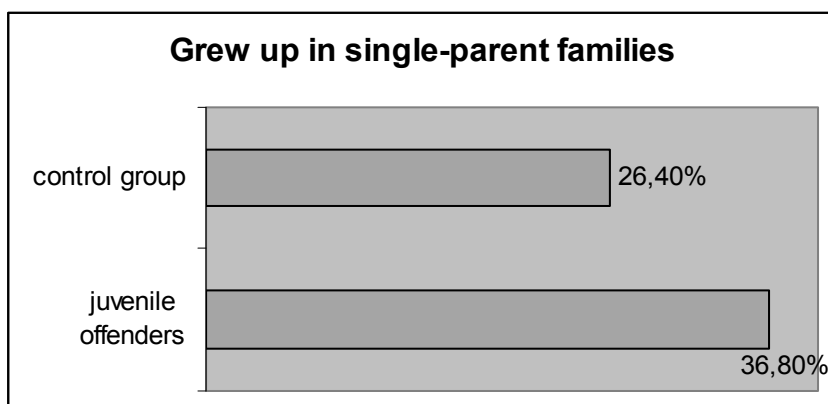
conditions and upbringing of such persons have shown that these conditions are usually very different from those in which minors from the control group lived and developed.

Paper main body. Analysis of documents in the study of juvenile delinquency.

Document analysis was one of the methods for collecting information about juvenile delinquency. Documents were used as materials for law enforcement activities. But there are some things that made it difficult to use this group of documents as a source of information. For example, when analyzing crime, criminal statistics data did not always meet the task. Some important for us facts are not recorded in the reports, the grouping of the material did not coincide with the principles of classification. In such situations, the source of primary information was only the criminal cases themselves. The results of the analysis of criminal cases of juvenile offenders show that the crime was committed under the influence of alcohol in 23.1%, strong alcohol intoxication in 2.1%, and drug intoxication in 0.4% of cases. 4.3% of minors were registered in a psycho-neurological dispensary, 1.7% were previously there.

Generalization of judicial practice was an important source of information, where attention was focused on the court's activities as a social institution, and not on the problems of legislation or quality standards (law enforcement of facts). Familiarization with the practice of reviewing cases of certain categories allowed us to achieve the goals of crime research, the causes and conditions that contribute to the Commission of crimes, and the analysis of individual contingents of criminals.

According to the results of the study of archived criminal cases against minors who committed crimes, 36.8% grew up and were raised in single-parent families, and among minors in the control group – 26.4% (Graf. 1).

Graf. 1

It should be noted that the incompleteness of the family is an important demographic characteristic that has a criminological significance. A constant companion of juvenile crimes, one of the conditions that contributes to their Commission is neglect. This is clearly evidenced by the materials of investigative and judicial practice, scientific research. The close link between neglect and crime is understandable. According to the study, 25.4% of minors committed a crime from 20 to 24 hours, 11.9% from 0 to 4 hours. As one of the conditions for committing a crime, weak control over minors affects-61.6% (according to the analysis of court cases of juvenile offenders). This is not just about weakening the formal control of parents over the behavior of children, but also about the existing microclimate of the family, serious defects in the attitude of parents to their functions as a caregiver, demonstrating to children social irresponsibility, indifference to their fate, or the obvious impossibility for children to fully perform these functions.

When studying the personality of a juvenile offender, a comparative analysis of the personal characteristics of offenders and law-abiding adolescents was used, which covered: a) socio-demographic and educational and cultural indicators; b) the needs and interests of minors; c) their emotional and volitional sphere; d) ethical and legal views and beliefs; e) the motives of their behavior.

In the process of studying this problem, statistical documents that contained information and judgments in a quantitative (numerical) form were used, systematized and summarized in a table, graphs, diagrams, and the like. Statistical observations were carried out constantly and recorded in detail public life from many sides for a long time. This made it possible to analyze, compare and predict the development of objects, and conduct quantitative and qualitative analyses. Statistical accounting is characterized by a high level of scientific validity, efficiency and specificity. Therefore, legal statistics provide reliable factual material. Many facts were obtained from other statistical fields (economic, demographic, and medical).

Analyzing the data of statistical cards for convicted adolescents, for example, a certain relationship between their age and the structure of crimes committed by them (the number of crimes committed while intoxicated increases with age); differences in crime depending on gender, educational level (compared with the control group, the low educational level of juvenile offenders was distinguished). There is a certain connection between the nature of the crime and their occupation.

Information about the state of mind of adolescents was obtained both from acts of forensic psychiatric examinations, and from materials of children's clinics, psychoneurological dispensaries, and other methodological documents. The organization of a special study has caused difficulties, since such a survey requires the consent of the child and his parents (guardians).

Information about the motivational sphere, moral and legal views of juvenile offenders was obtained through the use of research methods such as observation, individual interviews with offenders, their parents, employees of the criminal police for minors, staff of special educational institutions for children and adolescents, labor colonies, as well as questionnaires, the study of personal files of prisoners and other documents.

From the writings of life stories of teenagers from educational institutions, in which they wrote about members of their family, family relationships, the established social portrait of the environment in which minors grew up. From these texts, information was obtained about their personal traits, features, including their own assessment of life priorities and benefits. These data help in pedagogical work with children who are in special educational institutions, general education schools, vocational training centers, social rehabilitation, and so on.

Information about juvenile offenders was provided by their autobiographies, which covered social situations in their order and relationship, painted a picture of the mental appearance of their authors, and finally showed them in the context of the social environment in which they lived and acted. Such materials for analysis could not give any letters or other documents that show only a certain period of the author's life. Such documents were useful in studying the legal awareness of the offender, the role of the microenvironment in the formation of anti-social orientation of the individual.

Obtaining valuable autobiographical material from minors while they were serving their sentences with imprisonment created great difficulties caused by the mental resistance of the subjects before presenting their intimate experiences in prison isolation. The convict must feel that the information about himself that he transmits to the researcher is not a satisfaction of the latter's curiosity. They can not be used as burdening material on the author, but are collected in order to determine the proper direction of his fate for the period of his stay in correctional labor institutions, and if necessary, to help him after his release.

In such surveys, the minor received a diagram that describes the moments of his behavior and development that we were interested in. Under certain conditions, this method of provoked autobiographies yields extremely valuable results. The resulting autobiographical material differs from all other information about the convicted person in that it is written by them using their own words, turns of their language, and is not a paraphrase of the statements "questions and answers".

Using the autobiographical method, we studied such aspects of personality that were not directly observed and studied. These are: tracking the influences that contribute to the identification of certain individual characteristics of the individual person; the influence of moments of heredity, predisposition, family influence,

environment, living conditions, and so on. When investigating juvenile delinquency, personal documents such as letters and diaries were also taken as a source of information. For example, maiden handwritten love stories, diaries were an important and fairly reliable source of information about the structure of virgin deviant behavior. Speaking about the method of document analysis used by us, it should be noted that criminologists often use it in their research. But from a sociological point of view, not only the dry facts of statistics, objective data of criminal cases, acts of forensic psychiatric examinations, and so on are interesting, but also the life stories of juvenile offenders themselves, which are studied using the autobiographical method. Given all the possibilities of the document analysis method, it should be noted that it is unlikely for a complete comprehensive study of the identity of juvenile offenders, it is exhaustive.

Survey method in the study of juvenile delinquency. The proposed method should use one of the most common sociological methods of collecting information – a survey, and in the form of an interview (which allows you not only to record the answers to questions, but also to monitor the response of the Respondent). When studying, for example, the identity of the offender considered the specifics of his situation at the time, his psychological and mental state. Being in a special educational institution was an additional factor that needed to be considered. On the one hand, teenagers in such institutions experienced intensive targeted influence of educators, on the other were together with other offenders. Finally had a meaning and the fact of being in isolation. When interviewing a teenager in educational colonies and special educational institutions, it was necessary to keep in mind that any meeting with new people he considers from the point of view of speeding up his release, and therefore often wanted to show himself in a more favorable view. This required the use of additional methodological techniques. In any case, in the course of the study and in the processing of its results, the distinction was made between those who were interviewed at large and those who were interviewed in closed institutions.

In studying the identity of a juvenile offender used a comparative analysis of the characteristics of offenders and law-abiding juveniles obtained during the survey. The questionnaire covered the following blocks of questions: socio-demographic characteristics, needs and interests of teenagers, motives for their behavior, ethical and legal views and beliefs, living conditions and education, state of social control. The study covered the entire period of development of adolescents, the formation of their personality. For juvenile offenders, the questionnaire questions concerned their past, especially the time before the crime.

Information about offenders was also collected through interviews with law enforcement officials, institutions, businesses, public organizations, and other

citizens. These interviews had the advantage that they allowed you to put new questions behind those items and sections of the program that were not sufficiently clarified, therefore, allowed you to significantly Supplement the existing information. According to scientists, teachers, employees of various institutions that deal with minors, the main cause of juvenile delinquency is the unfavorable situation in the family and its negative impact.

Family trouble is a complex concept that has a number of features, in particular: a) violation of the family structure (incomplete families); b) the inferiority of the moral position of its members; c) the shortcomings and distortion of the pedagogical knowledge of parents, their lack of child-rearing skills.

Recently, sociologists, psychologists, and lawyers have begun to include a violation of the emotional and psychological community of the family among the signs of family distress. For families of students from the control group, it is not very typical to read and discuss books, Newspapers, fiction, listen to music together (more than 52% of responses), or have a rest together (visit cinemas, theaters, walks) (about 43% of responses). Often this plays an “auxiliary” role, because it is associated with the flawed moral position of parents, which can directly generate illegal behavior of children. At the same time, the violation of emotional and psychological community, as it seems, can play an independent role of a criminogenically significant factor. The absence of this community causes the family to lose the properties of the collective. It often leads to a decrease in the educational influence of the family on the teenager. Social psychologists note that the atmosphere of emotional attachment, closeness, trust and love determines the intensity, strength, and depth of the child’s assimilation (in the process of imitation and empathy) of the parents’ moral positions and their value orientations in the sphere of morality. In an atmosphere of mutual understanding, the child better perceives the conscious instructions and demands of parents. Violation of emotional and psychological community, family conflict can affect the mental health of children.

The lack of proper demands on the minor, his actions, and even indifference, providing independence in assessing, solving certain life situations – one of the embodiments of neglect. So, according to the surveyed students from the control group, they can solve the question about smoking (20.1% of the answers), friendship with previously convicted persons (more than 19% of the answers), and sexual life (more than 47% of the answers) themselves. It is necessary to prevent and stop the process of turning children into street children, who make up a large layer of minors involved in criminal activities.

The problem of juvenile delinquency is not limited to dysfunctional families, although for teenagers who grew up in them, the criminal risk increases by

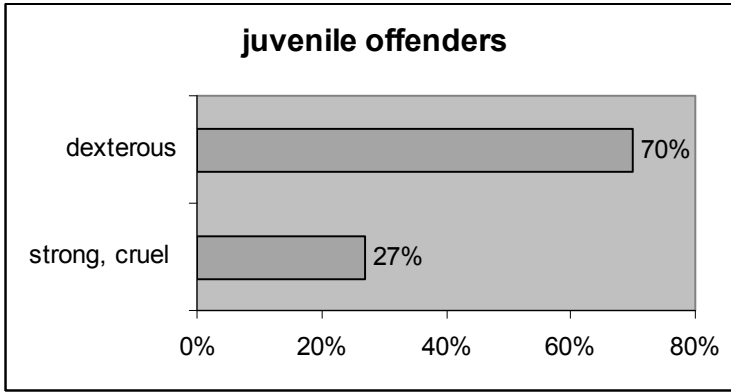
4–5 times compared to peers from families where there are no obvious examples of daily anti-social behavior. Many dysfunctional families have several types of anti-social behavior. In the control group, 7.5% of respondents are very typical for family members, alcohol abuse, drugs; for 6.7% – quarrels, conflicts, fights; for 6.8% – unfriendly attitude to other people.

There are three forms of criminal influence that these anti-social manifestations have on the spiritual world and behavior of a juvenile on the part of adult family members. The first is the active involvement of minors in drunkenness, drug use and other intoxicating substances, fights, debauchery, and committing offenses. Not all teenagers who use drugs and alcohol are registered in time. The vast majority of adolescents who are identified and registered are persons who have committed socially dangerous acts or crimes, but minors who use drugs and alcohol but have not yet committed any illegal acts are rarely detected. But it is necessary to take into account that it is from their side that the commission of crimes and other anti-social actions should be expected in the future.

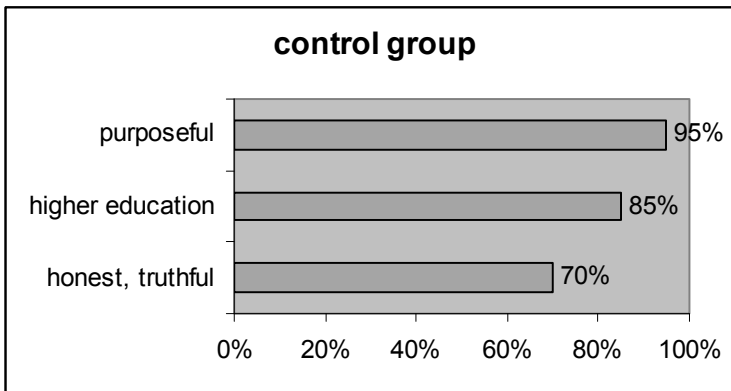
The second form of criminal influence is a “passive” example of unpunished anti-social behavior, perceived by children as a stereotype of habitual, everyday, normal behavior. Many hooligan actions of minors are simply related to the fact that they reproduce in a public place the stereotypes of behavior that they are used to in the family as the norm. The third is pushing children out into the street, their frustration with their parents, a sense of their own inferiority, and tension. And these feelings often become the basis for forming a negative attitude to others, disbelief and hostility to the norms and principles of moral behavior, as well as for getting into informal companies with a negative orientation, searching for a strong, brave, friendly, attentive older friend who can become an ideal for a teenager. The materials of the survey of special school students, the study of criminal cases of juvenile offenders indicate that 20.9% had normal, and 18.8% had abnormal relations in the family, 2.6% did not maintain relations with the family. About 61% of students in the control group identified their relationship with their parents as good (based on mutual assistance, mutual understanding, trust), about 19% as normal. At the same time, more than 7% of respondents noted that their relationship with their parents is not very good, more than 8% indicated that there are differences. More than 5% of respondents have different attitudes.

A dysfunctional family forms children in its own image. In many cases, young people who have adopted a cynical attitude to moral values, disrespect for the people around them, and a disdain for social norms of behavior leave the family – unless the conditions of life and upbringing are normalized in time as a result of external interference. More than 27% of the surveyed students of the Kuryazhska colony believe that it is very important to be strong and cruel in order to achieve success in life, more than 70% – resourceful and dexterous. In the control group, multivariate

responses were given, in particular: about 95% of students, it is important to be purposeful in order to achieve success in life, about 85% – to have a higher education, about 70% to be honest and truthful (Graf. 2, Graf. 3).

Graf 2. Top ranked qualities for success

Graf. 3. Top ranked qualities for success

Therefore, negative behaviors of adult family members contribute to the fact that the minor does not just adopt negative behaviors, but acquires a negative value orientation, implementing it in their own anti-social behavior. This, in particular, affects the motives and nature of the crimes. A state program is needed to overcome all types of family problems to neutralize the unfavorable situation in the family and its negative impact on the criminalization of minors. The decline of the moral position of family members, the wrong pedagogical position of parents are considered as components of family trouble. According to the assessment of

teachers and employees of juvenile services, this position is characterized by an unwillingness to engage in the upbringing of children in principle (about 18% of the materials of the study of criminal cases of juvenile offenders noted an indifferent attitude on the part of parents); in the control group these indicators are much less. Parents of minors from the control group are interested in their studies, behavior, experiences, friends, and leisure activities almost every day (more than 71% of responses); underestimating the need to engage in education constantly, consistently complicating its goals (such circumstances in the families of offenders were more common than in the families of minors in the control group); using a limited set of educational tools, mainly conversations or physical punishments (more than 29% of offenders Kuryazhska colony believed that their parents reacted gently to their childish pranks and faults, acting with teachings, but almost half (46.8%) reported that they were deservedly beaten for their faults; 5.7% said that they were subjected to severe beatings and torture. Students from the control group noted that they were interviewed at home for misconduct (more than 37% of responses), shouted at, and scolded (about 30% of responses). 24% pointed to various methods of punishment (do not give “pocket” money, do not buy new things, do not let out on the street, forbid to play computer, watch TV, condemn, treat indifferently, ignore, do not talk, etc.); increased guardianship (the study showed that parents of juvenile offenders tend to be insufficiently critical of miscalculations in the upbringing of their children. Only a few are actually aware that these miscalculations are taking place, while most parents tend to explain the difficulties of their children by the immoral influence of their friends, the shortcomings of educational work at school, and the like). It was interesting to observe teenagers, for example, for spending their free time, for behavior in public places.

Generalization of results. The use of these methods of collecting primary information required a specially developed set of methodological documents – a dossier that included the following programs: a) observation of the criminal case; b) a formalized interview with a minor criminal, his parents, educators (teachers), friends; c) the study of the personal file of the prisoner; d) a questionnaire that revealed the criminogenic “infection” of the microenvironment of the examined teenager (data on crimes committed with impunity, on persons who were brought to criminal responsibility from among relatives, neighbors, friends and other acquaintances); the plan of the autobiography. In addition, the dossier contained final data on the results of studying the identity of a minor offender. This information was summarized in a special “Card of the complex study of the personality of a minor offender and the social situation of its development”, which was a final document. All the data obtained were statistically processed using different groupings.

“Card of the comprehensive study of the personality of a minor offender and the social situation of its development” was developed by N. V. Belyaeva, A. I. Dolgova, N. A. Dremova, V. D. Ermakov. We offer a simplified schematic sample of this document (Table).

Table

Sample “Cards of the comprehensive study of the personality of a minor offender and the social situation of its development”

	Indicators	Content
1	the crime and the situation of its commission	
2	the identity of the offender a) socio-demographic portrait (gender, age, nationality, etc.) b) ethical and legal characteristics c) life plans and aspirations	
3	real social behavior a) prior to committing a crime b) in a remand prison c) in special educational institutions	
4	microconditions of formation and life of the teenager (family and immediate surroundings) a) parents b) other relatives c) neighbors d) friends e) school e) mass media etc.	

In general, full information for the necessary analysis is provided by the study of criminal cases and conversations with convicts. It is important that the study covered the entire period of development of the minor, the formation of his personality, especially the time that preceded the last crime, as well as when the teenager was in a pre-trial detention center and a colony. The main attention was paid to the collection, recording and analysis of data in the Card: a) about microconditions of formation and life of the teenager; b) characterizing minors by real social behavior (prior to committing a crime, in a remand prison and in special educational institutions); c) about the crime and the situation of its commission that is directly related to the personal characteristics of the perpetrator.

All this information was recorded in their genesis, covering the process of interaction of the individual, the situation and the microenvironment. In addition, the proposed method allows you to fully identify and record the features that make up the socio-demographic portrait of a juvenile offender, his parents or persons who replace them.

Filling out the Card and summing up all the obtained objective indicators, an assessment of the minor offender is given, considering: a) his behavior as a system of actions; b) the connection of the last crime with the previous behavior; c) the degree of deformation of his microenvironment. It is clear that many questions of identical content are included in questionnaires, formalized interviews, and other methodological documents. This makes it possible to compare the results obtained and allows you to easily summarize them when filling out the main final document and provide the obtained data with a quantitative reflection. Thus, the final result of the study should not be considered as generalized results of surveys, analysis of documents, etc., which are often presented as tables with brief comments, but a scientific report that outlines theoretical conclusions about the confirmation or refutation of hypotheses about the state of the scientific problem after its empirical study, the scientific validity of the methods used and recommendations for their improvement and further application.

Conclusions of the research. The analysis of the data allowed us to identify the most characteristic personality traits of juvenile offenders, as well as the reasons and conditions for their criminal behavior. We assumed that the formation of personality is determined not only by the micro-environment, but also by the macro-environment. In other words, minors will always experience the influence not only of their immediate environment: parents, caregivers, friends, neighbors, etc., but also the influence of the entire society and the state, which is carried out through the appropriate educational institutions, the media, public organizations, and so on. And in this aspect, juvenile delinquency is a consequence not only of family problems, the negative influence of the immediate environment, but also of certain features of the socio-economic and legal political development of society in the modern period [26, p. 410–411].

The development of this problem may have not only theoretical but also practical interest. The question about how specific studies in juvenile crime is one of the most important, because the scientific validity of appropriate methodology, their adequacy to the purposes, object and subject of study, the ability of the researcher to use them, depend on the reliability and validity of generated data, which certainly will contribute to the development of a program of personal development in the state (in general and social policy of the state), professional (efforts of experts) and

individual levels (with the efforts of the children themselves), as well as prevention of this phenomenon.

The methodology used in the pilot study, based on sociological methods, allowed a comprehensive analysis of the phenomenon of juvenile delinquency in statics and dynamics and to make a «Card of a comprehensive study of the personality of a juvenile offender and the social situation of its development.» The result of the work opens up the prospect of identifying new signs of juvenile delinquency, which can give rise to new directions of scientific research.

REFERENCES

1. Bassiouni, M. C., & Sewell, A. F. (1974). Scientific Approaches to Juvenile Delinquency and Criminality. *DePaul Law Review*, 23(4), 1344–1407. <https://via.library.depaul.edu/law-review/vol23/iss4/3>.
2. Benson, M. L. (2013). *Crime and the life course: an introduction* (2nd ed.). New York, NY: Routledge.
3. Pidkurkova, I. V. (2017). Vykorystannia sotsiologichnykh metodiv u doslidzhenni roboty sudu [The use of sociological methods in the study of the court]. *Problemy zakonnosti – Problems of Legality*, 139, 247–253 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.139.115215>.
4. Roskopyna, Yu. O. (2011). Znachennia sotsiologichnykh metodiv mizhnarodnoi kryminolohii dlia pedahohichnoi profilaktyky kryminalnykh zlochyniv u molodizhnomu seredovyshchi [The Importance of Sociological Methods of International Criminology for Pedagogical Prevention of Criminal Offenses in the Youth Environment]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya "Pedahohichni nauky" – Bulletin of the Cherkasy Bohdan Khmelnytsky National University. Series "Pedagogical Sciences"*, 203, Part II, 75–81 [in Ukrainian].
5. Trebin, M. P. (Ed.). (2020). *Sotsiologhiia prava: entsyklopedychnyi slovnyk* [Sociology of Law: Encyclopedic Dictionary]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
6. Holina, V. V., & Holovkin, B. M. (2006). Osobystist nepovnolitnoho zlochynitsia: kryminolohichniy portret (na materialakh m. Kharkova) [The Identity of the Juvenile Offender: A Contemporary Criminological Portrait (On Materials of the City of Kharkiv)]. *Biuletyn Ministerstva yustytzii Ukrainy – Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, (1), 42–53 [in Ukrainian].
7. Vodnik, V. D. (2015). Zlochynnist nepovnolitnikh: prychny ta shliakhy zapobihannia (za danymy doslidzhennia u m. Kharkovi) [The Criminal Nature of Juvenile: Causes and Means of Prevent (From Data of Research in Kharkiv)]. *Visnyk Natsional'noho universytetu "Yurydychna akademiya Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho". Seriya: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiologhiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophies of Law, Political Science, Sociology*, 26(3), 155–178 [in Ukrainian].

8. Klimova, G. P. (2013). Pravovoi nihilizm yak forma deformatsii pravosvidomost [Legal Nihilism as a Form of Justice Deformation]. *Visnyk Natsional'noho universytetu "Yurydychna akademiya Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho". Serii: Filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophies of Law, Political Science, Sociology, 19(5), 105–112 [in Ukrainian].*
9. Zhuchkova, N. I., & Bushina, N. A. (2019). Pravonarusheniia i prestupleniia nesovershennoletnih: politika gosudarstva i vospriiatie javleniia podrostkami [Offenses and Crimes of Minors: The State Policy and Perception of the Phenomena by Teens]. *Social'no-politicheskie issledovaniia – Social and Political Researches, (2), 72–80 [in Russian].*
10. Leshhenko, O. V. (2016). K voprosu o ponimani i refleksii pravosoznaniia nesovershennoletnih osuzhdennykh [Revisiting the Understanding of Legal Consciousness Review of Convicted Minors]. *Interaktivnaja nauka – Interactive Science, 5, 92–94 [in Russian].*
11. Laub, J. H., & Sampson, R. J. (2003). *Shared beginnings, divergent lives: delinquent boys to age 70*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
12. Zara, G. (2019). La realtà criminogenica nello sviluppo di una carriera delinquenziale e violenta giovanile. Uno studio esplorativo. *Rassegna Italiana Di Criminologia, (1), 49–64.*
13. Carkin, D. M., & Tracy, P. E. (2017). Prediction of Adult Criminal Careers from Early Delinquency Offense Characteristics in the 1958 Philadelphia Birth Cohort. *The Criminology, Criminal Justice, Law & Society, 18(1), 71–87.*
14. Antonan, Y., & Goncharova, M. (2018). Sostojanie i prichiny prestupnosti nesovershennoletnih v Rossii [Present state and causes of juvenile delinquency in Russia]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Serija: Jurisprudencija – Bulletin of Moscow Region State University. Series: Jurisprudence, (2), 87–100. DOI: <https://doi.org/10.18384/2310-6794-2018-2-87-100> [in Russian].*
15. Gualco, B., Rensi, R., & Fossa, G. (2015). Famiglia, presenza dei genitori e comportamenti devianti dei giovani in Italia: dati di una ricerca multicentrica effettuata tramite questionari self-report. *Rassegna Italiana Di Criminologia, 9(3), 177–194 [in Italian].*
16. Vodnik, V. D. (2019). Dysfunctional Family as One of the Factors of Juvenile Delinquency. *Visnyk Natsional'noho universytetu "Yurydychna akademiya Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho". Serii: Filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophies of Law, Political Science, Sociology, 43(4), 133–142. DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.43.187933>.*
17. Blaha, A. B. (2005). Mozhlyvosti metodu kontent-analizu presy pry doslidzhenni problemy nasylstva v simi stosovno nepovnolitnikh [Possibilities of the Press Content

- Analysis Method in the Research Problems of Violence in the Family of Minors]. *Visnyk Kharkivskoho Natsionalnoho universytetutu vnutrishnikh sprav – Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 30, 78–83 [in Ukrainian].
18. Sandera, J. B., Sharkeyb, J. D., Olivarría, R., Tanigawab, D. A., & Mausetha, T. (2010). A Qualitative Study of Juvenile Offenders, Student Engagement, and Interpersonal Relationships: Implications for Research Directions and Preventionist. *Approaches Journal of Educational and Psychological Consultation*, 20(4), 288–315. DOI: <https://doi.org/10.1080/10474412.2010.522878>.
 19. Farrington, D. P. (2006). Building developmental and life-course theories of offending. In F. T. Cullen, J. P. Wright, K. R. Blevins (Eds.), *Taking Stock: The Status of Criminological Theory* (pp. 335–364). New Brunswick, N. J.: Transaction Publisher.
 20. Zahn, M., Hawkins, S., Chiancone, J., & Whitworth, A. (2008). *The Girls Study Group – Charting the way to delinquency prevention for girls*. Washington, DC: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. <https://ojjdp.ojp.gov/library/publications/girls-study-group-charting-way-delinquency-prevention-girls>.
 21. Chesney-Lind, M., Morash, M., Stevens, T. (2008). Girls' Troubles, Girls' Delinquency, a Gender-Responsive Programming: A review. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 41(1), 162–189. DOI: <https://doi.org/10.1375/acri.41.1.162>.
 22. Schwarzenegger, c. (2003). The Debate About the Reform of the Juvenile Law in Japan. In G. Foljanty-Jost (Ed.), *Juvenile Delinquency in Japan: Reconsidering the "Crisis"* (pp. 173–198). Leiden; Boston, MA: Brill.
 23. Fujita, H. (2003). The Reform of the Japanese Education System as an Answer to Delinquency. In G. Foljanty-Jost (Ed.), *Juvenile Delinquency in Japan: Reconsidering the "Crisis"* (pp. 143–172). Leiden; Boston, MA: Brill.
 24. Minei, M. (2003). The Revival of Social Networks for Prevention of Juvenile Delinquency. In G. Foljanty-Jost (Ed.), *Juvenile Delinquency in Japan: Reconsidering the "Crisis"* (pp. 211–220). Leiden; Boston, MA: Brill.
 25. Metzler, A. (2003). The Juvenile Training Schools of Japan – Teaching Young Serious Offenders How to Live and “How to Be”. In G. Foljanty-Jost (Ed.), *Juvenile Delinquency in Japan: Reconsidering the "Crisis"* (pp. 221–252). Leiden; Boston, MA: Brill.
 26. Vasyliiev, H. Yu., Vodnik, V. D., Volianska, O. V., et al. (2013). *Hromadianske suspilstvo: politychni ta sotsialno-pravovi problemy rozvytku* [Civil Society: Political and Socio-Legal Problems of Development]. Trebin, M. P. (Ed.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Воднік Валентина Давидівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

Клімова Галина Павлівна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

Підкуркова Ірина Валеріївна, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

СОЦІОЛОГІЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Постановка проблеми. Питання злочинної поведінки неповнолітніх залишається сьогодні одним з найактуальніших і тому потребує глибокого вивчення, зокрема і на емпіричному рівні за допомогою соціологічних методів. Від наукової обґрунтованості відповідних методів, їх адекватності цілям, об'єкту та предмету дослідження, від уміння дослідника користуватися ними залежать надійність і вірогідність одержуваних даних, що, безумовно, сприятиме розробленню програми розвитку особистості на державному (у загальній і соціальній політиці держави), фаховому (зусиллями спеціалістів) та індивідуальному (зусиллями самих неповнолітніх) рівнях, а також профілактиці цього явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичні аспекти порушеної проблеми відомі з праць Ю. М. Антоняна, А. Б. Благи, Т. З. Гарасимів, В. В. Голіни, М. В. Гончарова, І. М. Даньшина, Г. П. Клімової та ін. Характеристиці соціологічних методів та їх застосуванню в дослідженні соціально-правової сфери суспільства присвячено роботи таких авторів, як І. В. Підкуркова, Ю. О. Роскопіна та ін. Природу злочинної поведінки неповнолітніх, фактори її формування, застосування соціологічних методів під час вивчення цього явища досліджували Д. М. Каркін, П. Е. Трейсі, В. Д. Воднік. Аналізу форм профілактики й боротьби з проявами девіації в підлітковому середовищі присвятили багато праць Х. Фудзита, Й. Накано, М. Міней, К. Шварценеггер, А. Метцлер.

Формулювання цілей. Стаття має на меті аналіз можливостей соціологічних методів у вивченні злочинності неповнолітніх, а також формування методики комплексного дослідження особистості неповнолітнього злочинця.

Виклад основного матеріалу. Проблема вивчення особистості неповнолітнього правопорушника – комплексна. Вона потребує ретельного і всебічного підходу. Збирання первинної інформації про особу неповнолітнього злочинця стає ефективним із використанням групи соціологічних методів, кожен з яких виконує своє гносеологічне призначення. Запропонована у статті методика була апробована на конкретному соціологічному дослідженні проблеми злочинності серед неповно-

літніх. Одним із методів збору інформації про злочинність неповнолітніх є аналіз документів. Документами слугували матеріали правозастосовної діяльності. Важливим джерелом інформації є також узагальнення судової практики. Ознайомлення з практикою розгляду справ певних категорій дозволило досягти цілей дослідження злочинності, причин та умов, які сприяють учиненню злочинів, аналізу окремих контингентів злочинців. У процесі дослідження використовувалися статистичні документи, які містили відомості й судження в кількісній (чисельній) формі, систематизовані і зведені в таблиці, графіки, схеми тощо. Статистичні спостереження здійснювалися постійно й детально фіксували суспільне життя з багатьох боків протягом тривалого часу. Це дало змогу аналізувати, порівнювати і прогнозувати розвиток об'єктів, провадити кількісний і якісний аналізи. Про стан психіки підлітків інформацію було отримано як з актів судово-психіатричних експертиз, так і з матеріалів дитячих поліклінік, психоневрологічних диспансерів, інших методичних документів. Інформацію про мотиваційну сферу, моральні та правові уявлення неповнолітніх злочинців було одержано шляхом застосування таких методів дослідження, як спостереження, індивідуальні бесіди з правопорушниками, їх батьками, працівниками кримінальної поліції у справах неповнолітніх, персоналом спеціальних навчально-виховних установ для дітей і підлітків, трудових колоній, а також анкетування, вивчення особистих справ ув'язнених та інших документів. Інформацію про неповнолітніх правопорушників надали їх автобіографії, які висвітлювали соціальні ситуації в їх черговості і зв'язку, малювали картину психічного образу їх авторів, нарешті, показували їх у тому контексті соціального середовища, у якому вони жили і діяли. Відомості про правопорушників збиралися також шляхом опитувань працівників правоохоронних органів, установ, підприємств, громадських організацій та інших громадян. Використання перелічених методів збирання первинної інформації потребувало спеціально розробленого комплексу методичних документів – дос'є, яке включало такі програми: а) вивчення кримінальної справи; б) формалізованого інтерв'ю з неповнолітнім злочинцем, його батьками, вихователями (педагогами), друзями; в) вивчення особистої справи ув'язненого; г) анкети, що дозволила виявити криміногенну «зараженість» мікросередовища обстежуваного. Крім того, дос'є містило підсумкові дані за результатами вивчення особистості неповнолітнього правопорушника. Ці відомості узагальнювалися в спеціальній «Карті комплексного вивчення особистості неповнолітнього злочинця і соціальної ситуації її розвитку», яка становила собою підсумковий документ. Усі отримані дані зазнали статистичної обробки із застосуванням різних угруповань.

Висновки. Розроблення цієї проблеми може мати не тільки теоретичний, а і практичний інтерес. Застосована в дослідженні методика на основі соціологічних методів дозволила всебічно проаналізувати феномен злочинності неповнолітніх у статистиці й динаміці та скласти «Карту комплексного вивчення особистості неповнолітнього злочинця і соціальної ситуації її розвитку». Результат роботи відкриває перспективу виявлення нових ознак злочинності неповнолітніх, які можуть дати початок новим напрямкам наукових досліджень.

Ключові слова: методика дослідження, неповнолітній, неповнолітній правопорушник, опитування, спостереження, аналіз документів.

Водник Валентина Давидовна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціології і політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна

Климова Галина Павловна, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології і політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна

Подкуркова Ірина Валерьевна, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології і політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

В статье раскрываются некоторые общие вопросы методики организации и проведения социологического исследования проблемы преступности, связанной с личностью несовершеннолетних. Особое внимание уделяется методике исследования. На конкретном примере анализируются варианты дизайна выборки и возможности методов опроса, анализа документов, наблюдения, автобиографического метода и их применение к определенной исследовательской задаче. Предлагается макет итогового документа по результатам исследования – специальная «Карта комплексного изучения личности несовершеннолетнего преступника».

Ключевые слова: методика исследования, несовершеннолетний, несовершеннолетний правонарушитель, опрос, наблюдение, анализ документов.

НАШІ АВТОРИ

БУРЛУКА <i>Олена Вікторівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ВАСІЛЬЄВА <i>Ольга Василівна</i>	<i>Національний інститут стратегічних досліджень, м. Київ, аспірантка</i>
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор</i>
ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ВОДОРЄЗОВА <i>Сусанна Робертівна</i>	<i>НДІ правового забезпечення інноваційного розвитку НАПрН України, молодший науковий співробітник</i>
ГОРБАЧОВА <i>Лілія Євгенівна</i>	<i>Національний університет «Львівська політехніка», студентка</i>
ГРАБЧАК <i>Марта Олександрівна</i>	<i>Національний університет «Львівська політехніка», студентка</i>
ГУК <i>Людмила Іванівна</i>	<i>Національний університет «Львівська політехніка», кандидат педагогічних наук, доцент</i>
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ЖДАНЕНКО <i>Світлана Борисівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КАЧУРОВА <i>Світлана Володимирівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>

КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
МАКСІМШИНА <i>Тетяна Миколаївна</i>	<i>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кандидат політичних наук</i>
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, професор</i>
МАРЦІХІВ <i>Христина Романівна</i>	<i>Національний університет «Львівська політехніка», кандидат педагогічних наук, доцент</i>
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДЄЄВА <i>Олена Петрівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
НЕЧИТАЙЛО <i>Валерія Олександрівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, курсантка</i>
ПАВЛЕНКО <i>Жанна Олександрівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент</i>
ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валеріївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор</i>
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олексійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор політичних наук, професор</i>
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ЧЕРНИШОВА <i>Тайсія Олексіївна</i>	<i>Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філологічних наук, доцент</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

БУРЛУКА <i>Олена Вікторівна</i>	104	КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	41
ВАСИЛЬЄВА <i>Ольга Василівна</i>	196	МАКСИМШИНА <i>Тетяна Миколаївна</i>	139
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	129	МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	28
ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	232	МАРЦІХІВ <i>Христина Романівна</i>	182
ВОДОРЄЗОВА <i>Сусанна Робертівна</i>	59	МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	41, 115
ГОРБАЧОВА <i>Лілія Євгенівна</i>	182	НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДЕЄВА <i>Олена Петрівна</i>	71
ГРАБЧАК <i>Марта Олександрівна</i>	172	НЕЧИТАЙЛО <i>Валерія Олександрівна</i>	71
ГУК <i>Людмила Іванівна</i>	172	ПАВЛЕНКО <i>Жанна Олександрівна</i>	59
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	11	ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валеріївна</i>	232
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	11	ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	211
ЖДАНЕНКО <i>Світлана Борисівна</i>	115	ПОЛІЩУК <i>Ігор Олексійович</i>	139
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	28	САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	211
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	41, 115	ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	153
КАЧУРОВА <i>Світлана Володимирівна</i>	90	ЧЕРНИШОВА <i>Тайсія Олексіївна</i>	153
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	232		

ВИМОГИ
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ
ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

ПОДАННЯ РУКОПISУ СТАТТІ ДО РЕДКОЛЕГІЇ

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

- *електронний варіант статті*, надісланий на електронну адресу редколегії (для статей з філософії та філософії права – e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; для статей з політології та соціології – e-mail: kafedrasoc@ukr.net);
- *довідку про автора(ів)* (українською, російською, англійською): прізвище, ім'я, по батькові повністю, посада та місце роботи, науковий ступінь, учене звання, контактна інформація (телефон, особистий e-mail автора, поштова адреса (з індексом) організації, де працює автор), ідентифікатор ORCID.ID, розділ збірника, у якому доцільніше розмістити статтю;
- *рецензію* кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності або *витяг з протоколу* засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку, якщо автори не мають наукового ступеня;
- *ліцензійну згоду* автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на сайті Наукової бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (<http://library.nlu.edu.ua/>), сайтах збірника «Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» (<http://fil.nlu.edu.ua>) та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://nbuv.gov.ua>) (додаток 2);
- *квитанцію* (оригінал або електронну копію) про оплату публікації статті (після розгляду рукопису).

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Загальні правила подання статей

1. Мови статті – *українська, англійська, російська*; обсяг – від 12 до 24 сторінок, включаючи анотації, рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.
У виняткових випадках за окремим узгодженням з редакційною колегією обсяг статті може бути збільшено.
2. Рукописи статей проходять обов'язкову процедуру подвійного «сліпого» рецензування. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, за погодженням з автором скорочувати й редагувати.

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі Word шрифтом Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,5, з абзацним відступом 1,25 см, з берегами: ліворуч – 2,5 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, користуватися автоматичними та ручними переносами.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання в тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Якщо у тексті є необхідність виділити змістовні блоки, то їх назви слід виділяти напівжирним шрифтом.

Вимоги до оформлення статті (зразок оформлення – див. *додаток 1*):

- у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;
- наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт напівжирний, курсив), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт звичайний, прямий);

- нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,0, напівжирний, великими літерами).

Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виносці до заголовка статті. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

- далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7 слів) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, курсив, міжрядковий інтервал 1,0);

- далі – текст статті шрифт: Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5 (див. вимоги щодо структури тексту статті);

- далі – список використаної літератури мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);

- далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опису джерел;

– далі – відомості про автора (співавторів) *російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, напівжирний, курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0) і *анотація* обсягом до 50 слів з *ключовими словами (5–7) російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0);

– далі – аналогічна за структурою і обсягом анотація *англійською мовою* з відомостями про автора (авторів), назвою статті та ключовими словами (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0).

Анотації входять до загального обсягу статті.

Вимоги щодо змісту статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний рівень, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7-05/1.

Структура тексту наукової статті:

- *постановка проблеми* в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- *аналіз останніх досліджень і публікацій*, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- *формулювання цілей* статті (постановка завдання);
- *виклад основного матеріалу* дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- *висновки* з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури

Заголовок «**ЛІТЕРАТУРА**» (шрифт Time New Roman, кегль 14, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Київ, 2016) (див.: Зразок).

Відповідно до сучасних вимог для статей із списку літератури, при наявності, необхідно вказувати DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) або URL (універсальний покажчик місця розташування документа в мережі Інтернет).

Вимоги до транслітерації бібліографічного опису джерел (REFERENCES)

а) транслітерувати бібліографічний опис джерел, написаних українською мовою, необхідно з урахуванням ДСТУ 8302:2015 та наказу МОН від 12.01.2017 №40 (див.: Зразок);

б) бібліографічний опис джерел, написаних іншими мовами, що використовують кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <https://translit.ru> та <https://slovnyk.ua/services/translit.php>).

Слід уникати посилань на навчальну літературу.

При транслітерованому посиланні на «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» слід використовувати транслітеровану назву «Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya» або англійську «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology».

РОБОТА РЕДАКЦІЇ З АВТОРАМИ

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора (авторів).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються і не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Автор (співавтор) статті несе (несуть) відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто, за точність викладених у роботі фактів (даних) і якість перекладу цитат з іношомовних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 141.316.3

Герасименко Олександр Юрійович, доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: abcdef1234@ukr.net
ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І КІБЕРПРОСТІР ЯК АТРИБУТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Анотація українською мовою

У статті зроблена спроба осмислення кіберпростору в його діалектичному взаємозв'язку з віртуальною реальністю...

Ключові слова: *віртуальна реальність, кіберпростір, інформаційні процеси, інтернет-простір, комп'ютерні технології.*

Постановка проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Формулювання цілей.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bytiak Y., Danilyan O., Dzeban A., Kalinovsky Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Issue 27. P. 217–226. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

2. Дзьобань О. П. Темпоральна складова у просторово-часовому континуумі віртуальної реальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. №2. С. 118–126. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> (дата звернення: 10.12.2020).

REFERENCES

1. Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzeban, A., Kalinovsky, Y., Chalapko, V. (2020). Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga. Vol. 9, issue 27, 217–226*. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>
2. Dzoban, O. P. (2018). Temporalna skladova u prostорово-chasovomu kontynuumi virtualnoi realnosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriiia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology, 2 (47), 118–126*. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> [In Ukrainian].

Герасименко Александр Юрьевич, доктор философских наук, доцент, профессор кафедры философии, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ И КИБЕРПРОСТРАНСТВО КАК АТРИБУТЫ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Анотація російською мовою

В статье предпринята попытка осмысления киберпространства в его диалектической взаимосвязи с виртуальной реальностью...

Ключевые слова: виртуальная реальность, киберпространство, информационные процессы, интернет-пространство, компьютерные технологии.

Gerasimenko Alexander Yuriiovich, Doctor of Philosophical Sciences,
Professor, Assistant Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

**VIRTUAL REALITY AND CYBERSPACE AS ATTRIBUTE
OF MODERN SOCIETY**

Анотація англійською мовою

The article attempts to comprehend cyberspace in its dialectical relationship with virtual reality. It is shown that ever-changing cyberspace is the result of the virtualization process.

Keywords: *virtual reality, cyberspace, information processes, Internet space, computer technologies.*

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного юридичного універси-
тету імені Ярослава Мудрого». Серія: філосо-
фія, філософія права, політологія, соціологія»
від _____

П. І. Б.

_____ *місце роботи, посада, науковий ступінь, учене звання*

Телефон _____

e-mail _____

ЛІЦЕНЗІЙНА ЗГОДА НА ПУБЛІКАЦІЮ

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті
«_____ (назва) _____» у фахо-
вому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного юридич-
ного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, погоджу-
юсь.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті в паперовій формі та розміщення повного тексту
статті в електронній формі в мережі Інтернет на офіційних сайтах Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua)
та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (nbuv.gov.ua).

« » _____ 202__ р. _____ /підпис, прізвище, ініціали/

Відповідальний за випуск *Є. М. Мануйлов*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 23523-13363 ПР від 24.05.2018

Підписано до друку 13.08.2021.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 21,4. Обл.-вид. арк. 17,25. Тираж 100 прим.
Вид. № 2821

Адреса редакції:
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, Україна
Тел. : (057) 704-92-38, (057) 704-92-84
E-mail: kafedra-filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net

Видавець – видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80а, Харків, 61002, Україна
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Виготовлювач – ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 5748 від 06.11.2017